

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და
ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

ვახტანგ გოილაძე

„მეფეთა ცხოვრების“ ბედი

ნარკვევები

2022 წელი

მონოგრაფიაში განხილული საკითხები მას შემდეგ გახდა აქტუალური, რაც XX ს-ის დამდეგს ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი დანერგილი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა 1984 წელს პროფ. რ. კიკნაძემ „დამლულად“ გამოაცხადა. ხელახლა დაისვა საკითხი ფარნავაზ მეფის დროიდან (ძვ.წ. III ს.) „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი, XX ს-ის დამდეგს XI ს-ში მცხოვრები ლეონტი მროველისადმი მიკუთვნებული „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებს მეტი ნდობით მოვკიდებოდით. ლეონტი მროველი ამ უნიკალური საისტორიო თხზულების მხოლოდ „გადამწერ-რედაქტორად“ მიგვეჩნია; უარგვეყო XX ს-ის დამდეგიდან დამკვიდრებული თვალსაზრისი, თითქოს, „მეფეთა ცხოვრების“ ძირითადი წყარო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა იყო.

ავტორის მტკიცებით, მართალნი იყვნენ: ე. თაყაიშვილი, დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანია ჯერ კიდევ XIX ს-ის დასასრულს „ქრონიკის“ თხრობას, რომ „დიდ მატიაწევიდან გამოკრებულად“ თვლიდნენ: მათი ასეთი თვალსაზრისი თვით „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ჭელიშური და Sin-50-ის მონაცემებით დასტურდება. ავტორის მოთხოვნაა „მეფეთა ცხოვრებას“ დაუბრუნდეს ის ღირსება, რაც მას ჰიპერკრიტიციზმის დანერგვამდე ჰქონდა. მონოგრაფიაში „მეფეთა ცხოვრებასთან“ დაკავშირებული სხვა საკითხების შესახებაცაა თხრობა.

რედაქტორი როინ მეტრეველი, აკადემიკოსი

რეცენზენტები გონელი არახამია, ისტ. მეცნ. დოქტორი

გიორგი ჭეიშვილი, ისტ. მეცნ. დოქტორი

იბეჭდება საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის
საგამომცემლო-სარედაქციო საბჭოს გადაწყვეტილებით

შესავალი

მონოგრაფია, როგორც სათაურიდან ჩანს, ძირითადად უძველესი ქართული საისტორიო წყაროს, ფარნავაზ მეფის (ძვ. წ. III ს.) ხანიდან „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერ „მეფეთა ცხოვრებასთან დაკავშირებულ პრობლემებს“, ამ თხზულებაში მოხსენიებულ ფარნავაზიანთა სამეფო სახლის ცნობილ წარმომადგენლებს – ვარაზ-ბაკურს (IV ს.), პეტრე იბერსა და ნაწილობრივ თვით ფარნავაზ მეფეს ეხება. XI საუკუნის პირველ მეოთხედში, სანამ „მეფეთა ცხოვრებას“ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შეიტანდნენ, მისი ტექსტი საუკუნეების მანძილზე არსებობდა, და ცხადია, მას არაერთხელ გადაწერდნენ. ამ დროის მანძილზე მისმა ტექსტმა გადამწერ-რედაქტორებისაგან განიცადა თუ არა ჩასწორება, უცნობია. ის კი დანამდვილებით ვიცით, XI საუკუნეში, როცა სხვა თხზულებებთან ერთად, „მეფეთა ცხოვრება“ ლეონტი მროველმა „აღწერა“, ტექსტში არაერთი ჩასწორება შეიტანა (მაგალითად, ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე მირიანი ირანელ უფლისწულად გამოაცხადა). „მეფეთა ცხოვრების“ პირველ თხზულებას – „ფარნავაზის ცხოვრებას“, როგორც ს. ყაუხჩიშვილი წერს, წინ დაურთო „მსოფლიო ისტორია“. მასში ქართლოსის უფროს ძმად ჰაოსი, ხოლო ქართველთა წინარე ენად, სომხურია მითითებული¹.

XVIII საუკუნის დამდეგს, როცა ვახტანგ VI-მ და მის მიერ შექმნილმა „მეცნიერ კაცთა“ კომისიამ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტზე მუშაობა დაიწყო, „ფარნავაზის ცხოვრების“ წინ ლეონტის მიერ დართული არმენოფილური თხრობა უცვლელად დატოვა². მხოლოდ უფრო გვიან თეიმურაზ ბაგრატიონმა მის ხელთ არსებულ „ქართლის ცხოვრების“ ე.წ. რუმინანცევისეულ ნუსხაში შეცვალა თხრობა, უფროს

¹ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I, თბ., 1955, გვ. 4, 16.

² ახალი „ქართლის ცხოვრება“, ვახტანგისეული რედაქცია, ტ. I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და შესავალი შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. არახაძემ, თბ., 2017, გვ. 21, 31.

ძმად ქართლოსი და „ქართლოსიანთა ენად მხოლოდ ქართული“ მიუთითა¹.

ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში ლეონტი მროველის ზემოაღნიშნული თხრობა არმენოფილურ ტედნეციად იქნა მიჩნეული და მისი წარმომავლობის არაერთი ახსნა იქნა შემოთავაზებული². არმენოფილური თხრობა უცვლელად დარჩა აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ 1955 წელს გამოცემულ „ქართლის ცხოვრებაში“. ეს ნიუანსი ლეონტი მროველის პიროვნების წარმოსაჩენად მოვიტანე. „ქართლის ცხოვრებაში“ შემავალი პირველი მატიანეების – „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ მიმართ XX საუკუნის დამდეგიდან, უფრო რთულად გადასაწყვეტი პრობლემები გაჩნდა. მას შემდეგ, რაც ამ წყაროების მონაცემებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა დაინერგა, „მეფეთა ცხოვრების“ ძირითად წყაროდ კი „უბველეს ეროვნულ მატიანედ“ მიჩნეული „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ გამოცხადდა, „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებისადმი ნდობა იმდენად შეირყა, რომ ფარნავაზ მეფე არარეალურ პიროვნებად იქნა მიჩნეული. აღარ ენდობოდნენ არც „მეფეთა ცხოვრების“ და არც ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ავტორთა ნაამბობს. თუმცა ეძებდნენ „მეფეთა ცხოვრების“ წყაროებს³, ამ თხზულებათა ავტორებს და მათი მოღვაწეობის დროს ცდილობდნენ დაედგინათ უკვე ლეონტი მროველის თხზულებად მიჩნეული „მეფეთა ცხოვრების“ მიმართება „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“-თან.

1987 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალ „მაცნეს“ (ისტორიის.... სერია) რედკოლეგიამ „ქართლის ცხოვრების“ პრობლემებზე დისკუსია წამოიწყო. დისკუსიის მასალებისადმი წამძვარებულ ტექსტში გაცხადებულია: „უკანასკნელ წლებში განსაკუთრებით გაიზარდა ინტერესი „ქართლის ცხოვრების“, მეტადრე მისი დასაწყისი ნაწილის მიმართ“. მაგრამ დღემდე „ქართლის ცხოვრებასთან“ დაკავში-

¹ იქვე, გვ. XIX-XXI.

² აბდალაძე ა., „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა. თბ., 1982, იბ. აგრეთვე ქვემოთ ა. აბდალაძის წერილი.

³ კვეკელიძე კ., ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები. ეტიუდები..., ტ. XII, თბ., 1973.

რებულ „საკითხებზე ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია საპირის-პირო, ურთიერთგამომრიცხველი მოსაზრებები, რომელიც ყოველთვის არ არის შემაგრებული ფაქტობრივი მასალის მეცნიერული ანალიზით და მხოლოდ ვარაუდებს ემყარება, ზოგჯერ ანგარიში არ ეწევა კოლეგების თვალსაზრისს“¹. ამ ტექსტის ავტორის სიტყვით, „ითვალისწინებს რა ფართო მკითხველის დაინტერესებას „ქართლის ცხოვრების“ პრობლემებით, ჟურნალის სარედაქციო კოლეგიამ გადაწყვიტა დროდადრო გამოაქვეყნოს კრებულის დასაწყისი ნაწილის წყაროთმცოდნეობითი დახასიათებისადმი მიძღვნილი მასალები“².

ჟურნალ „მაცნეს“ იმავე ნომერში გამოქვეყნდა: გ. არახამიას, ა. ბოგვერაძის, შ. ბადრიძის, ე. ხოშტარია-ბროსეს, დ. მუსხელიშვილის, გ. ანჩაბაძისა და ა. აბდლაძის წერილები. ამავე პრობლემას ეხებოდა 1988 წელს გამოქვეყნებული ე. აბაშიძის გამოვლენა, და უფრო გვიან, პროფ. ე. ხოშტარია-ბროსეს მონოგრაფია (იხ. ქვემოთ).

შემდგარი დისკუსიის შედეგები ასეთი იყო:

I. „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილი, სადაც გადმოცემულია ამბები უძველესი დროიდან აშოტ ბაგრატიონის „გამეფებამდე“ (IX ს. დასაწყისი), არის ერთიანი ნაწარმოები, დაწერილი ერთი პიროვნების მიერ. „ქართლის ცხოვრების“, პირველ შენიშვნაში მოხსენიებული ლეონტი მროველი შეიძლება მივიჩნიოთ, პირველი მატია-ნის (ე.ი. „მეფეთა ცხოვრების“ - ვ.გ.) ავტორად, მეორე შენიშვნაში დასახელებული ჯუანშერი კი ლეონტი მროველის ერთ-ერთი წყაროს („წიგნი ქართველთა ცხოვრებისა“) შემდგენლად“³.

II. ლეონტი უნდა იყოს ავტორი აგრეთვე „ქართლის ცხოვრებაში“ ჯუანშერის სახელით შესული „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებისა“ და მისი მომდევნო ტექსტის, ვიდრე აშოტ ბაგრატიონის ხელმწიფობამდე⁴. „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ დამოუკიდებელი და სხვა

¹ ქართლის ცხოვრების პრობლემები. მაცნე. ისტორიის ... სერია, 1987, N 4, გვ. 170.

² იქვე.

³ არახამია გ., „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის შედგენილობის შესწავლის მეთოდისათვის. მაცნე. ისტორიის ... სერია, 1987, N 4, გვ. 173.

⁴ ბოგვერაძე ა., ლეონტი მროველის ერთი ისტორიულ-პოლიტიკური კონცეფციის შესახებ. მაცნე. ისტორიის..... სერია, 1987, N 4, გვ. 173, შენ. 1. ა. ბოგვერაძის

ავტორის თხზულება კი არაა, ... ლეონტის ნაწარმოებია, რომელიც გრძელდება აშოტ I-ის ხელმწიფობამდე ქართლში¹.

III. „ლეონტი მროველი არ უნდა იყოს ავტორი. იგი უფრო რედაქტორ-ხელმძღვანელი ჩანს“².

IV. „ლეონტი მროველი არის ავტორი ე.წ. „მეფეთა ცხოვრებისა“ და რედაქტორ-შემდგენელი „ქართლის ცხოვრების“ მთელი დასაწყისი ციკლისა, ე.ი. იმ ნაწილისა, სადაც „მეფეთა ცხოვრების“ გარდა შედის „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“, „ვახტანგ გორგასლის ისტორია“, არჩილის ცხოვრება და წამება, ე.წ. „მატიანე ქართლისაჲს“ დასაწყისამდე“³.

V. „გამორიცხულია „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ლეონტი მროველის კალამს ეკუთვნოდეს და „მეფეთა ცხოვრების“ გაგრძელება იყოს, როგორც ამას კ. კეკელიძე ვარაუდობს“⁴.

VI. ა. აბდალაძემ სცადა აეხსნა, რამ განაპირობა „მეფეთა ცხოვრებისადმი“ წამძღვარებულ ტექსტში არმენოფილური თხრობის გაჩენა⁵.

რაც შეეხება ამ დისკუსიის ციკლში გამოქვეყნებულ ე. აბაშიძის წერილს, მისი დასკვნით, „ქართლის ცხოვრების“ წყაროა „მოქცევას“ ქრონიკის არა უკეთესი ვარიანტი, არამედ მისი მსგავსი თხზულება, რომელიც ასახავდა ქართლის ისტორიას⁶.

სიტყვით, ასეთი თვალსაზრისი მან ჯერ კიდევ 1968 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში გამოთქვა, და ასეთი აზრისა იყო ნ. ბერძენიშვილი, რომელიც წერდა: „ჯუანშერი იგივე ლეონტია“-ო.

¹ იქვე, გვ. 176-177.

² ბადრიძე შ., „ქართლის ცხოვრების“ არქაული ნაწილის ინტერპრეტაციის საკითხები. მაცნე, ისტორიის... სერია, 1987, N 4, გვ. 177.

³ ხოშტარია-ბროსე ე., „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ციკლის კომპოზიციის შესახებ. მაცნე, ისტორიის... სერია, 1987, N 4, გვ. 180.

⁴ ანჩაბაძე გ., ჯუანშერი და მისი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“. მაცნე, ისტორიის... სერია, 1987, N 4, გვ. 185.

⁵ აბდალაძე ა., „ცხოვრება ქართველთა მეფეთას“ არმენოფილური ტენდენციის მიზეზებისათვის. მაცნე, ისტორიის... სერია, 1987, N 4, გვ. 188-191.

⁶ აბაშიძე ე., ქართლის ისტორია „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“. მაცნე, ისტორიის... სერია, 1988, N 3, გვ. 134.

რა მივიდეთ? მკვლევართა უმეტესობა „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატრიანების ავტორად ლეონტის მიიჩნევს. ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ცალკე საისტორიო თხზულების არსებობას, და აქედან გამომდინარე, ჯუაშერის ავტორობას უარყოფს¹.

ასე რომ, პოლემიკის შემდეგ, „მეფეთა ცხოვრების“, როგორც საისტორიო წყაროს უმთავრესი პრობლემა, მისი ტექსტი მართლაც „უძველეს ეროვნულ მატრიანედ“ მიჩნეული „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაზე დაყრდნობით თუა შედგენილი, პასუხაუცემელი დარჩა. ე. აბაშიძემ ასეთ წყაროდ ქრონიკის, ისე როგორც ადრე ე. თაყაიშვილმა „უკეთესი ვარიანტის“ არსებობა ივარაუდა (როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ასეთი – არარსებული წყარო მიიჩნია გ. ბოლქვაძემაც „მეფეთა ცხოვრების“ წყაროდ).

რაც შეეხება ლეონტის ღვაწლის შეფასებას, „ქართლის ცხოვრების“ პირველ მინაწერზე დაყრდნობით, პროფ. შ. ბადრიძემ თავისი ძველი შეხედულება გაიმეორა. ძველი საისტორიო თხზულებების გადამწერი ლეონტი „რედაქტორ-ხელმძღვანელი“ (?) რომ უნდა ყოფილიყო, რა თქმა უნდა, უფრო მისაღებია. მაგრამ როგორ უნდა შევაფასოთ მისი ღვაწლი?

1961 წელს პროფ. კ. გრიგოლიამ აღნიშნა: „ისტორიკოსი ლეონტი მროველი არა მარტო მღვდელმთავარი, არამედ მწიგნობარი და, საერთოდ, მწიგნობრობასთან დაკავშირებული პირი ყოფილა“-ო².

2000 წელს ჟურნალ „მნათობში“ გამოქვეყნებულ წერილში პროფ. დ. გოგოლაძემ ლეონტი მროველზე ასეთი აზრი შემოგვთავაზა: ლეონტი „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატრიანის „მხოლოდ ერთ-ერთი ავტორ-რედაქტორია. ქართლის ცხოვრება, ანუ საქართველოს ისტორია, თუმცა მოკლე ქრონიკული თხრობით, უძველესი დროიდან

¹ დისკუსიაში მონაწილე აკად. დ. მუსხელიშვილის წერილია - „ქართლის ცხოვრების“ შედგენილობისათვის (გვ. 183-184), ლეონტის ავტორობის საკითხს არ განიხილავს.

² გრიგოლია კ., რას მოგვითხრობს „ქართლის ცხოვრება“, თბ., 1961, გვ. 11.

არაბების შემოსევამდე, ლეონტიმდეც არსებობდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ სახით¹.

ასეთი თვალსაზრისის წარმოდგენისას „ქრონიკაში“ რომ უმნიშვნელო, არაფრისმთქმელი ცნობებია ჩვენთვის საინტერესო ფარნავაზ და ვარაზ-ბაკურ მეფეებზე, დ. გოგოლაძემ ასე ახსნა: „შესაძლოა არსებობდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ვრცელი არქეტიპი“. ვახტანგ გორგასლის მეფობამდე, ლეონტი მროველმა არსებითად მთლიანად გადაწერა და შეიტანა თავის თხზულებაში, „ჰამბავი მეფეთა და ნათესავთა“-ში².

აღნიშნულის შედეგ დ. გოგოლაძე ლეონტი მროველის დეაწლს (ე.ი. ტექსტების გადაწერას) ასე აფასებს:

მართალია, ლეონტი ქართლის ცხოვრების პირველი მატიანის რედაქტორია, თანაც მიუხედავად მისი არმენოფილური პოზიციისა, მას „ბევრი რამ საკუთარი ორიგინალური აქვს, რიგი წყაროებით ამდიდრებს საქართველოს ისტორიას, იძლევა სიახლეებს... მიუხედავად იმ დიდი ანტიქართული სიყალბისა... ჩვენს წინაშე იგი წარმოდგება როგორც თავისი დროის შუა საუკუნეების დიდი ისტორიკოსი“, რომელმაც შეძლო ქართული და უცხოური (სომხური, ბერძნულ-რომაული, სპარსული) წყაროების გამოყენება³. ის „იცნობდა მცხეთაში იმ დროს, ალბათ, ჯერ კიდევ ფართოდ შემორჩენილ არმაზულ ეპიგრაფიკას, სადაც რიგი ძველი წარმართი მეფეების სახელები, ეპიტაფები თუ სხვა საისტორიო ცნობები იყო ამოტვიფრული (არამეულ და ბერძნულ ენებზე)“⁴.

როგორც ვხედავთ, ბ. დერმიშა გვარწმუნებს „მეფეთა ცხოვრების“ შედგენისას ლეონტიმ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის გარდა არმაზული ეპიგრაფიკული მასალებიც გამოიყენა, იქ ამოიკითხა ქართლის

¹ გოგოლაძე დ., ლეონტი მროველის ქართველი ხალხის ეთნოგენეტიკური და გლოტოლოგიური კონცეფცია. „მნათობი“, N 9-10, თბ., 2000, გვ. 141,

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

„ძველი წარმართი მეფეების სახელები“-ო¹. მაგრამ, არავითარი მითითება ან ცნობა არა გვაქვს XI საუკუნისათვის არმაზული ეპიგრაფიკა რომ კვლავ ძველ – თავდაპირველ მდგომარეობაში იყო. აღარაფერს ვამბობ შეეძლო თუ არა ლეონტის მათი წაკითხვა.

დაბოლოს, რა ვთქვა – ისევ ერთადერთი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ძველი ქართული წყაროებისადმი დღესაც ზემომოთხრობილის მსგავსად გაურკვეველი ვითაება გვაქვს.

ზოგი მკვლევარი, გარდა იმისა, რომ პრინციპულად უარყოფს თვით „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ავტორის მითითებას, „ესე აღწერილი [რომ] გამოკრებულად არს“, უყურადღებოდ ტოვებენ ჯერ კიდევ 1892 წელს თ. ჟორდანიას მიერ გამოთქმულ შეგონებას, „ქრონიკის“ ავტორს, რომ „უფრო ვრცელი დედანი ჰქონდა ხელში“ და ის „განგებ შეამოკლა“. „ვრცელ დედანში“ კი „მეფეთა ცხოვრება“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრება“ იგულისხმება (ამ საკითხზე ქვემოთ ვრცლად მაქვს საუბარი).

აქვე არ შეიძლება არ აღვნიშნო ის, რაც ათეულობით წელია „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობის დამოწმებისას უხერხულობას ქმნის.

„ქართლის ცხოვრების“ (ტ. 1) 1955 წლის გამოცემაში ლეონტისადმი მიკუთვნებულ „მეფეთა ცხოვრების“ სათაურის – „ვიწყო მითხრობად ცხოვრებისა ქართულთა მეფეთასა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა (გვ. 3. სარჩევშია – „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“. გვ. 462) ქვეშ მოთხრობილი ქართლის სამეფოს ისტორია 71-ე გვერდზე წყდება, 72-ე გვერდზე წმიდა ნინოს „ცხოვრების“ ლეონტის მიერ გადაწერილი ტექსტი იწყება (გვ. 130-მდე), და მის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს ისევ „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტი (გვ. 130-138). ტექსტის ასეთი წყობით „მეფეთა ცხოვრების“ ბოლო ნაწილი წმ. ნინოს „ცხოვრების“ ტექსტშია გაერთიანებული. ტექსტის ასეთი წყობა, მართალია, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ტექსტებიდან მომდინა-

¹ ამ საკითხზე იხ. ინგოროვცა პ., ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა. თხზულებათა კრებული, ტ. IV, თბ., 1976.

რეობს, მაგრამ იკარგება „მეფეთა ცხოვრების“ ბოლო ნაწილი. აღნიშნული ნაწილიდან ცნობის დამოწმებისას, ისევ მეფეთა ცხოვრებას¹ ვასახელებთ, რაც სწორი არაა. ამიტომ, კარგი იქნებოდა, „მეფეთა ცხოვრების“ მთლიანი ტექსტი ნაწილებად არ დაგვეყო და მისი ბოლო ნაწილი წმიდა ნინოს, „ცხოვრებისადმი“ არ მიგვეკუთვნებინა. ესეც „მეფეთა ცხოვრების“ ბედი იყო.

•

•

•

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული, საქართველოს ძველი ისტორიის (ძვ.წ. III – ახ. წ. V ს. დამდეგი) ამსახველი უნიკალური საისტორიო თხზულების – „მეფეთა ცხოვრების“ თავგადასავლის აღსანიშნავად „ბედი“ შემთხვევით არ მიხმარია. ეს თხზულება ფარნავაზ მეფის (ძვ. წ. III ს.) დროიდან ვახტანგ გორგასლის ხანამდე „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი მცირე ქრონიკების კრებულია და მაღლიერნი უნდა ვიყოთ იმ პიროვნებებისა, რომლებმაც დროდადრო ფარნავაზისა და მის შთამომავალ მეფეთა ზეობა და მოღვაწეობა აღწერეს. ძველ ქართლის სამეფოში ასეთი სახის თხზულება რომ შეიქმნა, შემთხვევითი არაა. ეს ტრადიცია ჩვენში, როგორც ფიქრობენ, ძვ.წ. 676 წლის ახლო ხანაში მცირე აზიიდან შემოსულ – ხეთურ კულტურას ზიარებულ მუშკ-მესხებს უნდა შემოეტანათ (მათ გამოკვეთეს უფლისციხე და დააარსეს ქ. მცხეთა). ძველადმოსავლური ხანის სახელმწიფოებში – მ.შ. ხეთებში მეფეთა სიების შედგენა და მათი მოღვაწეობის აღწერა, ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ამ საქმეს ქურუმები ასრულებდნენ². ასე იყო ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოშიც.

ქართლის სამეფოს წარმართული და ქრისტიანული ხანის ისტორიის ამსახველმა „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტმა V ს-ის შემდეგ ცხადია, დროდადრო განახლება-შევსება განიცადა³. XI ს-ში როგორც ეს „ქართლის ცხოვრების“ ერთი მინაწერიდან ჩანს (მასში ნათქვამია: „ესე

¹ გიორგაძე გ., ათასი ღვათების ქვეყანა. თბ., 1988, გვ. 152-153, 158.

² პროფ. გ. არახამიას ვარაუდით, „V-VI სს. შეიქმნა კრებულის არქეტიპი“. იხ. ახალი „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგისეული რედაქცია, გვ. III.

არჩილის წამება, და მეფეთა ცხოვრება და ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა¹), ის ლეონტი მროველის ხელში მოხვდა.

ამ თხზულებათა „აღწერა“ – გადაწერისას ლეონტი მროველმა ნინოს „ცხოვრება“ სიტყვასიტყვით გადაწერა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ კრებულში დამოწმებულ ნინოს ცხოვრებიდან, არჩილის წამება „სულ მცირედ აღწერილი იპოვა“, გადაწერა მან „მეფეთა ცხოვრებაც“ და მის ტექსტში არაერთი ადგილი ჩაასწორა. რა ჩაასწორა, ეს დღეს მთლად გარკვეული არაა, მაგრამ ერთი კი ნათელია, ძირითადი ტექსტი, განსაკუთრებით მეფეთა და მთავარეპისკოპოსთა რიგი მასში პირვანდელი სახითაა მოღწეული². XII საუკუნის I მეოთხედში ლეონტის ჩასწორებული ტექსტი „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შეიტანეს³.

XII საუკუნიდან კვლავ ხდებოდა, ამჯერად უკვე „ქართლის ცხოვრების“ გადაწერა-განახლება და ამ კრებულმა XVIII საუკუნის დამდეგამდე რამდენიმე ხელნაწერით მოაღწია. XVIII საუკუნის დამდეგს ვახტანგ VI-მ და მის მიერ შექმნილმა „მეცნიერ კაცთა“ კომისიამ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში იმდენი ჩასწორება-ჩამატება განახორციელა, რომ შეიქმნა „ახალი ქართლის ცხოვრება“⁴. ზემომოტანილი მინაწერი, რომელშიც ლეონტი მროველი „მეფეთა ცხოვრების“ „აღმწერადაც“ არის დასახელებული, ცხადია, „მეცნიერ კაცთათვისაც“ იყო ცნობილი, მაგრამ ამ მინაწერზე დაყრდნობით მათ ლეონტი „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად არ მიუჩნევიათ. ასე მოიქცა ექვთიმე თაყაიშვილიც, 1906 წელს „ქართლის ცხოვრების“ მარიამ დედოფლისეული ნუსხის გამოცემისას „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტის

¹ ეს მინაწერი არის ჯუანშერისადმი მიკუთვნებული თხზულების ბოლოში. იხ. „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I, თბ., 1955, გვ. 244.

² ი. ლოლაშვილის სიტყვით, IV ს-ში არსებობდა ქართლის მეფეთა სია. არცერთი გვიანდელი ისტორიკოსი თავის თავს იმდენ უფლებას არ მისცემდა, ის ზეპირად შეედგინა. იხ. მისი, ქართული წიგნისა და მწერლობის საწყისებთან, თბ., 1978, გვ. 18.

³ კიკნაძე რ., ქართლის ცხოვრება. ქსე. ტ. 10, თბ., 1986, გვ. 469.

⁴ გრიგოლია კ., „ახალი ქართლის ცხოვრება“, ქსე, ტ.2, თბ., 1977, გვ. 93-94.

დასაწყისში ლეონტი მროველის, როგორც ტექსტის ავტორს სახელი არ მიუთითა¹.

„მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად ლეონტი მროველის მიჩნევა აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული. 1916 წელს გამოქვეყნებულ – ძველი საისტორიო მწერლობისადმი მიძღვნილ ნაშრომში ზემომოტანილ მინაწერზე დაყრდნობით ლეონტი მროველი მან „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად გამოაცხადა. მისი მტკიცებით, მინაწერში ნახმარი ზმნა „აღწერა“ ძველ ქართულში შეთხზვას ნიშნავდა². ლეონტი მროველის დამსახურებას პროფ. გ. არაბამია ასე განმარტავს: ლეონტიმ „მის დროს არსებული „ქართლის ცხოვრება“ ძირეულად გადაამუშავა – სრულიად ახლებურად გაიაზრა ქართველთა უძველესი ისტორიის საკვანძო საკითხები, ქვეყნის ქრისტიანობაზე მოქცევის შესახებ მოკლე თხრობა ჩაანაცვლა წმ. ნინოს ცხოვრების ვრცელი ვერსიით, განავრცო თხრობა ვახტანგ გორგასლის მეფობის შესახებ. VI-VIII სს. ისტორია შეავსო ახალი მასალით, არჩილ მეფის წამების (786 წ.) შესახებ მოკლე და მშრალი ცნობის საფუძველზე შექმნა მისი მარტივობის მეტაფრასული ვერსია – ერთი სიტყვით – კრებულის ამ მონაკვეთის თხრობას მისცა ის სახე, როგორიც აქვს დღეს ძველი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში“³.

ლეონტიმ რომ „სრულებით ახლებურად გაიაზრა ქართველთა უძველესი ისტორიის საკვანძო საკითხები“, ეს ძველი ტექსტების გადაკეთებას ნიშნავს, მაგრამ მთავარი ის იყო, ივ. ჯავახიშვილის მიერ „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად ლეონტის გამოცხადების შემდეგ ფარნავაზის ხანიდან „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერმა „მეფეთა ცხოვრებამ“, როგორც დამოუკიდებელმა საისტორიო თხზულებათა კრებულმა, არსებობა შეწყვიტა. მეცნიერთა ერთი ნაწილის მცდელობა, საქართველოს

¹ ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლისეული ნუსხა გამოსცა ე. თაყაიშვილმა, ტფ., 1906, გვ. 1.

² ჯავახიშვილი ივ., ლეონტი მროველი. წიგნში - ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა. წიგნი I, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.), ტფ. 1916, გვ. 169; შდრ. მისივე, თხზ., ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 176.

³ არაბამია გ., ახალი „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგისეული რედაქცია. I, გვ. III.

ძველი ისტორიისათვის ამ უნიკალური წყაროსათვის ძველი ღირსება დაებრუნებინათ, ის ანონიმ ავტორთა მიერ ძვ.წ. III – ახ.წ. V საუკუნეებში შექმნილ თხზულებათა კრებულად გამოცხადებინათ, დღემდე უშედეგოდ რჩება.

ზემოაღნიშნულის შემდეგ ისმის კითხვა – სწორედ მოიქცა ჩვენი დიდი მეცნიერი ბ. ივანე ჯავახიშვილი XI ს-ში მცხოვრები ლეონტი მროველი რომ „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად მიიჩნია?

ამ მხრივ, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნო: ბ. ივანეს ასეთი ქმედება და მის მიერვე ძველ ქართულ წყაროთა მიმართ ჰიპერკრიტიკული მიდგომის მოთხოვნა რუს შოვინისტ ისტორიკოსთა გამარჯვება იყო. მათ გაღიზიანებას „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში სწორედ ძვ. წ. III – ახ. წ. XII საუკუნეების ამსახველი მატრიანეების არსებობა იწვევდა.

„მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად ლეონტი მროველის მიჩნევის საკითხში ბ. ივანეს იმთავითვე არ დაეთანხმა პროფ. ს. კაკაბაძე. 1924 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში მან მოითხოვა ლეონტი „მეფეთა ცხოვრების“ რედაქტორად მიგვეჩნია¹, მაგრამ მან ეს თვალსაზრისი ბოლომდე არ დაიცვა. 1942 წელს „ქართლის ცხოვრების“ ანა დედოფლისეული ნუსხის გამოცემისას აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა „მეფეთა ცხოვრების“ წინ ლეონტი მროველი კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასვა², რაც იმას ნიშნავს, იმხანად „მეფეთა ცხოვრებისადმი“ ლეონტის ავტორობის საკითხი ჯერ კიდევ მყარად არ იყო დამკვიდრებული ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში. დამკვიდრება 1955 წელს აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ „ქართლის ცხოვრების“ აკადემიური გამოცემის შემდეგ მოხდა, და ბ. სიმონი ლეონტის ავტორობის ერთ-ერთი თავგამოდებული დამცველი გახდა. თუმცა, „ქართლის ცხოვრების“ მინაწერების მისეული ანალიზი სულ სხვა დასკვნის საშუალებას იძლეოდა, რაც ბ. სიმონმა უყურადღებოდ დატოვა. ს. ყაუხჩიშვილის დაკვირვებით: „ქართლის ცხოვრების“ პირველი (იხ. ზემოთ) და მეორე მინაწერი

¹ კაკაბაძე ს., ძველი ქართული მატრიანეები. საისტორიო ძეგლები. ტფ. 1924, გვ. 189-190.

² ქართლის ცხოვრება. ანა დედოფლისეული ნუსხა. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1942, გვ.1.

– „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა აღიწერებოდა ჟამითი-ჟამად, ვიდრე ვახტანგისამდე, ხოლო ვახტანგ მეფისა, ვიდრე აქამომდე აღწერა გუანშერ გუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან წმიდისა არჩილისამან...“¹, სხვადასხვა რედაქტორს უნდა ეკუთვნოდეს. შინაარსით ისინი ერთიმეორის საწინააღმდეგო ცნობას გვაძლევენ. პირველი შენიშვნა გადმოგვცემს, რომ ლეონტი მროველს ეკუთვნის 1) მეფეთა ცხოვრება, 2) ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა და 3) არჩილის წამება; მეორე შენიშვნით კი „ქართველთა ცხოვრების“ წიგნი ვახტანგ გორგასლის ისტორიამდე იწერებოდა „ჟამითი-ჟამად“, ე.ი. დროდადრო ანუ თანდათან. ვახტანგ გორგასლის ისტორიამდე „ქართლის ცხოვრებაში“ მოთავსებულია სწორედ „მეფეთა ცხოვრება“ და „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“. თუ ეს თხზულებები ერთ კაცს, ლეონტი მროველს ეკუთვნის, როგორღა შეიძლება იმის თქმა, რომ ქართველთა ცხოვრება „აღიწერებოდა ჟამითი-ჟამად, ვიდრე ვახტანგისამდე“: ერთი და იგივე კაცი ამ ორს, ერთიმეორის საწინააღმდეგო შენიშვნას ვერ დასწერდა². ე.ი. ბ. სიმონის მსჯელობიდან გამომდინარე, მეორე მინაწერი სრულეობით გამორიცხავს პირველი მინაწერის ისე გაგებას, თითქმის ლეონტი „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორი (შემდგენელი) იყო. აღნიშნულთან ერთად ბ. სიმონს რომ გაეთვალისწინებინა, ძველად „აღწერა“ „გადაწერასაც“ ნიშნავდა, „მეფეთა ცხოვრების“ ბედი იქნებ ადრევე – გასული საუკუნის შუახანებში შემობრუნებულიყო, მაგრამ ეს არ მოხდა.

1955 წელს „ქართლის ცხოვრების“ აკადემიურ გამოცემაში, როცა ლეონტი მროველი „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად იქნა მითითებული³, პავლე ინგოროყვას უკვე დიდი კვლევითი სამუშაოები ჰქონდა გაწეული – „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ქრონიკასა და „მეფეთა ცხოვრებაში“ არსებულ მეფეთა სიების ავთენტურობის შესახებ⁴. ამის შემდეგ

¹ ლეონტი მროველი, წამება წმიდისა... არჩილისა... ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 248.

² ყაუხჩიშვილი ს., „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის ისტორია. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 021.

³ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, გვ. 3.

⁴ ინგოროყვა პ., ძველი ქართული მატრიანე „მოქცევამ ქართლისაჲს“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია. თხზულებათა კრებული. ტ. IV, თბ., 1979, გვ. 505-562.

1958 და 1959 წლებში აკად. გ. მელიქიშვილის მიერ გაწეული კვლევა ფარნავაზის შთამომავალ მეფეთა რიგისა და ზეობის წლების დასადგენად¹, ნამდვილი შემოზრუნება იყო იმის დასამტკიცებლად, მეფეთა რიგი „მეფეთა ცხოვრებაში“ XI საუკუნეში მცხოვრები ლეონტი მროველის შემოქმედება რომ არ იყო.

ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს იძლეოდა „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებს მეტი სერიოზულობით მოგვიდებოდა – ამ უნიკალური თხზულებისათვის თავისი ადრინდელი სახე დაგვებრუნებინა. სწორედ ამას ისახავდა მიზნად იმხანად ჯერ კიდევ სტუდენტის, პროფ. შ. ბადრიძის მიერ ჟურნალ „მნათობში“ გამოქვეყნებული წერილი, რომელშიც ავტორი მოითხოვდა, ლეონტი მროველი პირველ მინაწერში, რადგან ამ თხზულების მხოლოდ გადამწერი ჩანს, „მეფეთა ცხოვრება“ ანონიმი ავტორის თხზულებად გამოგვეცხადებინა².

შ. ბადრიძეს აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა 1962 წელსვე, „მნათობში“ გამოქვეყნებულ წერილში უპასუხა და განაცხადა: „ლეონტი მროველი არის ქართული ისტორიოგრაფიის ჰეროდოტე. მისი ავტორობის საკითხი არ შეიძლება გახდეს განხილვის საგანი“-ო³.

ასეთი პასუხი ბ. სიმონის დიდი ავტორიტეტის გამო მაშინ ამ საკითხით დაინტერესებულმა პირებმა, როგორც ჩანს, ჩვეულებრივ მიიღეს. მე იმხანად სტუდენტი ვიყავი და ლექციებზე თვით პროფ. კ. გრიგოლიას (რომელიც „ქართლის ცხოვრებაზე“ სპეც. კურსს გვიკითხავდა) მხრიდანაც კი ეს საკითხი განხილვის საგანი არ ყოფილა.

¹ მელიქიშვილი გ., ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხისათვის. იიშ., ტ. IV. ნაკვ. I, 1958; მისივე. К истории древней Грузии, Тб., 1959. უფრო გვიან ბ. გიორგი კვლავ მიუბრუნდა ამ საკითხს. იხ. მისი, ქართლის (იბერიის) მეფეთა სიებში არსებული ხარვეზების შესახებ. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1978, №3.

² ბადრიძე შ., ლეონტი მროველის ავტორობის საკითხისათვის. „მნათობი“, 1962, №7.

³ ყაუხჩიშვილი ს., ლია წერილი „მნათობის“ რედაქციას. „მნათობი“, 1962, №10, გვ. 191. ბ-ნი სიმონის ავტორიტეტისა და ქართული მეცნიერების განვითარებაში შეტანილი დიდი წვლილის შესახებ იხ. ნ. ლომოური, სიმონ ყაუხჩიშვილი მეცნიერი, მოძღვარი, ერისკაცი, მოქალაქე. თბ., 1996.

თუმცა მან, 1963 წელს ბ. სიმონის მხარდასაჭერად სპეციალური წერილი გამოაქვეყნა¹. რაც შეეხება იმ დროისათვის ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთ თავკაცს, ისტორიის ფაკულტეტის დეკანს, პროფ. შოთა მესხიას, შოთა ბადრიძე მის მოწაფედ თვლიდა თავს და არა მგონია შ. ბადრიძეს თავისი გამოკვლევა შ. მესხიასთან შეუთანხმებლად გამოექვეყნებინა. ძველ ქართულ წყაროთა მიმოხილვისას თვით ბ. შოთა მესხიას სიტყვები, „მეფეთა ცხოვრება“ რომ ლეონტი მროველის „ნაწარმოებადაა მიჩნეული“², მავარაუდებინებს იგი შ. ბადრიძის მოთხოვნას რომ ეთანხმებოდა.

უფრო გვიან, როცა ძველი ქართული საისტორიო წყაროების რაობაში გავერკვიე, შ. ბადრიძის მხარდასაჭერად სპეციალური გამოკვლევა გამოაქვეყნე (იხ. ქვემოთ). იქ აღვნიშნე და აქაც უნდა გავიმეორო: „მეფეთა ცხოვრების“ კრებულის პირველი ნაწარმოების – „ფარნავაზის ცხოვრების“ ანონიმი ავტორი, თითქმის ჰეროდოტეს უმცროსი თანამედროვე იყო³, და იმ ქვეყნისთვის, რომელსაც „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ სახით უძველესი საისტორიო ნაწარმოებები აქვს, სულაც არაა საამაყო XI საუკუნეში ლეონტი მროველის სახით ჰეროდოტეს ყოლა. მით უმეტეს, „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში მის მიერ შეტანილ ჩასწორებებს თუ გავითვალისწინებთ.

როგორც ითქვა, შ. ბადრიძის მოთხოვნის (ლეონტი მროველი „მეფეთა ცხოვრების“ მხოლოდ გადამწერ-რედაქტორად მიგვეჩნია) წინააღმდეგ ბ. სიმონის მკაცრმა გამოსვლამ „მეფეთა ცხოვრების“ საკითხი კვლავ მომავლის საქმედ აქცია. თუმცა, გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან „მეფეთა ცხოვრების“ რეაბილიტაციის სასარგებლოდ ბევრი გაკეთდა – ჯერ 1970 წელს „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ I ტომში, შემდეგ 1978 წელს ჟურნალ „მაცნეში“ გამოქვეყნებულ

¹ გრიგოლია კ., ისევ ლეონტი მროველის ავტორობის შესახებ. სმასმგ მოამბე, 1963, №5.

² მესხია შ., ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროების მოკლე მიმოხილვა, სინ II, თბ., 1973, გვ. 28.

³ ბარამიძე რ., ქართული საისტორიო პროზა, თბ., 1971, გვ. 92-231.

გამოკვლევაში აკად. გ. მელიქიშვილის მიერ „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობების მრავლად გამოყენება¹, ბოლოს 1983 წელს „ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ ლეონტი მროველისადმი მიძღვნილ წერილში მის მიერ უკვე გადაჭრით აღნიშვნა: ლეონტი მროველს მიეწერება „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული თხზულებები: „არჩილის წამება“, „მეფეთა ცხოვრება“ და „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“. დასახელებულ ნაწარმოებთა ენობრივ-სტილისტური და ისტორიული ანალიზის შედეგად ბევრი მკვლევარი შეუძლებლად თვლის მათ ავტორად XI ს-ის მოღვაწის მიჩნევას. „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“ „ქართლის ცხოვრებაში“ თითქმის სიტყვასიტყვით გადმოწერილია კრებულ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ დამოწმებული ტექსტიდან; „მეფეთა ცხოვრება“, თვით „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ერთ-ერთი მინაწერის თანახმად „ჟამითი-ჟამად“ (ე.ი დროდადრო) იწერებოდა, ხოლო „არჩილის წამების“ ავტორ ლეონტი მროველს ამ ნაწარმოების XII ს. მეტაფრასტული რედაქციის უცნობი ჰაგიოგრაფი თვით არჩილის თანამედროვედ (VIII ს. მოღვაწეა) მიიჩნევს. ამიტომაც ზოგი მკვლევარის (თ. ჟორდანია, ს. კაკაბაძე და სხვ.) აზრით XI საუკუნეში მოღვაწე ლეონტი მროველი ამ თხზულების მხოლოდ რედაქტორ-გადამწერია².

„მეფეთა ცხოვრების“ ავტორობის საკითხში ისეთი ფუნდამენტურ გამოცემაში, როგორიც „ქართული საბჭოთა ენციკლიპედია“ თვით ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის დირექტორის, აკად. გ. მელიქიშვილის ასეთი განაცხადი „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორობის საკითხში დიდი შემოზრუნება იყო.

1989 წელს ჟურნალ „კრიტიკაში“ გამოქვეყნებულ წერილში „არის ლეონტი მროველი ქართველთა ჰეროდოტე“?³ ყველა ის მასალა გავანალიზე, რომელიც წინა დროის ავტორებს „მეფეთა ცხოვრების“

¹ მელიქიშვილი გ., საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, სინ I, თბ., 1970, გვ. 45-54. იქვე; თავი IX, XIII.

² მელიქიშვილი გ., ლეონტი მროველი. ქსე., ტ.6, თბ., 1983, გვ. 194.

³ გოილაძე ვ., არის ლეონტი მროველი ქართველთა ჰეროდოტე? ჟურნალი, კრიტიკა, 1989, №4.

შესახებ ჰქონდათ გამოთქმული და მოვითხოვე: ლეონტი მროველი „მეფეთა ცხოვრების“ გადამწერ-რედაქტორად მიგვეჩნია. „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტისათვის ის ადგილი მიგვეკუთვნებინა, რომელსაც ის იმსახურებს. მოვეცეულიყავით ისე, როგორც მოიქცნენ სომხები მოვსეს ხორენაცის მიმართ.

მიუხედავად იმისა, რომ „სომხეთის ისტორიის მამის“ – „სომეხი ჰეროდოტეს“ მოვსეს ხორენაცის ისტორიაში მრავლადაა ანაქრონიზმები, გამოვლენილია გვიანდელ რედაქტორ-გადამკეთებელთა „ღვაწლი“ (რის გამოც ხორენაცის VII-IX სს. ისტორიკოსად თვლიდნენ) სომეხმა ისტორიკოსებმა მას მიუჩინეს „თავისი ძველი და ბუნებრივი ადგილი V საუკუნეში“.

ამ ფაქტზე იმიტომაც ვამახვილებ ყურადღებას, რომ ხორენაცის თხზულებაში წარმართული ხანიდან – V ს-მდე ქართლის ექვსი მეფეა მოხსენიებული. მათგან მირდატი ძვ.წ. I ს-ში, ხოლო ფარსმან I და ქარძამი ახ. წ. I ს-ში მეფობდნენ. როგორც პ. ინგოროყვა წერს, ცხადია ცნობები ამ მეფეთა შესახებ V ს-ში მცხოვრებ ხორენაცის ძველი ქართული საისტორიო წყაროდან აქვს ამოღებული¹. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, სწორედ იმხანად „მეფეთა ცხოვრების“ „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი ტექსტი არსებობდა და მასში გაერთიანებული მატიანეების ცნობებია უძვირფასესი საქართველოს ძველი ისტორიისათვის. ეს მატიანეები და მისი გაგრძელებები, საქართველოს ისტორიის გაბმული თხრობა, ფარნავაზის ხანიდან XIV ს-ის დამდეგამდე, აძლევს „ქართლის ცხოვრებას“ უნიკალურ ხასიათს. ამიტომ იყო ის საუკუნეების განმავლობაში ფეოდალური არისტოკრატის უმაღლესი წრეების ქართველი ახალგაზრდობისთვის საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელო.

„ქართლის ცხოვრებით“ შეისწავლა საქართველოს ისტორია უფლისწულობისას ვახტანგ VI-მაც. XVIII ს-ის დამდეგს პეტრე იბერის

¹ ინგოროყვა პ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 509; ხორენაცის გარდა ოთხი მეფეა დასახელებული ანტიკურ წყაროებში. ე.ი. უცხოენოვან წყაროებში სულ 10. იხ. იქვე, გვ. 532-533; მდრ. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბ., 1991, გვ. 19, შენ. 6.

ასურული „ცხოვრების“ ქართულ ვერსიაში არსებულ ცნობაზე დაყრდნობით მანვე შეიტანა უშუალოდ „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში ჩასწორება, რომელშიც ქართლის მეფის ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობა ივარაუდება. ეს ჩასწორება კარგა ხანს ისტორიულ რეალობად ითვლებოდა და მხოლოდ 1955 წელს „ქართლის ცხოვრების“ აკადემიურ გამოცემაში გასწორდა. მაგრამ ეს გასწორება საკმაო არ აღმოჩნდა, რათა სიმართლეს გაემარჯვა. გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან კვლავ აღორძინდა პეტრე იბერისა და ვარაზ ბაკურის მამაშვილობის მითი და ეს გაუგებრობა დღესაც ხალისდება.

ნაწილი I

§ 1. რამ განაპირობა ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომისადმი ნიადაგის მომზადება

აღნიშნულთან ერთად დღემდე ვერ იქნა დაძლეული რუს შოვინისტ ისტორიკოსთა გავლენით ძველი ქართული საისტორიო წყაროების მიმართ დანერგილი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა. რუს ისტორიკოსთა პერმანენტულმა ლანძღვამ შედეგი გამოიღო – საგრძნობლად შეილახა „ქართლის ცხოვრების“, უპირველეს ყოვლისა კი, „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“, როგორც საისტორიო წყაროების ღირსება.

რას ამბობდნენ რუსი ისტორიკოსები „ქართლის ცხოვრების“ (კერძოდ, „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“) შესახებ ვრცლად მაქვს მოთხრობილი 1991 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში¹, ამიტომ ქვემოთ ამ თხრობას მოკლედ წარმოვადგენ. სანამ გამოჩენილ ფრანგ ქართველოლოგს მარი ბროსეს (1802-1880) პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემია ქართულ-სომხურ ფილოლოგიაში სამუშაოდ რუსეთში მიიწვევდა, ფრანგ მეცნიერებს-ანტუან-ჟან სენ-მარტენსა (გარდ. 1832 წ.) და ვივიენ სენ-მარტენს არაერთი დადებითი ზარი ჰქონდათ გაცხადებული ძველ ქართულ მატერიალებზე. მ. ბროსემ კი პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიაში გამოსვლისას ვახუშტი ბატონიშვილს „საქართველოს კარამზინი“ უწოდა და აღნიშნა: თუ „ქართლის ცხოვრების“ კრიტიკული ტექსტი გამოიცემოდა, ცივილიზებული ევროპა უმდიდრეს საისტორიო კრებულს მიიღებდა². რუსეთის აკადემიურ წრეებში იმ ქვეყნის ისტორიის ქებას, რომელიც

¹ გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი.

² Хантадзе Ш., Академик Мари Броссе и европейское и русское грузиноведение, Тб., 1970, გვ. 86-87.

ცოტა ხნით ადრე მათ მფლობელობაში მოექცა, უკმაყოფილოდ შეხვდნენ. გარდა იმისა, რომ მათ აღიზიანებდა მარი ბროსეს წარმატება¹, რუსებს, როგორც აღვნიშნე, XII ს-ის წინადროინდელი საქართველოს დიდებული ისტორიის არსებობა არ აწყობდათ, XII ს-დან კი მათაც ჰქონდათ საისტორიო მატრიანეები და ამ მხრივ თავს დამცირებულად არ გრძნობდნენ.

„ქართლის ცხოვრების“ როგორც საისტორიო წყაროს განქიქებას და საქართველოს ძველი ისტორიის ყალბად გამოცხადებას პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ედუარდ აიხვალდმა (გარდ. 1876 წ.) დაუდო საფუძველი. იგი წერდა: „რასაც არ უნდა მოგვითხრობდნენ ახლანდელი ქართველების მკვებარა მატრიანეები, ამ ხალხს არაფერი საერთო არა აქვს საქართველოს ძველ მოსახლეობასთან. VII ს-ში იბერიის მკვიდრი მოსახლეობა ნებაყოფლობით დამორჩილდა არაბებს და ყველა მუსლიმანი გახდა... მუსლიმანები XII ს-ის მეორე ნახევრამდე ფლობდნენ საქართველოს. შემდეგ თბილისის მომიჯნავე მთებიდან გამოჩნდნენ ქრისტიანი ქართველები და მუსლიმანთა დიდი ნაწილი ამოხოცეს. აი ამ დროიდან დასახლდნენ ქართველები საქართველოში. არ უნდა დავუჯეროთ ქართველ მემატრიანეთა ზღაპრებს და მათ მცდელობას თავიანთ ხალხს კლასიკური სიძველე მიაკუთვნონ“².

ე. აიხვალდის მიერ გაცხადებულ ლანძღვას პეტერბურგის უნივერსიტეტის არაბისტიკის კათედრის პროფესორმა ო. სენკოვსკიმ (გარდ. 1859 წ.) დაუჭირა მხარი და აღნიშნა: „ქართული მატრიანეების სიდიადის შესახებ კარგს არაფერს ვიტყვი, XII საუკუნემდე საქართველოში ქართველები არ იყვნენ. ქართველებს თავი მოაქვთ ძალიან ძველ ხალხად, იმ ადგილებში, სადაც ახლა ცხოვრობენ, თითქოს ქრისტეს დაბადებამდე ბატონობდნენ. თავიანთ ისტორიას ალექსანდრე დიდის დროიდან იწყებენ, ქრისტიანულ მოძღვრებას კონსტანტინე დიდის

¹ გოილაძე ვ., მარი ბროსე და რუსული შოვინისტური ისტორიოგრაფია. გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. 2001 წლის 3 დეკემბერი, გვ. 5.

² Путешествие профессора Эйхвальда к Каспийскому морю и по Кавказскому краю, Бдх, т. 26, СПб., 1838, გვ. 186.

დროიდან ეზიარნენ-ჩვენ წინაა 98 მეფის თანმიმდევრობითი რიგი ფარნავაზიდან გიორგი XIII-მდე. მხოლოდ ჩინეთის ისტორიას შეიძლება მსგავსი რამ ჰქონდეს...არაფერი ამის მსგავსი ქართველებს არ ჰქონდათ. ასეთი ისტორია გასულ საუკუნეში მათმა მეფემ ვახტანგ VI-მ შექმნა. ქართული მატიანეები უმცირეს ნდობასაც არ იმსახურებენ. ისინი სავსეა ისეთი უცნაური ზღაპრებით, რომლებიც ყველა მითოლოგს გამომგონებლის პატივს მოუტანს”¹.

ძველი ქართული მატიანეების მლანძღველთა შორის იყო ფრანგი მეცნიერი ვიქტორ ლანგლუა. მან სხვა მრავალი სალანძღავი სიტყვების შემდეგ აღნიშნა: ქართული მატიანეები „ქვეყნის უმეცარი და რელიგიური ლიტერატურის კურიოზული ნიმუშებია“. „ქართველების მეფე ვახტანგ გორგასალი, როგორც ის დახასიათებულია მატიანეში უფრო მეტად ინდური ვაკბია, ნახევრად ღმერთი და ნახევრად გმირი. V ს-ში ქართველები ზღაპრულ ეპოქაში ცხოვრობდნენ”².

ქართული მატიანეების ლანძღვას სხვა კუთხით მიუდგა პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი სომეხი ქეროფე პატკანოვი. მისი მტკიცებით, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ნაწილი გაუნათლებელი სომეხი ბერის მიერაა დაწერილი³.

1887 წელს ძველი ქართული მატიანეების ცნობათა სანდოობის საკითხს შეეხო ოსების ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ვსევოლოდ მილერი (გარდ. 1913 წ.), და აღნიშნა: ვივიენ სენ-მარტენი და მ. ბროსე ძველი ქართული ქრონიკების ცნობებს ნდობით ეკიდებოდნენ, მაგრამ ქ. პატკანოვის წერილის გამოქვეყნების შემდეგ მათი ძველი ნაწილისადმი ნდობა ძალიან შეირყა. ვახტანგ VI-ის მიერ შედგენილი ისტორიის მთავარი წყარო იყო „ქართლის ცხოვრების“ სომხური თარგმანი, რომლის დედანი არაა ცნობილი. მატიანის პირველ ნაწილში ვერ

¹ Сенковский О., Некоторые сомнения касательно истории Грузии, соч. Т. VI, СПб., 1859, гл. 172-173.

² Какабадзе С., О древнегрузинских летописцах XI-го столетия, Тифлис, 1912, гл. 13-14.

³ ბაქრაძე დ., პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები. „ივერია“, 1884, №7, 8. ვრცლად ამ საკითხზე იხ. ანჩაბაძე გ., დიმიტრი ბაქრაძე როგორც წყაროთმცოდნე და არქეოგრაფი. თბ., 1982, გვ. 27-32.

შეგვხვდებით თუნდაც ერთ ფაქტს, რომელსაც ისტორიისათვის არსებითი მნიშვნელობა ექნება. ქრონიკის ცნობები ჰაერშია გამოკიდებული¹.

XIX საუკუნის რუს მკვლევართაგან ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი უნდობლობას რუსეთის ისტორიის ცნობილობა მკვლევარმა ვ. ბოლოტოვმა დაუსვა წერტილი. მისი გამონათქვამებიდან მხოლოდ ერთ ამონარიდს გაგაცნობთ. სტუდენტ გიორგი გამრეკელის ნაშრომის რეცენზიაში იგი აცხადებდა: ქართველი ავტორი თავის მატიანეს ქარისაგან წერდა-საქართველოს ძველი ხანის მეცნიერული ისტორია შეიძლება დაიწეროს „ქართლის ცხოვრების“ და მისი მსგავსი წყაროების უმკაცრესი, პრინციპული უნდობლობით².

ზემოდასახელებულ რუს მკვლევართა შეხედულებებმა, რაც მთავარია, 1897-1911 წლებში ლაზარევის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტის დირექტორის ვ. ბოლოტოვის ავტორიტეტმა და მისმა მოთხოვნამ ძველ ქართულ საისტორიო წყაროთა ცნობებს კრიტიკულად მისდგომოდნენ, დიდი გავლენა მოახდინა იმ ქართველ ახალგაზრდებზე (მაგალითად, ს. კაკაბაძე, ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, ს. გორგაძე და სხვანი), რომლებიც უმაღლეს განათლებას რუსეთის სამეცნიერო კერებში ეუფლებოდნენ, და შედეგად არ დააყოვნა. დასახელებული მეცნიერები ძველი ქართული წყაროებისადმი კრიტიკული მიდგომით გამოირჩეოდნენ³ (იხ. ქვემოთ). ასე შემზადდა ნიადაგი ძველი ქართული წყაროების მონაცემებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომის დასაწერგავად.

¹ Миллер В., Осетинские Этюды, Ч. III, М. 1887, гл. 15-17.

² Отзыв В. В. Бологова о сочинении студента Гамрекелова „Древнейшая история церкви в Грузии“: Хч., 1889, вып. 4, гл. 260.

³ თ. ჟორდანიას თვალსაზრისმა ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ავტორი შეიძლებოდა ვახტანგის თანამედროვე ყოფილიყო, ს. კაკაბაძის მკაცრი კრიტიკა გამოიწვია. 1912 წელს გამოცემულ ნაშრომში ის წერდა: „ქართლის ცხოვრების“ ძველ ნაწილში თ. ჟორდანია ვერ გაერკვა. ამ თხზულების ლეგენდარული ხასიათის დეტალები იმაზე მიგვითითებენ. ავტორი ვახტანგ გორგასლის მეფობიდან შორეულ ეპოქაში ცხოვრობდა. ასეთი უსაფუძვლო მსჯელობით მეცნიერული კრიტიკა ვერ დაკმაყოფილდება. საჭიროა თვით ტექსტის კრიტიკული შესწავლა. იხ. მისი, О древнегрузинских летописцах, გვ. 19-24.

§ 2. ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი

ჰიპერკრიტიკული მიდგომის დანერგვა

ძველი ქართული საისტორიო წყაროების მიმართ ჰიპერკრიტიკული მიდგომის დანერგვას და საქართველოს ძველი ისტორიისათვის „მეფეთა ცხოვრების“ არასანდო წყაროდ გამოცხადებას სამეცნიერო ბრუნვაში „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკისა და პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ გერმანული თარგმანის შემოტანამაც შეუწყო ხელი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ არსებობის შესახებ სამეცნიერო საზოგადოებამ ნ. მარის მიერ 1888 წელს მღვდელ დიმიტრი ალექსი-მესხიშვილის მიერ წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის შეწირულ ხელნაწერთა კატალოგის გამოქვეყნებისას შეიტყო. შეწირულ ხელნაწერთა შორის იყო კრებული, რომელშიც გაერთიანებულია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტექსტი. 1889 წელს გაზეთ „ივერიის“ მეოთხე ნომერში დაიბეჭდა თედო ჟორდანias „ახალი წყარო საქართველოს ისტორიისა“, ხოლო „ივერიის“ მეექვსე ნომერში დიმიტრი ბაქრაძის „შესანიშნავი ქართული მანუსკრიპტი“. იმავე წელს გამოქვეყნდა დ. ბაქრაძის „ისტორია საქართველოსი“, რომელშიც ავტორმა გააანალიზა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობები და დაასკვნა: „ეს მატიაზე გამოკრებულია, როგორც ეტყობა, სხვა დიდის მატიანიდამ, ბევრში ეწინააღმდეგება ქ-ცხოვრებას“¹.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შესწავლისას გაირკვა: მისი ტექსტი ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველია – „ქრონიკა“, რომელშიც მოკლედაა გადმოცემული ქართლის სამეფოს ისტორია ალექსანდრე მაკედონელის ხანიდან IX საუკუნემდე, ხოლო მეორე ნაწილია – წმინდა ნინოს „ცხოვრების“ ვრცელი რედაქცია. ამ ტექსტებიდან ე. თაყაიშვილმა 1889 წელს „ქრონიკა“, ხოლო 1891 წელს ნინოს „ცხოვრება“ გამოაქვეყნა, რის

¹ ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსი, ტფ., 1889, გვ. 57. 1858 წელს „Кавказский Календарь“-ში გამოქვეყნებულ წერილში „Об источниках грузинской истории“, დ. ბაქრაძე წერდა „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ნაწილის კითხვისას მითოლოგიურ ხანაში გადაუდივართ“-ო (გვ. 407-408). 1883 წელს ქ. პატკანოვის წინააღმდეგ გამოქვეყნებულ წერილში უკვე ქართული მატიანიების სანდოობაზე ლაპარაკობდა.

შემდეგაც ეს თხზულებები მკითხველი საზოგადოებისა და სამეცნიერო წრეებისათვის ხელმისაწვდომი გახდა (1990 წელს ე. თაყაიშვილმა „ქრონიკის“ რუსული თარგმანიც გამოსცა)¹.

„ქრონიკა“ ე. თაყაიშვილმა VII ს-ის თხზულებად მიიჩნია და აღნიშნა: ავტორს „უფრო ვრცელი დედანი ჰქონდა ხელში, მაგრამ განგებ შეამოკლა ისტორიული ცნობები..., შესაძლოა ეს მოკლე ისტორიული ცნობები იყოს საფუძველი „ქართლის ცხოვრებისა“-ო². ეს იყო პირველი მინიშნება „ქრონიკა“ რომ შეიძლება „მეფეთა ცხოვრების“ წყარო ყოფილიყო. 1892 წელს თ. ჟორდანიამ „ქრონიკების“ I ტომში, როცა „მეფეთა ცხოვრებასა“ და „ქრონიკაში“ არსებული IV საუკუნის ქართლის მეფეთა და მთავარეპისკოპოსთა რიგები შეადარა, აღმოჩნდა: ამ საისტორიო თხზულებებში IV-V ს-ების ქართლის მეფეთა და მთავარეპისკოპოსთა რიგები განსხვავებული იყო (ამის მაგალითად ისიც კმარა „ქრონიკაში“ ბაკურ მირიანის ძე რომ რევის ძედაა დასახელებული). თ. ჟორდანიამ სამართლიანად მიიჩნია „ქრონიკის“ თრდატ რევის ძე და „მეფეთა ცხოვრებაში“ ვარაზ-ბაკურის შემდეგ მეფედ დასახელებული თრდატი იდენტურ პირებად, მაგრამ ამტკიცებდა – „შეცდომაა „მეფეთა ცხოვრებაში“ ბაკურ მირიანის ძის, შემდეგ მეფედ მირდატი რომაა დასახელებული – „მეფეთა ცხოვრების“ მეფეთა რიგში მირდატ ბაკურის ძის ადგილზე, თრდატ რევის ძე უნდა ჩაისვას“-ო³.

ეს იყო ძველ ქართულ წყაროთა პირველი მეცნიერული ანალიზი, როცა „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობასთან შედარებით „ქრონიკის“ ცნობას უპირატესობა მიენიჭა. ასევე საყურადღებოა დ. ბაქრაძის მითითება – „ქრონიკის“ ცნობები რომ „სხვადასხვა“ დიდი მატრიანებთან გამოკრებილი უნდა იყოს და მ. თაყაიშვილის მინიშნება: „ქრონიკის“ მოკლე

¹ Обращение Грузии (в христианство). Перевод грузинского. Источники грузинских летописей. Три хроники. СМОМПК, в. XXX VIII, Тифлис, 1900; 1989 წელს ეს თარგმანი მ. ჩხარტიშვილმა ხელახლა გამოსცა.

² სამი ისტორიული ხრონიკა. გამოსცა ე. თაყაიშვილმა, ტფილისი, 1890, გვ. XCVI-XCVIII.

³ ჟორდანია თ., ქრონიკები და სხვა მასალები საქართველოს ისტორიისა, წ. I, ტფილისი, 1892, გვ. 41, შენ. 84.

ისტორიული ცნობები უნდა იყოს საფუძველი „ქართლის ცხოვრებისა“.

„ქრონიკისა“ და „მეფეთა ცხოვრების“ ურთიერთმიმართების საკითხი დღესაც მიზნად ამ სამი პოსტულატის გარკვევას ისახავს: I. რომელი წყარო უფრო სანდოა – შესაბამისად; II. რომელი „სხვადასხვა დიდ მატიანეებიდანაა „გამოკრებილი“ „ქრონიკის“ ცნობები და III. „დიდი მატიანეებიდან“ გამოკრებილი „ქრონიკის“ მშრალი ცნობები შეიძლება ყოფილიყო „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ წყარო!

ქართული მეცნიერების წინაშე, როცა ზემოდასახლებული საკითხები დაისვა, როგორც ვნახეთ, რუსეთის სამეცნიერო წრეებში „ქართლის ცხოვრების“, კერძოდ, მისი პირველი მატიანეების ბედი უკვე გადაწყვეტილი იყო – „ქარისაგან მოტანილად“ გამოცხადებულ ამ თხზულებათა ცნობებს „უმკაცრესად, პრინციპული უნდობლობით“ უნდა მიდგომოდნენ, რაც რუსმა მეცნიერებმა ქართველისავე ხელით აღასრულეს.

§3. ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობის დასაწყისი

სამეცნიერო ბრუნვაში „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის შემოტანას დაემთხვა რიჰარდ რააბეს მიერ 1895 წელს პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ გერმანული თარგმანის გამოქვეყნება და 1896 წელს ნ. მარის მიერ ამ თარგმანზე და პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ ცნობებზე დაყრდნობით გამოკვლევის გამოქვეყნება, რის შედეგადაც გაიჩნდა პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ცნობები განსხვავდებოდა ქართულ წყაროთა ცნობებისაგან – ერთ-ერთი ასეთი

¹ „ქრონიკის“ წყაროების ძიებისას მ. გოგოლაძე დაეთანხმა იმ მკვლევრებს, რომლებიც ამ წყაროს ტექსტს ქართულთან ერთად უცხოური - არსებითად ბერძნულ-რომაული და სომხური თხზულებებიდან „გამოკრებულად“ მიიჩნევდნენ. იხ. მისი, ქართლის სოციალური და პოლიტიკური ისტორია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით, თბ., 2004, გვ. 20, რითაც უარყო ე. თაყაიშვილის მიერ გუჯრ. კიდეც 1890 წელს გამოთქმული მოსაზრება „ქრონიკის“ ავტორს რომ მხოლოდ ერთ-ერთი-უფრო ვრცელი დედანი ჰქონდა ხელთ“ და ის განგებ შეამოკლა.

იყო მასში ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ „დიდი ბაკურის“ დასახელება. პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრება“, რადგან პეტრეს მოწაფის მიერაა დაწერილი, მისი ცნობები უფრო სანდოდ იქნა მიჩნეული. ამ გარემოებამ „მეფეთა ცხოვრების“ მონაცემები კიდევ უფრო გააუფასურა. ვ. ბოლოტოვმა ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ „დიდი ბაკური“ მიიჩნია.

ასეთ ვითარებაში, 1898 წელს პეტერბურგის უნივერსიტეტის III კურსის სტუდენტმა ივ. ჯავახიშვილმა დაწერა გამოკვლევა – „ანდრია მოციქულისა და წმინდა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში“, რომელიც იმავე უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტის ნ. მარის შეფასებაზე დაყრდნობით უნივერსიტეტის სამეცნიერო საბჭომ ოქროს მედლით დააჯილდოვა.

ნაშრომში სხვა საისტორიო წყაროებთან ერთად ივ. ჯავახიშვილმა ფართოდ გამოიყენა „მეფეთა ცხოვრებისა“ და „ქრონიკის“ ცნობები. გამოკვლევის შესავალში იგი წერდა: „უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში ბევრი საისტორიო მასალები და საბუთები დაიბეჭდა, შესამჩნევად იმატა მკვლევართა რიცხვმაც, მაგრამ ეხლაც წინანდებურად ხელმეუბნებელი, შეუსწავლელი დევს ჩვენი მატიანის უბველესი ნაწილი“¹. „ნინოს ცხოვრებას“ მკვლევრები მეტისმეტი ნდობით, უსიტყვო რწმენით, თითქმის მოწიწებით ეპყრობიან“, მაგრამ „ცხოვრების“, ტექსტი არ წარმოადგენს ნინოს ნაამბობს და მის თანამშრომელთა მიერ ჩაწერილს“². საქართველოში ანდრია მოციქულის მოღვაწეობაზე კი წერდა: „ანდრია პირველწოდებული არც როდის არ ყოფილა კავკასიაში, კერძოდ საქართველოში, ანდრიას მიმოსვლა და ქადაგება ივერიაში მხოლოდ თქმულებამ“³.

¹ ჯავახიშვილი ივ. ანდრია მოციქულისა და წმინდა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში. „მოამბე“, 1900, №6 გვ. 55. ამ საკითხზე ვრცლად იხ. ჯორბენაძე ხ. ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა თბ. 1964, გვ. 45.

² ჯორბენაძე ხ. დასახ. ნაშრომში გვ. 46

³ იქვე გვ. 48. 1975 წელს გამოქვეყნულ კს-ეს I ტომში გამოქვეყნდა ი. ჯავახიშვილის ხტატია - „ანდრია მოციქული“, სადაც მ. ივანე წერს: „ქრისტიანული ტრადიციით, ანდრია მოციქული როგორც საქართველოში ქრისტიანობის პირველი მქადაგებელი XI ს-დანა ცნობილი (გვ. 48). ამ ბოლო ხანს აქტიურად დაიწყო ანდრია

პროფ. ს. ჯორბენაძის შეფასებით, მოღვაწეობის დასაწყისშივე ივ. ჯავახიშვილი ღრმა ისტორიულ-ფილოლოგიური ხერხებით აღჭურვილი, დაუნდობელი სიცხადით აბათილებდა ქართული ისტორიოგრაფიის ცნობილი ავტორიტეტების, საიმპერატორო აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის დ. ბაქრაძის, აკადემიკოს მ. ბროსეს და მათი მიმდევრების ნააზრევს, რომლებიც აღიარებდნენ ამ ფაქტთა ისტორიულ რეალობას¹. ს. ჯორბენაძისავე შენიშვნით, 1909 წელს გამოცემულ ნაშრომში (ქართული მწერლობა, წიგნი II, გვ. 108) მოსე ჯანაშვილი „არ მალავდა თავის უკმაყოფილებას და გესლნარევად გაკენწვლით წერდა: ი. ჯავახიშვილის გამოკვლევა „უფრო სხარტულას გავს, ვიდრე მეცნიერულ გამოკვლევას. სხარტულით არ შეიძლება მამა-პაპათა მრავალსაუკუნოვან რწმენა-გადმოცემის... სხეპა, გაქარწყლება“². ს. ჯორბენაძისავე სიტყვით, ივანე ჯავახიშვილის ნაშრომის გამოსვლას „განსაკუთრებული გაბოროტებით შეხვდა რეაქციული სამღვდელოება“³.

უდიდესია მოსე ჯანაშვილის დამსახურება ქართველი ხალხისა და ქართული მეცნიერების წინაშე, და ის გარემოება III კურსის სტუდენტის – ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმულ დებულებას რომ

მოციქულის საქართველოში მოღვაწეობის შესწავლა. ამ საკითხზე იხ. გოილაძე ვ., ანდრია პირველწოდებულის მისიონერული მოღვაწეობა აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთში, თბ., 2015.

¹ ჯორბენაძე ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 47; ამავე წელს გამოიცა პროფ. მ. დუმბაძის - „ივანე ჯავახიშვილის ადრინდელი შემოქმედება 1898-1912“, სადაც წერს: „ივ. ჯავახიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული ქართულ საისტორიო წყაროთა შინაგანი, ღრმა მეცნიერული კრიტიკის დასაწყისი“ (გვ. 31). იქვე შენიშნავს: „ვერ დავეთანხმები ა. ნოვოსელცევს“, რომელიც ფიქრობს, რომ ივ. ჯავახიშვილი ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი ნიჰილისტურად იყო განწყობილი“ (გვ. 30, შენ. 51).

² ჯორბენაძე ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 47, შენ. 1.

³ იქვე, გვ. 47. ბ-ნი ივანეს მიერ საქართველოში ანდრია პირველწოდებულის მისიონერული მოღვაწეობის უარყოფას კრიტიკით შეხვდნენ: ივანე გვარამაძე (ვინმე მესხი), იტალიელი პატრი აურელიო პალმიერი, მოსე ჯანაშვილი, მიხეილ თამარაშვილი. ამ საკითხზე იხ. გოილაძე ვ., ანდრია პირველწოდებულის მისიონერული მოღვაწეობა, გვ. 25-27.

კრიტიკით შეხვდა, მას „რეაქციულ საზოგადოებას“ ვერ მივაკუთვნებთ¹. ფაქტი ისაა, XIX ს-ის დასასრულისა და XX ს-ის დამდეგის ქართველი ინტელიგენციის ნაწილს უკმაყოფილება პრესაშიც გამოუხატავს². 1898 წელს ივ. ჯავახიშვილს დედა წერდა: „ამ გაზეთებმა ლამის გამაგიჟოს, რას არ წერენ“, ხოლო მამა – ალექსანდრე არიგებდა: „შვილო როგორც მამა გირჩევ შენი საკუთარი და ჭეშმარიტი კრიტიკულის თვალით შეხედო ყველაფერს და არა მიეპყრო მარის ქართულის საწინააღმდეგო მიმართულებას“³.

ქართული საზოგადოების ნაწილის ასეთი რეაქციის მიუხედავად, ბ. ივანეს თავისი დებულებები რეალურად მიაჩნდა. 1900 წელს ჟურნალ „მომამბის“ V და VI ნომერებში თავისი საკურსო ნაშრომი გამოაქვეყნა (1901 წელს გამოსცა მისი რუსული თარგმანი. 1901 წელსვე გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში ნ. მარმა ფარნავაზ მეფის პიროვნების რეალურობაში ეჭვი შეიტანა). როგორც ს. ჯორბენაძე წერს, „მესამე კურსის სტუდენტის ეს ნაშრომი სრულიადაც არ ყოფილა მეცნიერებისადმი სიყმაწვილის სენის მოხდა, ჭაბუკური სითამამის გამოვლენა. შემდგომ მთელი სიცოცხლის განმავლობაში ივანე ჯავახიშვილს არ გადაუხვევია ამ ნაშრომში ჩამოყალიბებული პრინციპებისგან“, მისმა „ნაშრომმა ბრძოლაში გამოიწვია მანამდე არსებული ისტორიოგრაფია წყაროებისადმი მისი გულუბრყვილო მოწიწებითი დამოკიდებულების გამო. ამ ნაშრომს შედეგად მოჰყვა არა მარტო ქართულ ისტორიოგრაფიაზე ადრინდელ შეხედულებათა მსხვერვეა, იგი იქცა ავტორის მეცნიერულ მანიფესტად, რომელსაც, ნ. ბერძენიშვილის სიტყვით რომ ვთქვათ, შედეგად მოჰყვა ქართველი ერის ისტორიის საშენი მასალის მთელი სიმკაცრით გაწმენდა და საქართველოს ისტორიის წყაროების მეცნიერული შესწავლის საფუძვლის დადება“⁴.

¹ მ. ჯანაშვილის შესახებ იხ. სიდამონიძე უ., ჯანაშვილი მოსე. ქსე. ტ. 11, თბ., 1987, გვ. 538.

² როგორც მ. დუმბაძე წერს, ინტელიგენციის ამ წარმომადგენლებს შორის ყოფილა იაკობ გოგებაშვილი. იხ. დუმბაძე მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

³ ჯორბენაძე ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

⁴ იქვე, გვ. 49.

ის, რასაც პროფ. ს. ჯორბენაძე ახალგაზრდა ივ. ჯავახიშვილის „მეცნიერულ მანიფესტს“ უწოდებს, ჩვენი დიდი მეცნიერის მიერ ვ. ბოლოტოვის მოთხოვნის, ძველი ქართული წყაროებისადმი გამკაცრებული კრიტიკული მიდგომის შესრულება იყო, რომელიც დღესაც ვერ დაძლია ქართულმა ისტორიოგრაფიამ. III კურსის სტუდენტის ნაშრომში გაცხადებული დებულებები, უნივერსიტეტის სამეცნიერო საბჭოს წევრებმა, როგორც ჩანს, რუსული ისტორიოგრაფიის მხარდაჭერად მიიჩნიეს. შემდეგი მოღვაწეობისას ივ. ჯავახიშვილმა ვ. ბოლოტოვის კვალდაკვალ ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ „დიდი ბაკური“ მიიჩნია. პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრება“ თავისი მნიშვნელობით იაკობ ხუცესის თხზულებას შეადარა¹.

ასე რომ, სამეცნიერო ბრუნვაში „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკისა და პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ (ასევე მისი ქართული ვერსიის) შემოტანით თითქოს დადასტურდა „ქართლის ცხოვრების“ მიმართ რუსი შოვინისტი ისტორიკოსების თვალსაზრისთა სისწორე. „მეფეთა ცხოვრების“, როგორც საისტორიო წყაროს მნიშვნელობა, კიდევ უფრო გაუფასურდა. საქმე იქამდე მივიდა, რომ ქართული წყაროს ცნობა თუ რომელიმე უცხოენოვანი წყაროთი არ იქნებოდა დადასტურებული სანდოდ არ ითვლებოდა. „ქრონიკასა“ და „მეფეთა ცხოვრებაში“ IV ს-ისა და V ს-ის პირველი ნახევრის ქართლის სამეფოს ისტორია – უპირველეს ყოვლისა, მეფე-მთავარ-ეპისკოპოსთა რიგი რადგან განსხვავებულადაა წარმოდგენილი², ახსნას მოითხოვდა მათგან რომელი ცდებოდა. მცდარი ცნობების შემცველად „მეფეთა ცხოვრება“ იქნა მიჩნეული. როგორც წყაროთმოცდნე, პროფ. რ. კიკნაძე წერს, ივ. ჯავახიშვილის მიერ ქართული წყაროების მიმართ დანერგილი „მომეტებული კრიტიკული მიდგომის შედეგად მთლიანად იქნა უარყოფილი ზოგიერთი თხზულების, როგორც საისტორიო წყაროს მნიშვნელობა“³.

¹ ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 259.

² ამ განსხვავებების შესახებ ჯერ კიდევ თ. ჟორდანიამ მიუთითა. იხ. ქრონიკები, I, გვ. 208-209.

³ კიკნაძე რ., „ქართლის ცხოვრება“, ქსე, ტ. 10, გვ. 470.

თავისი შეხედულებები ივ. ჯავახიშვილმა 1916 წელს – ძველი ქართული საისტორიო მწერლობისადმი მიძღვნილ ნაშრომში ჩამოაყალიბა: „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად, როგორც ითქვა, XI საუკუნეში მცხოვრები ლეონტი მროველი გამოაცხადა, ასევე XI ს-ში დაწერილად მიიჩნია – ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრება“. ეს თხზულებაც საქართველოს ისტორიისათვის „თითქმის გამოუდებარად“ ჩათვალა, ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ (ქრონიკასთან ერთად) IX საუკუნის თხზულებად – „უძველეს სამოქალაქო საისტორიო ნაწარმოებად“ („უძველეს ეროვნულ მატრიანედ“) იქნა მიჩნეული, რომელიც თითქოს ლეონტი მროველის ერთ-ერთი „უმთავრესი წყარო იყო“¹.

პროფ. ს. ჯორბენაძის სიტყვით რომ ვთქვა, ასე მოხდა „ქართველი ერის ისტორიის საშენი მასალის მთელი სიმკაცრით გაწმენდა და საქართველოს ისტორიის წყაროების მეცნიერული შესწავლის საფუძვლის დადება“.

§ 4. ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა გადაჭარბებული აღმოჩნდა

გავიხდა ხანი, ქართველი მეცნიერებიდან ზოგი მიხვდა ის, რასაც ს. ჯორბენაძე ძველი წყაროების „მთელი სიმკაცრით გაწმენდას“ უწოდებს, არ აღმოჩნდა საკმაო ქართველი ერის სრულყოფილი ისტორიის წარმოსაჩენად, კრიტიკა ზედმეტი მოუვიდათ და საქართველოს ძველი ისტორია დაზარალდა. 1977 წელს ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა VIII ტომის (სადაც შესულია მისი „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“) გამოცემისას, მისმა რედაქტორმა აკად. მ. ლორთქიფანიძემ აღიარა: „უკანასკნელ ხანს ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად ივ. ჯავახიშვილისეული შეფასება ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებათა ღირსებისა და მნიშვნელობის საკითხზე

¹ ჯავახიშვილი ივ., მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატრიანე. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V-VIII სს.), თხზ. ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 112.

სუპერკრიტიკულად იქნა აღირებელი¹, თუმცა, „იმ დროს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გაბატონებული, საისტორიო წყაროებისადმი აბსოლუტურად უკრიტიკო დამოკიდებულების პირობებში, საისტორიო თხზულებების ასეთი მკაცრი კრიტიკული გაცხრილვა და მათდამი კრიტიკული დამოკიდებულების მეთოდის დანერგვა, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების აუცილებელი და ფრიად მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო“-ო².

1916 წლიდან დაწყებული „ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების მნიშვნელოვანი ეტაპით“, რა მივიღეთ? საქართველოში ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობის უარყოფა: რაც მთავარია „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებზე უარის თქმამ განაპირობა ის, რომ „ახალი ქართლის სამეფოს შემქმნელ“ ფარნავაზს „ქართველი ერის ისტორიაში“ (წიგნი I) ივ. ჯავახიშვილი მხოლოდ წარმართულ კერპებთან დაკავშირებით ახსენებს³. ამ წიგნში უძველესი დროიდან ახ. წ. I საუკუნის დამდეგამდე - „ქართველთა პოლიტიკური თავგადასავლის მთავარ მომენტებს“ 160 გვერდიდან, მხოლოდ 4 გვერდი აქვს დათმობილი, ამირანის ზღაპრის გარჩევას კი 16⁴ (სხვათა შორის ბ. ივანე შესავალშივე წერს, „საქართველოს პოლიტიკური, ისტორიის მკაფიო სურათის აღდგენა ჯერჯერობით მხოლოდ ძვ. წ. I ს-დან შეიძლება“). აღნიშნული ცხადყოფს, როგორ კრიზისამდე მიიყვანა ქართული მეცნიერება „მეფეთა ცხოვრების“, როგორც სანდო საისტორიო წყაროს უარყოფამ. ამიტომ გადამეტებული ჩანს, ბ. სერგო ჯორბენაძის აღფრთოვანება, თითქოს ძველი ქართული წყაროების მიმართ ბ. ივანეს მიერ დანერგილმა მეთოდმა „ქართულ ისტორიოგრაფიაზე ადრინდელ შეხედულებათა მსხვრევა“ რომ გამოიწვია და ახალგაზრდა მეცნიერი „დაუწოდებელი სიცხადით რომ აბათილებდა

¹ ლორთქიფანიძე მ., რედაქტორისაგან. წიგნში - ჯავახიშვილი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზ., ტ. VIII, გვ. 13.

² იქვე.

³ ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, გვ. 139.

⁴ იქვე, გვ. 43-46, 188-204.

ქართული ისტორიოგრაფიის ცნობილი ავტორიტეტების“ - დ. ბაქრაძის, ნ. მარისა და მათი მიმდევრების ნააზრევს“, რასაც საქართველოს ძველი ისტორიის „გაბათილება“ მოჰყვა, ასეთი „გაბათილება“ კარგი იყო. პირიქით, ადრეფეოდალური საქართველოს ისტორიის შესწავლა დიდად დააზარალა. როგორც ქართველ, ისე მსოფლიო ქართველოლოგთა თვალში ძველი ქართული წყაროებისადმი ნდობა უმნიშვნელო გახდა. ნდობის აღდგენას დიდი დრო და შრომა დასჭირდა. აღმოჩნდა, არც ქ-ნი მარიამ ლორთქიფანიძე იყო სწორი, როცა წერდა, ძველი ქართული საისტორიო თხზულებების „მკაცრი კრიტიკული განხილვა“, თითქოს, „ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების აუცილებელი და ფრიად მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო“¹. 1986 წელს ქსე-ში გამოქვეყნებულ წერილში ცნობილი წყაროთმცოდნე პროფ. რ. კიკნაძე მართალია, აცხადებდა: „ამჟამად ჰიპერკრიტიკული დამოკიდებულება“ „ქართლის ცხოვრების“ მიმართ დაძლეულია“-ო², თუმცა როგორც ადრე, ისე 1986 წლის შემდეგაც ზოგი მეცნიერი კვლავ დიდი მონდომებით ლანძღავს ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებას“³.

აქვე უნდა აღვნიშნო: დ. ბაქრაძე იყო იმ ქართველ მეცნიერთაგან პირველი, რომელმაც რუსი შოვინისტი ისტორიკოსებისაგან ძველი ქართული წყაროების ღირსების დაცვა სცადა⁴; ვერ ნახავთ ზღაპრულ თხრობას 1889 წელს გამოცემულ მის „საქართველოს ისტორიაში“. ბაქრაძეს მეცნიერების წინაშე რომ დიდი დამსახურება არ ჰქონოდა, მას რუსები პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად არ აირჩევდნენ. რაც შეეხება ნ. მარს, მასზე როგორც ჩანს, ქართული საზოგადოება მის მიერ 1901 წელს ფარნავაზის როგორც ისტორიული პიროვნების უარყოფამდეც არ იყო კარგი შეხედულებისა, რასაც ივ. ჯავახიშვილისადმი მისი მამის წერილი მოწმობს.

¹ ლორთქიფანიძე მ., რედაქტორისაგან, გვ. 13.

² კიკნაძე რ., ქართლის ცხოვრება, ქსე-ში, გვ. 470.

³ ლომოური ნ., საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობა V საუკუნეში. თბ., 1989, გვ. 30. ლ. ჯანაშიას, ა.ბოგვერაძის შეხედულებათა შესახებ იხ. გოილაძე ვ. ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, გვ. 23-25.

⁴ ბაქრაძე დ., პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები. „ივერია“ 1884, № 7,8.

თუმცა, მისი მრავალი ნაშრომი, მ.შ. 1896 წელს გამოქვეყნებული ის გამოკვლევა, რომელშიც პეტრე იბერიის ასურული და ქართული „ცხოვრებების“ ცნობებია გაანალიზებული, დღესაც ღირებულია.

ქართულმა ისტორიოგრაფიამ, როგორც ითქვა, ჯერ პ. ინგოროყვას, შემდეგ გ. მელიქიშვილის ნაშრომებით დაიწყო ძველი ქართული წყაროების ღირსების აღდგენა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲსჲნი“ გაერთიანებული „წმ. ნინოს ცხოვრების“ შესწავლის შემდეგ - პროფ. მ. ჩხარტიშვილმა დაასკვნა: „ნინოს ცხოვრების“ მოთხრობათა ციკლი ნინოს თანადროულადაა შექმნილი და მისგან მომდინარეობენ ქართლის მოქცევის ბიზანტიური (IV ს.) და სომხური (V ს.) ვერსიები¹. პროფ. რ. სირაძის დასკვნითაც, „ნინოს ცხოვრება“ IV ს-ში შექმნილი „უძველესი ქართული ნაწარმოებია“². შესწავლილ იქნა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკისა და „მეფეთა ცხოვრების“ ურთიერთმიმართების საკითხი, მითითებულ იქნა რატომ შეიქმნა „ქრონიკის“ ძირითადი ნაწილი „მირიანის ცხოვრება“ მირიანის თანადროულად³. ბევრი გაკეთდა „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ როგორც სანდო საისტორიო წყაროს რეაბილიტაციისათვის⁴. აღმოჩნდა, რომ ისტორიული რეალობა ანდრია პირველწოდებულის „მიმოსვლაში“ არსებული ის ცნობები, რომლებიც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ანდრიას მისიონერულ მოღვაწეობას ეხება⁵.

¹ ჩხარტიშვილი მ., ქართული ჰაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები, „ცხოვრებაჲ წმიდისა ნინოსის“, თბ., 1987, გვ. 91.

² სირაძე რ., „ნინოს ცხოვრება“ და დასაწყისი ქართული მწერლობისა. „განთიადი“, 1989 №3, გვ. 259.

³ გოილაძე ვ., „მეფეთა ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ურთიერთმიმართების საკითხი. წიგნში - ქართლის მოქცევა. ახალ ქართულზე გადმოღებული ტექსტი და ძველი ვერსიების რედაქცია ე. გიუნაშვილისა. გამოკვლევა, მიმოხილვა და კომენტარები ვახტანგ გოილაძისა, თბ., 2009, გვ. 4-14.

⁴ გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგია, თბ., 1990, მისივე, ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი.

⁵ გოილაძე ვ., ანდრია პირველწოდებულის მისიონერული მოღვაწეობა.

რა გამოვიდა, ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ცნობები-სადმი ისევ დიმიტრი ბაქრაძის დროინდელი მიდგომას დავუბრუნ-დით? ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ტყუილად ლანძღა ძველი ქართული წყაროები „მეფეთა ცხოვრება“, განსაკუთრებით კი, ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრება“?

აღმოჩნდა: „მეფეთა ცხოვრება“ არა თუ ახ. წ. I-IV ს-ის, ძვ. წ. III-I ს-ის ქართლის სამეფოს ისტორიის გადმოცემისას, კერძოდ, ფარნავაზის დრო-ის ქართლზე და თვით ფარნავაზის პიროვნებასა და მოღვაწეობის შესა-ხეზეც სანდო ცნობებს შეიცავს. „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებისადმი უნ-დობლობით იყო განპირობებული ქართველ მოსწავლე-ახალგაზრდობას და ქართველ მკითხველს მთელი 45 წლის განმავლობაში არაფერი ვუ-თხარით, ყველა ქართველისათვის ისეთ საამაყო პიროვნებაზე, როგორიც იყო ახალი ქართლის სამეფოს შემქმნელი და ფარნავაზიანთა დინასტიის დამაარსებელი – ფარნავაზი (ამ საკითხზე იხ. ქვემოთ).

ახლა ვნახოთ ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომის დანერგვამდე როგორი მეცნიერული დონის საისტორიო ნაშრომები იქმნებოდა. როგორ იყენებდნენ ისტო-რიულ ცნობებს იმ დროს ქართველი მკვლევრები.

1905 წლის ჟურნალ „მოამბის“ 3, 4 და 5 ნომრებში გამოქვეყნდა ყაზანის უნივერსიტეტის კურსდამთავრებულის სერგი გორგაძის (გარდ. 1929 წ.) გამოკვლევა „საქართველოს ეკლესია და მისი დასაწყისი“¹. იმ დროისათვის მაღალ მეცნიერულ დონეზე შესრულებულ ამ ნაშრომში ავტორი წერს: „ჩვენი მოვალეობაა არა სრულიად ხელის ადება ქართული წყაროების ცნობებზე, არამედ მათი კრიტიკული განხილვა და, შეძლებისდაგვარად, ბერძნულ-რომაული წყაროების და საზოგადოდ მსოფლიო ისტორიის ცნობებთან შეთანხმება“². ნაშრომში ს. გორგაძე ცდილობს სწორედ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ცნობების მოხმობით დაუპირისპირდეს ვ. ბოლოტოვისა და სხვა რუს

¹ ეს გამოკვლევა 2017 წელს პროფ. ზაზა აბაშიძემ ხელახალ გამოსცა. იხ. სერგი გორგაძე, თხზულებანი, ტ.1, ზაზა აბაშიძის რედაქციითა და შესავალი წერილით.

² გორგაძე ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 51-52.

ისტორიკოსთა შეხედულებებს „ქართლის ცხოვრებაზე“. მისი სიტყვით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, უმთავრესად საეკლესიო მატიაწეა და, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგი უფრო სისწორით უნდა გვიხატავდეს ჩვენი მეფეების გენეალოგიას, ვინემ სპარსეთის თაყვანისმცემელ პირთა რედაქტორობით შემდგარი და გამოსული „ქართლის ცხოვრების“ უბველესი თხზულებანი. თუ ჩვენი მოსაზრება შესაწყნარებელია, გადაჭრით შეიძლება ვთქვათ, რომ პატივცემულის ვ. ვ. ბოლოტოვის მიერ აღნიშნული საბუთი მირიანის სპარსულობისა (-სასანიანობისა), რომელიც მას მისგანვე სასაცილოდ აგდებულის „ქართლის ცხოვრებიდან“ მოაქვს, ძლიერ „საეჭვო საბუთად უნდა ჩაითვალოს, ან უკეთ რომ ვთქვათ, იგი საისტორიო საბუთად არ გამოდგება“¹.

ზემომოტანილი სტროფები ბ. ივანეს მიერ ძველი ქართული წყაროებისადმი „მკაცრი კრიტიკული მეთოდის დანერგვამდე“ იწერებოდა. ამიტომ მკითხველიც დამეთანხმება, ძალიან საინტერესოა „მეფეთა ცხოვრებისადმი“ ს. გორგაძის მიდგომა. მისი სიტყვით, „ჩვენი მოვალეობაა არასრულად ხელის აღება ქართულ წყაროებზე“. მირიან მეფის წარმომავლობის საკითხში ს. გორგაძე სამართლიანად აკრიტიკებს ვ. ბოლოტოვს, როცა წერს: ვ. ბოლოტოვი მის მიერვე სასაცილოდ აგდებულ „მეფეთა ცხოვრებას“ რომ უჯერებს და არა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკას, რომელიც „საეკლესიო მატიაწეა“, და უფრო სწორად უნდა გადმოსცემდეს მეფეთა გენეალოგიას.

იმ დროისათვის მეტი გამოსავალი არ იყო – რუს შოვინისტ ისტორიკოსთა მიერ „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატიაწეების გვიან შეთხზულ ლეგენდარული შინაარსის თხზულებებად გამოცხადების გასანიტრალებად ს. გორგაძემ „ქრონიკის“ ცნობები მოიშველია. ეს თხზულება გამოაცხადა „უუბველეს საისტორიო წყაროდ“. იქვე საინტერესოა ერთი დეტალი – იმ დროს ლეონტი მროველი რადგან ჯერ კიდევ არ იყო მიჩნეული „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად, ტექსტში არსებული ჩასწორებები ს. გორგაძემ „სპარსთა თაყვანისმცემელ რედაქტორის“ ნახელავად მიაჩნია. მირიან მეფის

¹ იქვე, გვ. 47-48.

შთამომავალ მეფეთა რიგის გასარკვევად ძველ ქართულ წყაროებთან ერთად პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრებისა“ და რომაელი ავტორის ამიანუს მარცელინუსის ცნობები გამოიყენა. „მეფეთა ცხოვრებას“ როგორც სათანადო საისტორიო წყაროს რეპუტაცია რადგან შელახული ჰქონდა, იმულებული გახდა ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფის ვინაობის საკითხში „ქრონიკის“ ცნობებისათვის უპირატესობა მიენიჭებინა: „ქრონიკა“ მირიანს უწოდებს ქართველი მეფის ლევის ძედ და სრულიად უარყოფს „ქართლის ცხოვრების“ თქმულებას, თითქოს მირიანი სპარსთა მეფის შვილი და ქართველი მეფის, ასფაგურის სიძე ყოფილიყო¹, წერს ს. გორგაძე.

როგორც ითქვა, პეტრე იბერის ასურულ „ცხოვრებაზე“ დაყრდნობით, ვ. ბოლოტოვმა ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ „დიდი ბაკური“ მიიჩნია, ეს თვალსაზრისი გაიზიარა ივ. ჯავახიშვილმა. პროფ. ზ. აბაშიძის სიტყვით, ს. გორგაძე „საკმაოდ არგუმენტირებულად ეკამათება აღნიშნულ პირებს“² და ასკვნის: „პირველი ქრისტიანი მეფე საქართველოსი იყო მირიანი. ამას მოწმობს როგორც ყველა ქართული, ისე სომხური წყაროები“. შემდეგ იქვე დასძენს: „მირიანი არც სპარსი ყოფილა და არც სპარსთა მიერ დაყენებული, არამედ რომის ვასალი იყო და იქიდანვე ჰქონდა სამეფო ნიშნები მიღებული 298 წლის მახლობლათ“³.

ამ სტრიქონების დაწერის შედეგ თითქმის 120 წელია გასული და ეს პრობლემა ისევ ქართველ ისტორიკოსთა კამათის საგანია. ასევე, არა თუ იმ დროს, ძალიან დიდხანს ეგონათ, „მეფეთა ცხოვრება“ და „ქრონიკა“ ერთიანი ქართლის სამეფოს ისტორიას მოგვითხრობდა, ამიტომ ფიქრობდნენ მათში მეფეთა რიგიც ერთნაირი უნდა ყოფილიყო. თ. ჟორდანიას მსგავსად ს. გორგაძემ „მეფეთა ცხოვრების“ მირდატ მეფესა და „ქრონიკის“ თრდატ მეფეს იდენტურ პირებად

¹ იქვე, გვ. 47.

² აბაშიძე ზ., სერგი გორგაძე (1876-1929). წიგნში - გორგაძე ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

³ გორგაძე ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.

თვლიდა¹ (ერთ ხანს მეც ასე ვფიქრობდი. ვ.გ.). ერთი სიტყვით, ეს საკითხები ქართული ისტორიოგრაფიისთვის მარადიულ პრობლემად დარჩა², რაც ისევ და ისევ საბოლოო ანგარიშით რუსული ისტორიოგრაფიის ანტიქართული განწყობის შედეგია. ასეთ დამოკიდებულებას მოჰყვა ძველი ქართული წყაროების დაკნინება, რაც თავისთავად საქართველოს ძველ ისტორიაზეც აისახა. ამ მხრივ ფარნავაზ მეფის, როგორც ისტორიული პიროვნებისა და ფარნავაზიანთა დინასტიის უარყოფა (მისი ხოსროვანებად გამოცხადება) ნაწილია იმ დიდი ზარალისა, რაც ძველი წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომის პირობებში ქართულმა ისტორიოგრაფიამ განიცადა.

ზემომოთხრობილი მკითხველმა ისე არ უნდა გაიგოს, „მეფეთა ცხოვრებასა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ არსებულ ცნობათა რეალურობის დასადასტურებლად არაფერი არ გაკეთებულა. ამ წყაროებში მეფეთა რიგების შესახებ არსებული ცნობები, როგორც ითქვა, აკად. გ. მელიქიშვილმა არაერთხელ გამოიყენა. რაც მთავარია, ჩემი გამოკვლევები სწორედ დასახელებულ წყაროთა მონაცემთა ნდობაზეა დამყარებული, რაზეც მეცნიერთა ერთი ნაწილის მიერ მითითებულ იქნა. მათგან, ერთმა პროფ. თ. ბერაძემ ჩემთან პირად საუბარში აღნიშნა: „ვახტანგ შენი წარმატება ძველ ქართულ წყაროთა ცნობებისადმი ნდობამ განაპირობა“-ო.

აქვე უნდა დავსძინო – „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ცნობებთან შედარებით, ჩემს მიერ „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ მონაცემებისადმი ნდობა და უპირატესობის მინიჭება, მრავალწლიან კვლევას და დაკვირვებას ემყარება. თუმცა, მათდამი ნდობა და უპირატესობის მინიჭება იმას არ ნიშნავს „ქრონიკა“ როგორც საისტორიო წყარო ისე უარვევით, როგორც ეს

¹ იქვე, გვ. 56.

² მაგ. 2018 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში – „საქართველო III-V საუკუნეებში. ხოსროვანთა სამეფო სახლის ისტორია“, პროფ. მ. ჩხარტიშვილი წერს: „ქართლის ცხოვრების“ მირდატი აშკარად იგივე „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მესამე მეფე თრდატ რევის ძეა: „მირდატი“ ანუ „მიჰრა-თრდატი“, „მითრა+თრდატი“ (მითრიდატი) რომ იგივე თრდატია, ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი“ (გვ. 105).

ჩვენმა მეცნიერებმა თავის დროზე „მეფეთა ცხოვრებისადმი“ მოიმოქმედეს. თუ იმას გავითვალისწინებთ „მირიანის ცხოვრების“ შემავსებელ-გამაგრძელებელმა რედაქტორებმა რა ჩაასწორეს „ქრონიკის“ ტექსტში, ყველაფერი რიგზე იქნება. ჩემს არაერთ გამოცვლევაში მაქვს მითითებული და აქაც გავიმეორებ (ამ საკითხს ქვემოთაც შევვხები) როგორც დღესაა მიღებული, „ქრონიკის“ ტექსტი კი არაა მეფეთა ცხოვრების“ წყარო, პირიქით „ქრონიკის“ თხრობაა სწორედ „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ტექსტებიდან „გამოკრებილი“. რაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „ქრონიკის“ ჭელი-შური და Sin-50-ის ვერსიაში არსებული ცნობებით დასტურდება¹. IV ს-ში დაწერილი „მირიანის ცხოვრება“², შემდეგში დროდადრო რევიანი ორიენტაციის რედაქტორების მიერ ივსებოდა³. „ქრონიკის“ მთავარი ნაკლი ისაა, აზო – ფარნავაზიდან მოკიდებული მასში იშვიათად რომაა მითითებული მეფეთა ურთიერთმიმართება, რაც მიუტევებელი შეცდომების მიზეზი გახდა⁴. ყოველივე აღნიშნულთან ერთად არაერთი მკვლევრისაგან იქნა მითითებული, და მეც ვწერ: „ქრონიკის“ ტექსტი რომ ტენდენციური ხასიათისაა და ის ფარნავაზიანთა სამეფო სახლის გვერდითი შტოს – რევიანების იდეოლოგიის გამომხატველია, მიზნად ისახავს რევიანი მეფეების წარმოჩენასა და განდიდებას⁵. მირიანის უმცროსი ძის – ბაკურის რევის პედ გამოცხადებით ფარავს მირიანის შთამომავალთა შორის მომხდარი კონფლიქტის ნამდვილ

¹ ჭელიშურ ვერსიაშია – „ესე აღწერილი გამოკრებილად არს“. იხ. მოქცევაჲ ქართლისაჲს“. ძქალ ძქ. I (V-X სს.), თბ., 1963, გვ. 95; შდრ., „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“. ახლადამოწმებული სინური რედაქციები. გამოსცა და წინასიტყვაობა დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბ., 2007, გვ. 19.

² „მირიანის ქრონიკის“ შექმნის შესახებ., იხ. გოილაძე ვ., „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატანიის („ქრონიკის“) შექმნის, ... გვ. 15-17; მისივე, მოქცევაჲ ქართლისაჲს „ქრონიკისა“ და „მეფეთა ცხოვრების“ ურთიერთმიმართების საკითხი. „მირიანის ქრონიკა“. წმინდა ნინო. სამეცნიერო კრებული I, თბ., 2008.

³ იხ. იქვე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შექმნა და რედაქტირება, გვ. 24-27.

⁴ აზოსა და ფარნავაზის შესახებ ქვემოთთხრობილი ამის ერთი კარგი მაგალითია. ასეთივე შედეგი მოჰყვა „ქრონიკაში“ ვარაზ-ბაკურზე ისე თხრობას, რომ არა ჩანს ვისი ძე იყო ის და ვინ ჰყავდა შთამომავლები.

⁵ გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის, გვ. 28, 104.

გარემოებას¹. რევიანი მეფეების წარმოჩენას ისახავს მიზანად პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრება“ მასში, როგორც ითქვა, ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ მირიანის ნაცვლად „დიდი ბაკურია“ დასახელებული.

IV-V საუკუნეების ქართლის სამეფოს ისტორიის კვლევისას თუ აღნიშნულს გავითვალისწინებთ ყოველგვარი წინააღმდეგობა მოიხსნება.

აქვე უნდა აღვნიშნო: ზოგი მკვლევარი მაინც ძველ შეხედულებაზე რჩება – უარყოფს „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობათა სანდოობას, მას ლეონტი მროველის მიერ საფუძვლიანად გადაკეთებულად მიიჩნევს, რის გამოც დღემდე ვერ იქნა დაძლეული ამ წყაროს მონაცემებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა, ისე კი მკვლევარი კრიტიკულად ნებისმიერი წყაროს, ნებისმიერ ცნობას უნდა მიუდგეს.

P.S. ქსე-ში გამოქვეყნებულ წერილში – „ქართლის ცხოვრება“ ცნობილი წყაროთმცოდნის პროფ. რევაზ კიკნაძის განცხადება: „ქართლის ცხოვრების“ [პირველი მატრიანების] მიმართ „მომეტებული კრიტიკული მიდგომის დანერგვის“ გამო „ზოგიერთი თბზულების, როგორც საისტორიო წყაროს მნიშვნელობა რომ მთლიანად იქნა უარყოფილი“, და იქვე მისივე სიტყვები „ამჯერად ასეთი დამოკიდებულება „ქართლის ცხოვრების“ მიმართ დაძლეულია“², თითქოს მონანიება იმის შესახებ, რაც ჩვენმა მეცნიერებმა „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ მიმართ მოიმოქმედეს. ამ

¹ ამ ფაქტზე გერ კიდევ თ. ჟორდანიამ მიუთითა. მისი დაკვირვებით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ავტორი შეგნებულად ამახინჯებს ტექსტს, რათა შინაბრძოლაში რევიანთა მარცხი დამალოს (იხ. ქრონიკები, I, გვ. 41-41). ამ აზრის სისწორეზე 2018 წლის გამოქვეყნებულ წერილში გ. ბოლქვაძემაც მიუთითა, იხ. მისი, ქართლის (იბერიის) პირველ ქრისტიან მეფეთა დინასტიური პრობლემები ამიანე მარცელინისა და ქართული წყაროების მიხედვით. ქწ., XIX-XX, თბ., 2017-2018, გვ. 17. „ქრონიკაში“ არსებული ბაქარიანებისათვის არასასურველი თხრობა, მ. ჩხარტიშვილმა „სწორედ ვახტანგ გორგასლის ინიციატივით“ შედგენილად მიიჩნია“ (იხ. მისი, ქართლში ქრისტიანობის მიღების ზოგი უცნობი ფაქტის შესახებ - პეროუაერ სივნიელი, ქწ., XIX-XX, გვ. 252; მისივე, საქართველო IV-V სს-ში, სადაც ასევე წერს: „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შედგენა.... ინიცირებული იყო ვახტანგ გორგასლის მიერ“. გვ. 18), და არა რევიანი ორიენტაციის რედაქტორის მიერ.

² კიკნაძე რ., ქართლის ცხოვრება, ქსე, ტ. 10, გვ. 470.

გაუგებრობას ზედ დაერთო „უშუპელეს ეროვნულ მატთანედ“ გამოცხადებული „ქრონიკის“ ცნობებისადმი გადამეტებული ნდობა, რაც ახალი – მიუტეველი შეცდომების წყარო შეიქმნა. ქვემოთ ერთ-ერთ მათგანზე მოგახსენებთ.

§ 5. 1946 და 1958 წლებში გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოების პროფ. ზ. რატიანისეული შეფასება

„ქრონიკის“ ცნობებისადმი ნდობამ IV-VII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის არასწორად წარმოჩენას რომ შეუწყო ხელი, ამის შესახებ ჩემს ახლადგამოცემულ მონოგრაფიაშიც მივუთითე¹, მაგრამ არ მეგონა „ქრონიკის“ ცნობებისადმი გადამეტებული ნდობა აკად. ს. ჯანაშიასაც თუ შეცდომაში შეიყვანდა, ამიტომ ამ მხრივ მისი ნაშრომები არ გადამითვალისწინებია.

ბ. სიმონის რედაქციით 1946 წელს გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოდან ერთი ადგილის დამოწმებისას, მასში შენახული ჩემი მეგობრის, ჩვენი ინსტიტუტის ყოფილი თანამშრომლის, პროფ. ზურაბ რატიანის მიერ 2006 წლის 26 სექტემბერს გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკაში“ გამოქვეყნებული საკმაოდ ვრცელი წერილი – „როგორ მოიპარეს საქართველოს ისტორია“ ხელახლა გადავიკითხე.

ზემოთ საკმაოდ დეტალურად გაგაცანით, რუს შოვინისტ ისტორიკოსთა ანტიქართული განწყობის გამო რა დაემართა ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებს, საგაზეთო წერილში – „საქართველოს ისტორიის მოპარვაში“ ბ. ზურაბი რადგან ისევ „მოსკოვს“ ადანაშაულებს, გადაწყვიტე ამ წერილის შინაარსი, დაბოლოს ბ. სიმონის შეცდომის წყარო გაგაცნოთ.

ზ. რატიანი აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით გამოქვეყნებულ სახელმძღვანელოს „ჭეშმარიტად ეროვნულ საუნჯეს“ უწოდებს და იმის დას-

¹ გოილაძე ვ., ქართლის ერისმთავრები სტეფანოზ I და ადარნასე, თბ., 2020.

ტურად, რომ სახელმძღვანელო უმაღლეს მეცნიერულ დონეზეა შესრულებული, ცნობილი რუსი არქეოლოგის, ევგენი კრუპნოვის (გარდ. 1970 წ.) ის წერილი მოჰყავს, რომელშიც კრუპნოვი ბ-ნ სიმონს სახელმძღვანელოს რუსული ვარიანტის გაგზავნას სთხოვს.

ე. კრუპნოვის წერილიდან სათანადო ადგილის დამოწმების შემდეგ ზ. რატიანი წერს: „საქართველოს ისტორიის ეს სახელმძღვანელო ბოლო გამოცემიდან (1950 წ.) ორიოდე წლის შემდეგ საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის კარგად წარმოდგენის გამო აკრძალა მოსკოვმა და ახალი სახელმძღვანელოს დაწერა მოითხოვა, და 1958 წელს გამოქვეყნდა კიდევ ახალი „საქართველოს ისტორია“ ნიკოლოზ ბერძენიშვილის რედაქციით“.

„ყოვლად წარმოუდგენელია, – დასძენს ზ. რატიანი, – ორ-სამ წელიწადში ისტორიის ასეთი სახელმძღვანელო, მით უმეტეს ასეთი შედეგრი, მოძველდეს“. „მაშ რა იყო ნამდვილი მიზეზი ამ დიდი წიგნის აკრძალვისა?“ – სვამს კითხვას ბ. ზურაბი და თავისივე კითხვას ასე პასუხობს: „აკრძალულ სახელმძღვანელოში დართულ „უმნიშვნელოვანესი თარიღების ტაბულაში“ დამოწმებულია ჩვენ წელთაღრიცხვამდე თერთმეტი თარიღი, ხოლო 1958 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიაში“ მხოლოდ სამი¹ (ჩემს ხელთ არსებულ სახელმძღვანელოში ასეთი ტაბულა არაა – ვ.გ.).

ახლა ამ მხრივ ჩავიხედე აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით 1946 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიის“ „უმნიშვნელოვანესი თარიღების ტაბულაში“ და აღმოჩნდა, რომ ძველი წელთაღრიცხვის ისტორიის ამსახველი 11 საკითხიდან მხოლოდ ოთხი ეხება საქართველოს ძველ ისტორიას, ესენია:

1. XIV-XI სს. თრიალეთის მაღალი კულტურული ცენტრი.

2. XI-VIII სს. აღმოსავლურ-ქართული და დასავლურ-ქართული ბრინჯაოს კულტურების აყვავების პერიოდი.

¹ რატიანი ზ., როგორ მოიპარეს საქართველოს ისტორია. გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 2006 წლის, 26 სექტემბერი (№188), გვ. 8.

3. VI ს. პირველი ცნობების გაჩენა ბერძნულ მწერლობაში იბერი-ისა და კოლხეთის სამეფოების შესახებ.

4. 65 წ. რომაული გავლენის დამყარება ამიერკავკასიაში.

დანარჩენი 7 საკითხი „XVIII ს. ძველი ხელების სამეფოს“, „XVII-XV სს. მიტანის სამეფოს“, „XIV-XIII ს. ახალი ხელების სამეფოს ძლი-ერების პერიოდს“, „1278 წლის ხელების მეფის ეგვიპტის ფარაონთან დადებულ ხელშეკრულებას და „სუბარული ტომების ასურეთთან და ურარტუსთან ბრძოლას ეხება“¹.

ზემომოყვანილი საკითხების ნაცვლად, 1958 წელს გამოცემულ, როგორც ზ. რატიანი წერს, მოსკოვის მოწონებულ სახელმძღვანელოში ძვ. წ. საქართველოს ისტორიას სამი საკითხი ეხება, ესენია (ჩამო-ნათვალი მომაქვს ზ. რატიანის წერილიდან):

1. ძვ. წ. VI საუკუნე. ეგრისის (კოლხეთის) ადრემონათმფლო-ბელური სახელმწიფოს წარმოქმნა.

2. ძვ. წ. III საუკუნე. ქართლის (იბერიის) ადრემონათმფლობე-ლური სახელმწიფოს წარმოქმნა.

3. ძვ. წ. 65 რომაელთა ლაშქრობა და მათი გავლენის დამყარება საქართველოში².

ზ. რატიანის სიტყვით, „ამ ორი სიის თვალის ერთი გადავლე-ბითაც ჩანს, რომ მოსკოვის მოწონებულ სახელმძღვანელოს 1200 წლის ისტორია მოუპარავს ქართველი ერისათვის“. ამის შემდეგ ზ. რატიანი თავისივე დასმულ კითხვას – „თუ რამ განაპირობა ქართველი ერის ისტორიის ასეთი გაქურდვა-გადატაკება“? იქვე პასუხობს: „მოსკოვის ხუმტურებმა: როგორ თუ ქართველები მსოფლიოს უძველესი ცივი-ლიზაციის უშუალო მემკვიდრეები ხართო, ეს ისტორიული ჭეშმა-რიტება ვერ აიტანა რუსულმა იმპერიულმა ცნობიერებამ“³. „სტალინის

¹ ბერძენიშვილი, ნ., ჯავახიშვილი, ი., ჯანაშია ს., საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე. ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბ., 1946, გვ. 420; რატიანი ზ. დასახ. წერილი, გვ. 8.

² რატიანი ზ. დასახ. წერილი, გვ. 8. ზურაბ რატიანის სურვილი ნაწილობრივ შესრულდა. მარინა ჩხიკვაძემ 2022 წელს ხელახლა გამოაქვეყნა „საქართველოს ის-ტორიის“ 1946 წლის გამოცემა.

³ იქვე, გვ. 8-9.

მოკვლის შემდეგ, – დასძენს ზ. რატიანი, – ამოანთხიეს ბოლშა
ენაჩავრდნილმა რუსმა შოვინისტებმა და ისე დაგეშეს საქართველოში
თავისი მონა-აგენტები, რომ მათ წინააღმდეგ თვით ისტორიის
ინსტიტუტის დირექტორს, აკადემიკოსს ნიკოლოზ ბერმენიშვილს
არაფერი გაუვიდა¹. ამის შემდეგ ზ. რატიანი იქვე წერს: ახალ სახელმ-
ძღვანელოში „სულ მცირე 2500 წელია მოპარული, ამიტომ ეს არ
შეიძლება რაიმე მეცნიერული ღირებულების იყოს“.

ახალი სახელმძღვანელო რომ მეცნიერულად ღირებული არაა,
ამის დასტურად ზ. რატიანს მოჰყავს რამდენიმე მაგალითი და ითხ-
ოვს: ძველი სახელმძღვანელო – „ქართველი ერის საუნჯე“ დამოუკი-
დებელ საქართველოში დღესაც აკრძალულია. ამ დამღუპველი მდგო-
მარეობიდან გამოსავალი ერთადერთია: „დაუყოვნებლივ უნდა მოეხ-
სნას ტაბუ საქართველოს ისტორიის ძველ გამოცემას და მეცნიერების
უმაღლესი მიღწევების გათვალისწინებით, „საქართველოს უკლებლივ
ყველა საშუალო და უმაღლეს სასწავლებელში ოფიციალურად შემოი-
ღონ სახელმძღვანელოდ“. ამას გარდა, დიდი ტირაჟით გამოქვეყნდეს
ქართულ, რუსულ და სხვა უცხო ენებზე. „ამგვარად გასწორდება ასე
უღმერთოდ გამრუდებული უდიდესი ეროვნული საქმე“².

§ 6. ი. სტალინი და 1946 წელს გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელო

როგორც პროფ. ზ. რატიანი წერს, ე. კრუპნოვის წერილი, რადგან
1947 წლის 29 იანვარსაა დაწერილი³, ცხადია ე. კრუპნოვს „საქართვე-
ლოს ისტორიის“ მეორე – ახალი გამოცემა აინტერესებდა. მან იცოდა
თუ არა ამ სახელმძღვანელოში ი. სტალინის შენიშვნები რომ იყო
გათვალისწინებული, ცნობილი არაა. მაგრამ, დიდი სამამულო ომის
დასრულების შემდეგ ქ. სოჭში დასასვენებლად მყოფ ი. სტალინთან

¹ იქვე, გვ. 9.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 8.

ქართველი ისტორიკოსების, აკად. ს. ჯანაშიასა და აკად. ნ. ბერძენიშვილის (მათთან ერთად იყვნენ იმ დროს საქართველოს კ.პ. ცეკას პირველი მდივანი, შემდეგში პროფესორი კანდიდ ჩარკვიანი და თერაპევტი, ი. სტალინის სკოლის ამხანაგი პროფ. მ. წინამძღვრიშვილი¹). შეხვედრისას კ. ჩარკვიანმა სტალინის IV ხუთწლედში განსახორციელებელი პროექტები წარუდგინა, მაგრამ როგორც კ. ჩარკვიანის მოგონებებიდან ჩანს, საუბარი იყო „საქართველოს ისტორიაში“ გასათვალისწინებელ საკითხებზეც (ეს გეგმა საქართველოს უმაღლესმა საბჭომ 1946 წლის აგვისტოში დაამტკიცა. ქ. სოჭში სტალინთან შეხვედრა უფრო ადრე, 1945 წლის 20-23 ოქტომბერს შედგა)².

კ. ჩარკვიანმა ჯერ კიდევ 1945 წლის 14 ოქტომბერს შეატყობინა ქართველ მეცნიერებს ი. სტალინის სურვილი – „თუ ავტორები გაიზიარებენ, რამდენიმე შენიშვნა მაქვს საქართველოს ისტორიისათვის“.

ქართველ მეცნიერებთან შეხვედრა შედგა აღნიშნულ დღეებში და როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერს, სტალინს „ჩვენი წიგნი უდევს (ბ. ნიკოს მხედველობაში აქვს „საქართველოს ისტორიის“ 1943 წლის გამოცემა - ვ.გ.), გადაშლის. არ აკმაყოფილებს დასაწყისი თავი. მეტ გაბედულებას და გარკვეულობას ცნობს საჭიროდ ქართველთა მონათესავეობა-წარმომავლობა-იგივეობის შესახებ წინა აზრის უძველეს კულტურულ ხალხებთან....“³.

როგორც ნ. ბერძენიშვილის მონათხრობიდან ვგებულობთ, აღნიშნულის გარდა სტალინს აინტერესებდა: საქართველოს ფეოდალური მონარქიის საკითხი; გვიან ფეოდალურ ხანაში ქართველთა ბრძოლა დაბალი კულტურის ხალხთა (ოსმალურ-ყიზილბაშურ) გარემოცვასთან; ერეკლეს ბრძოლა საქართველოს გადარჩენისათვის და თავადების როლი სახელმწიფოებრიობის დაცემაში; ქართული საზოგადოებრიობის წარმოქმნა-ჩამოყალიბების საკითხი ცარიზმის

¹ ჩარკვიანი კ., განცდილი და ნააზრევი. პარტიული სიტყვა, №12, 1986, გვ. 25.

² ნიკო ბერძენიშვილი, საუბარი სტალინთან. წიგნი – ცინცაძე დ., ქვეთიმი თაყაიშვილის ნაკვალევზე, თბ., 2009, გვ. 55.

³ იქვე, გვ. 58.

წინააღმდეგ ბრძოლის პირობებში". ბ. ნიკო იქვე დასძენს, „საქართველოს თუ მსოფლიო ისტორიის სხვა მრავალი საკითხის შესახებაც მოგვაწოდა ჩვენ ამ უზადლო მეცნიერმა სახელმძღვანელო აზრები“-ო¹.

ახლა ამ შეხვედრაზე დამსწრე კ. ჩარკვიანს მოვუსმინოთ. როგორც იგი წერს, საქართველოს ისტორიასა და სხვა აქტუალურ საკითხებზე საუბარი სტალინთან სუფრაზეც გრძელდებოდა ხოლმე. მისი სიტყვით, „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოს პირველი ნაწილის დაბოლოებაზე² (აქ იგულისხმება საქართველოს რუსეთთან შეერთება. ვ.გ.) ბევრი ლაპარაკი არ ყოფილა. ის უნდა დაწერილიყო მაშინ საყოველთაოდ აღიარებული „ნაკლები ბოროტების“ ცნობილი ფორმულის ასპექტში³. ასევე „სტალინთან ცოცხალმა აზრთა გაცვლა-გამოცვლამ დიდად იმოქმედა ბერძენიშვილზე და საბოლოოდ „განკურნა“ ის სკეპტიციზმისაგან გიორგი სააკაძის მიმართ“⁴. როგორც ჩანს, უფრო რთული აღმოჩნდა სახელმძღვანელოში როგორ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი საქართველოს ისტორიის უძველესი და ანტიკური ხანის ისტორიის საკითხები. „საქართველოს ისტორიის

¹ იქვე, გვ. 56. სახელმძღვანელოში რომ არაფერი იყო ნათქვამი ფარნავაზ მეფის მოღვაწეობის შესახებ, ი. სტალინს არაფერი უთქვამს.

² იგულისხმება 1946 წელს გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ ბოლო XXII თავი - „საქართველოს შეერთება რუსეთთან“.

³ სახელმძღვანელოში აღნიშნულია: 1801 წელს „საქართველო მეფის რუსეთის კოლონიად იქცა. რა თქმა უნდა, ეს იყო ბოროტება... მაგრამ იმ ისტორიულ პირობებში ეს იყო მაინც უმიჯნოესი ბოროტება“ გვ. 419.

⁴ აკად. ნ. ბერძენიშვილი იყო კინოსტუდია „ქართული ფილმის“ სამხატვრო საბჭოს წევრი. მისი კონსულტაციით მომზადდა არაერთი ფილმი მ.შ. „გიორგი სააკაძე“ I და II სერია. იხ. 1951 წლის 30 მარტის განცხადება. დოკუმენტები მეცნიერის ისტორიისათვის (აკადემიკოსი ნიკო ბერძენიშვილი). გამოსაცემად მოამზადა ფრიდონ სიხარულიძემ. წიგნში სის, VIII, თბ., 2005, გვ. 24-25. კრებული ეძღვნება ნ. ბერძენიშვილის დაბადების 110 წლისთავს. 1941-1942 წლებში გიორგი სააკაძეზე გადაღებული ფილმის კონსულტანტს ბ-ნ ნიკოს რა „განკურნება“ სჭირდებოდა გიორგი სააკაძის მიმართ, არ ვიცი, მაგრამ ცნობილია 1956 წელს გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ მაკეტის განხილვისას მწერალმა კონსტანტინე გამსახურდიამ გიორგი სააკაძის ღვაწლი როცა უარყოფითად შეაფასა, ბ-ნმა ნიკომ ისე „მჭერმეტყველური“ სიტყვა წარმოსთქვა გიორგი სააკაძეზე, რომ ბ-ნმა კონსტანტინემ განაცხადა „გიორგი სააკაძეზე რაც ვთქვი, ყველაფერი უკან მიმაქცეს“. იხ. ცინცაძე დ. დიდბუნიშვილზე და დიდოსტატისა. იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 107-109.

გადმოცემის საკითხები, – წერს კ. ჩარკვიანი, – რამდენიმე დღის საუბრის შემდეგ თითქოს გაირკვა. სახელმძღვანელოში, გარდა შესწორებებისა დამატებებიც უნდა შესულიყო, მაგრამ ზოგი მათგანის გაგება მოსწავლეებს გაუჭირდებოდათ. ამიტომ ი. სტალინმა ურჩია ავტორებს წიგნში წვრილი შრიფტით გამოეყოთ ის ადგილები, რომლებიც კლასებში არ შეისწავლებოდა და მასწავლებლებისა და ფართო მკითხველისათვის იქნებოდა განკუთვნილი¹.

ი. სტალინთან ქართველი ისტორიკოსების შეხვედრისას – საქართველოს უძველეს ისტორიაზე, კერძოდ, საქართველოს ძველი მოსახლეობის ხეთებთან დამოკიდებულების (ნათესაობის) საკითხზეც რომ იყო საუბარი, ეს კ. ჩარკვიანის შემდეგი სიტყვებით დასტურდება: „ი. სტალინის სუფრასთან საქართველოს და მისი კულტურის თემებს დიდი ადგილი ეკავა. დროდადრო ქართველთა შორეული წინაპრების ყველაზე ამოუცნობი საკითხიც წამოიჭრებოდა ხოლმე. რამდენად დიდი გულისყურით ეკიდებოდა ი. სტალინი ჩვენი ხალხის წარმომავლობის პრობლემების შესწავლას, შემდეგიდანაც ჩანს“. სოჭში ისტორიკოსებთან შეხვედრიდან ერთი თვე იქნებოდა გასული, – წერს კ. ჩარკვიანი, – მე ისევ სტალინთან ჩასვლა და ორი დღე დარჩენა მომიხდა. ერთ-ერთი საუბრის დროს მასპინძელმა კვლავ გაიხსენა პროზნის თეორია ხეთების ინდოევროპელობის შესახებ და ამ საკითხთან დაკავშირებით ემიგრანტი, პროფესორი მიხაკო წერეთელი მოიგონა“. „მიხაკო წერეთელი დიდი მეცნიერი – ასირიოლოგია, – თქვა სტალინმა“. სტალინთან პირველი შეხვედრისას ქართული ენის საკითხებზე², მათ შორის, აკად. ნ. მარზე და მის ახალ ბოლოდროინდელ იაფეტიდოლოგიის თეორიაზეც იყო საუბარი³. აქვე აღვნიშნავ,

¹ ჩარკვიანი კ., დასახ. წერილი, გვ. 24.

² როგორც კ. ჩარკვიანი წერს, „ი. სტალინი დიდი ინტერესს იჩენდა ქართული ენის საკითხებისადმი და ყოველთვის ხაზს უსვამდა მის ღირსებას... ხშირად გატაცებით ლაპარაკობდა ქართულ ზმნაზე და მეტად გასაგებად უხსნიდა რუს ამხანაგებსაც“. იხ. მისი, დასახ. წერილი, გვ. 24.

³ ი. სტალინს ნ. მარზე უთქვამს: „მარი დიდი მეცნიერი იყო, მან ბევრი გააკეთა ენათმეცნიერების, ფილოლოგიის, ისტორიული მეცნიერებისათვის“, მაგრამ მას „მარქსიზმ-ლენინიზმის არსი ალბათ კარგად არ ესმოდა“-ო. იქვე, გვ. 25.

– დასძენს კ. ჩარკვიანი, – სტალინს მისმა თანაკლასელმა მ. წინამძღვრიშვილმა თბილისში აკადემიის სისტემაში კარდიოლოგიის ინსტიტუტის ან სექტორის დაარსება და მისი მოწყობილობის საზღვარგარეთიდან გამოწერა სთხოვა, რაზეც სტალინმა მას „სრული დახმარება აღუთქვა“¹.

რაც შეეხება ჩვენთვის საინტერესო „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოს, კ. ჩარკვიანის სიტყვით, „თბილისში დაბრუნებისთანავე ჩვენი ისტორიკოსები შეუდგნენ საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს ახალი შესწორებული და შევსებული გამოცემის მზადებას. 1946 წელს იგი უკვე გამოვიდა ქართულ და რუსულ ენებზე. ახალი წიგნის ყდაზე და თავფურცელზე გარკვევით წერია: „ნაწილი I, უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასაწყისამდე“, ხოლო ტექსტში პეტიტით იყო გამოყოფილი მოსწავლეთათვის არასავალდებულო, მაგრამ ქართველი ხალხის ისტორიის გაგებისათვის დიდმნიშვნელოვანი ადგილები“².

როგორც აკად. მ. ლორთქიფანიძე წერს, აკად. ივ. ჯავახიშვილის, აკად. ს. ჯანაშიას და აკად. ნ. ბერძენიშვილის „ერთობლივი შრომით შექმნილმა სახელმძღვანელომ განსაზღვრა საქართველოს საშუალო სკოლებში საქართველოს ისტორიის ცალკე საგნად სწავლება, რამაც დიდი როლი შეასრულა ჩვენი ახალგაზრდობის პატრიოტული სულისკვეთებით აღზრდის საქმეში და ღირსეულად დაიმსახურა საზოგადოების მოწონება, სიყვარული და მთავრობის მაღალი ჯილდო (სახელმწიფო პრემია“³). ამ ფაქტმა ზიძგი მისცა საბჭოთა

¹ კ. ჩარკვიანის სიტყვით, 1946 წელს ბიუჯეტში გათვალისწინებულ იქნა აკადემიის სისტემაში კარდიოლოგიის სექტორის მოწყობისა და შენახვის ხარჯები. 1948 წელს სექტორი ინსტიტუტად გადაკეთდა (იქვე, გვ. 27, შდრ. ქავთარაძე ვ., წინამძღვრიშვილი მ. ქსე, ტ. 11, 1987, გვ. 327).

² ჩარკვიანი კ., დასახ. წერილი, გვ. 27. სახელმძღვანელოში ასეთი ადგილებია: გვ. 10-12, 20, 39-41, 60, 93-94, 210, 223.

³ ლორთქიფანიძე მ., ნიკო ბერძენიშვილი. წიგნში - სშ სის VIII, გვ. 13.

კავშირის სხვა რესპუბლიკების სკოლებისათვის ეროვნული ისტორიის სახელმძღვანელოების შექმნას და საშუალო სკოლებში მათი ისტორიის შესწავლას¹.

დაბოლოს, ეს პარაგრაფი მიიღო ისევე აკად. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვებით დავასრულო. მას შემდეგ რაც ქართველი მეცნიერები დათანხმდნენ ი. სტალინს XVIII ს-ის ბოლოს არსებულ ვითარებაში საქართველოს რუსეთთან შეერთება „ნынѣ неименъшееся“, ბატონი ნიკო დასძენს, სტალინს „სწორედ მიაჩნია ჩემი ფორმულა, რომ საქართველო ევროპული ქვეყანა იყო და რომ ის კვლავ დაუბრუნდა ევროპული განვითარების გზას“².

XX საუკუნის შუახანებში აკად. ნ. ბერძენიშვილისათვის საქართველოს რუსეთთან შეერთება ჩვენი ქვეყნის „კვლავ ევროპული განვითარების გზაზე დაბრუნებას“ რომ ნიშნავდა, იმ დროისათვის შეიძლება გამართლებული იყო, მაგრამ ახლა – 2022 წლის ზაფხულში, ამ სტრიქონების წერისას ქართველ ხალხს რუსეთის ფედერაცია დიდ აგრესორად და დიქტატორული მმართველობის ქვეყნად მიაჩნია.

§ 7. საქართველოს ისტორიის ახალი სახელმძღვანელოს შექმნა

აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციითა და თანაავტორობით გამოცემული „საქართველოს ისტორია“ 1943-1958 წლებში ემსახურა ქართველ ერსა და მოსწავლე-ახალგაზრდობის აღზრდის საქმეს – ამ დამსახურებაზეა მითითებული ახალი გამოცემის „წინასიტყვაობაში“ და იქვე ნათქვამია: „ბოლო 15-20 წლის განმავლობაში ქართული ისტორიოგრაფია საგრძნობლად განვითარდა“. ძველი სახელმძღვანელო „უკვე ვეღარ პასუხობდა თანამედროვე მოთხოვნებს“. „ჯერ კიდევ 1954 წელს საქარ-

¹ იქვე, გვ. 13, შენ. 2.

² ნიკო ბერძენიშვილი, საუბარი სტალინთან, გვ. 59.

თველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტს ახალი სახელმძღვანელოს მომზადება დაავალა¹.

1956 წელს გამოქვეყნდა ამ სახელმძღვანელოს მაკეტი, 1958 წელს კი დამზადრე სახელმძღვანელოს სტატუსით – „საქართველოს ისტორია“, I. უბეღელსი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე².

საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა 1954 წელს რომ მიიღო ძველი სახელმძღვანელოს ახლით შეცვლის გადაწყვეტილება, მართლაც, უცნაური ჩანს. მაგრამ ახალი სახელმძღ-

¹ წინასიტყვაობა წიგნში: ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონუდა, მ. დუმბაძე, გ. მელოქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, I (უბეღელსი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე), თბ., 1958, გვ. 3.

² ამ ახალ სახელმძღვანელოში პროფ. ვ. დონდუა IV-V სს. ქართლის მეფეთა შესახებ წერს: „შაჰინშაჰს ქართლის გამგედ ჰყავდა საკუთარი პიტიახში“ (გულისხმობს ქრამ ხუარბორზარდს. ვ.გ.). „სპარსთა პიტიახშის ზედამხედველობით იმეფეს ვარაზ-ბაკურმაგ (369-408, დაახლოებით) და მისმა ძმამ არჩილმაგ (408-437, დაახლოებით). ამევე დროს იბერიაში აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მფარველობით მეფობდა საურმაგის მემკვიდრე ფარსმანი (395-413, დაახლოებით), ხოლო მის შემდეგ - ბუზმირი (413-437, დაახლოებით)“. „ვახტანგ გორგასალი, ვარსქენ პიტიახშთან ერთად, სპარსეთის შაჰინშაჰს პეროზს ეწვია“ (იხ. ამ სახელმძღვანელოში, გვ. 91-93).

ეს თხრობა, რომლითაც ბ-მა ვარლამმა მოსწავლეებს IV-V ს-ების ქართლის მეფეები წარუდგინა, ძველ ქართულ წყაროთა მონაცემებს არ ემყარება: 1. ქართლის პიტიახშმა ქრამ ხუარბორზარდმა 369 წელს დატოვა თბილისი და „წავიდა“. ამის შემდეგ ქართლში პიტიახშის სახელი აღარ იყო, და დასახელებულ მეფეებს „პიტიახშის ზედამხედველობით“ არ უმეფიათ. 2. ვარაზ-ბაკურს ძმა არჩილი არ ჰყავდა. 3. რომაელთა მფარველობით გამეფებული საურმაგი, იგივე თრდატ რევის ძე იყო, და ამ საურმაგ/თრდატის „მემკვიდრედ“ მიჩნეული ფარსმანი ვარაზ-ბაკურის უფროსი ძე იყო.

ვახტანგ გორგასალი ირანში, შაჰის კარს რომ ვარსქენთან ერთად „წვეოდა“, ამის შესახებ, უპირველეს ყოვლისა, იაკობ ცურტაველი გვეტყოდა. ვახტანგ მეფე ქართლის ლაშქრით ირანში შაჰ პეროზთან ერთად 460 წელს გაემგზავრა, ვარსქენი კი 467 წელს ჩავიდა შაჰის კარზე. 468 წელს ლაშქრობიდან ირანში დაბრუნებულ პეროზს და ვახტანგ მეფეს ვარსქენი სასახლეში დახვდა.

ამ შენიშვნით გაცხადებული კიდევ ერთი მაგალითია, რა შედეგი ჰქონდა ძველი ქართული წყაროების (ამ შემთხვევაში „მეფეთა ცხოვრების“) ცნობებისადმი უნდობლობას.

ვანელოს „წინასიტყვაობაში“ გაცხადებულ აზრს თუ გავითვალისწინებთ, მკითხველიც იკითხავს თუ ძველი სახელმძღვანელოს ახლით შეცვლა საქართველოს ცეკას მოთხოვნა იყო, მაშინ ბ. ზურაბი რატომ ადანაშაულებს მოსკოვს ძველი სახელმძღვანელოს დაწუნებაში?

კავკასიის ისტორიის ცნობილ მკვლევარს, ლენინური პრემიის ლაურეატს, პროფ. ევგენი კრუჰნოვს, როგორც ეს მისი წერილიდან ჩანს, მართალია, „საქართველოს ისტორიის“ ძველი სახელმძღვანელო მოსწონდა, მაგრამ რუსეთში იყვნენ მეცნიერები, რომელთაც „სტალინური პრემიით“ დაჯილდოვებული „საქართველოს ისტორიაში“ უძველესი დროიდან წინა და მცირე აზიის ძველ ცივილიზაციებთან საქართველოს კავშირი და საქართველოს ისტორიის კარგად თხრობა აღიზიანებდა. ამას ზედ დაერთო 1953 წლის მარტიდან საკავშირო ცეკას პირველ მდივნად ნიკიტა ხრუშჩოვის არჩევა. იქნებ მისი მოთხოვნაც იყო „საქართველოს ისტორიის“ ძველი სახელმძღვანელოს ახლით შეცვლა (ხრუშჩოვს, როგორც ცნობილია, სტალინთან პირადი უთანხმოების გამო ქართველები არ უყვარდა და არც საქართველოს ძველი წარსული აინტერესებდა).

ბ. ზურაბის მამის, ახალი სახელმძღვანელოს თანაავტორისა და 1957-1958 წლებში გაზეთ „კომუნისტის“ რედაქტორის, პროფ. პროკოფი რატიანის ოჯახში რომ მართლაც უნდა ყოფილიყო ცოდნა ძველი სახელმძღვანელოს დაწუნებაში მოსკოვის ხელის შესახებ, ეს ბ. გიორგი მელიქიშვილის მოგონებებიდან ჩანს. „40-იანი წლების ბოლოს და 50-იანი წლების დასაწყისში, – წერს გ. მელიქიშვილი, – საკავშირო არენაზე სულ უფრო და უფრო ხშირად აკრიტიკებდნენ „საქართველოს ისტორიის“ საშუალო სკოლის ჩვენს სახელმძღვანელოს. დასაწყისში ნ. ბერძენიშვილი უადრესად მტრულად იყო განწყობილი ამ კრიტიკისადმი. მოსკოვში ამზადებდნენ ამ სახელმძღვანელოს რუსულ მდიდრულ გამოცემას, ტექსტი აწყობილ-გამართულიც იყო. ალბათ, 1953-54 წლები იყო, როდესაც მოსკოვში გამგზავრებისას მე დამევალა, მომესინჯა რედაქტორის შეცვლის საკითხი – არ ესმოდა, როდემდე შეიძლებოდა ს. ჯანაშია წერებულიყო რედაქტორად. მაგრამ ეს გამოცემა ჩაიშალა, დაიწუნეს, აღარ გამოსცეს. როდესაც მე 1953

წელს დირექტორის მოადგილე გავხდი, წამოვიწყე სახელმძღვანელოს შელამაზება-შესწორება. საქართველოს ცენტრალური კომიტეტი ამას გვაძალეზდა. ნ. ბერძენიშვილმა მოულოდნელად განაცხადა, რომ ამ სახელმძღვანელოს არაფერი მოუხერხდებოდა და ახალი უნდა დაწერილიყო. გავინაწილეთ სამუშაო: მე ვწერდი ძვ. წ. IV ს-მდე, ძვ.წ. IV – ახ. წ. IV (თუ V) ს-ს ვარლამ დონდუა, მთელი ფეოდალური ხანა თვითონ ითავა, XIX ს-ის პირველი ნახევარი მამია ღუმბაძეს, II ნახევარი – პროკოფი რატიანს უნდა დაეწერა”¹.

ახლა ყველაფერი ნათელია. როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ სტალინის სიცოცხლეში ქართულიდან რუსულად ნათარგმნი, მდიდრულად გაფორმებული, გამოსაცემად გამზადებული სახელმძღვანელოს გამოცემის „ჩაშლა“ მოსკოვში უმაღლეს წრეებში გადაწყდა. საბაბი ალბათ სახელმძღვანელოზე ცალკეული მეცნიერების ის უარყოფითი რეცენზიები იყო, რომელზეც ბ. გიორგი მელიქიშვილი მიუთითებს. ამის შემდეგ, როგორც ვთქვი, სავარაუდოდ, საქართველოს ცენტრალურმა კომიტეტმა მოსკოვიდან მიიღო მითითება საქართველოს ისტორიის ახალი სახელმძღვანელო შეექმნათ.

რეცენზიებში რაზე იყო საუბარი არ ვიცი, მაგრამ ასეთი საკითხი შეიძლება საქართველოში მონათმლობელობაზე მითითება, ან გამოთქმები: „ხეთურ-იბერიული გვარტომობა“, „ხეთები და სუბარები ქართველების წინაპრები არიან“ – გამხდარიყო. მაგრამ ცდებოდა ბ. სიმონი, როცა სასკოლო სახელმძღვანელოში ასეთ ფრაზებს წერდა?

ხეთები რომ ინდოევროპული მოდგმის ხალხი იყო, ეს ხეთოლოგიის, როგორც მეცნიერების საფუძველის ჩამყრელმა ჩეხმა აღმოსავლეთმცოდნემ ბედჟრიხ ჰროზნიმ (გარდ. 1952 წ.) ჯერ კიდევ 1915 წელს ბოლაშეოის (თურქეთში) არქივის ძირითადი ნაწილის გამიფვრისას დაამტკიცა. საქართველოში ხეთების ისტორიისადმი ინტერესი იმდენად დიდი იყო, რომ 1936 წლის 2 დეკემბერს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჰროზნის ლექციას მრავალი მსმენელი ჰყავდა. 4 დეკემბერს

¹ მელიქიშვილი გ., მე და ისტორიის ინსტიტუტი. წიგნში - გიორგი მელიქიშვილი 100, მემუარული ჩანაწერები..., თბ., 2019, გვ. 43.

გაზეთ „კომუნისტი“ (№180) გამოქვეყნებული წერილს („პროზნი ხეთების ხალხები და ენები“) ავტორმა ლექციიდან ასეთი დასკვნა გამოიტანა: „ცნება ხეთები მოიცავს 6 მონათესავე ხალხს, ოთხი მათგანი ინდოევროპულ ხალხთა ოჯახს ეკუთვნის, ორს კი კავშირი უნდა ჰქონდეს კავკასიის ენებთან“¹. იმავე წლის 21 დეკემბერს გაზეთ „კომუნისტი“ უკვე ს. ჯანაშია წერილში – „ხეთების ისტორიისა და ენის საკითხისათვის“, წერდა: „დეკემბრის პირველ ექვსდღიურს თბილისში აღინიშნა საყურადღებო ლექციებით, რომლებიც სახელმწიფო უნივერსიტეტში წაიკითხეს ცნობილმა უცხოელმა სპეციალისტებმა, პროფ. ფ. ლემან-ჰაუპტმა და პროფ. პროზნიმ (გვ. 2-3).

ამრიგად, ის რაც 4 დეკემბერს გაზეთ „კომუნისტი“ გამოქვეყნებული წერილის ავტორმა ლექციის შესახებ განაცხადა, ბ. სიმონს, მართლაც აძლევდა საფუძველს სახელმძღვანელოში ქართველთა წინაპრების ხეთებთან სიახლოვეზე მიეთითებინა. მაგრამ, ის რაც 1946 წელს გამოცემულ სახელმძღვანელოში ქართველთა წინაპრებისა და მონათესავე ხალხების განსახლების არეალის შესახებ ეწერა, ნამდვილად მიუღებელი იქნებოდა იმ დროის ისეთი მეცნიერებისათვის, როგორებიც იყვნენ, აღმოსავლეთმცოდნეები: აკადემიკოსი ბ. პიოტროვსკი, პროფ. მ. დიაკონოვი და უამრავი სხვა რუსი მეცნიერი. მათთვის ცხადია, გამაღიზიანებელი იქნებოდა სახელმძღვანელოს ტექსტი (ამონაწერი მომაქვს გაზეთიდან); „უძველეს ხანაში, ამ ხუთი-ექვსი

¹ 1936 წლის 9 დეკემბერს, «Вечерний Тбилиси»-ში დაიბეჭდა კორგანოვის წერილი: «Хетты». ამ წერილის ავტორი «Фредерик Грозный»-ს მიერ წაკითხულ ლექციაზე დაყრდნობით მკითხველს აუწყებდა, ხეთები მცირე ზოიანი, ჩრდილოეთიდან, როგორც ჩანს ახლანდელი უკრაინის ტერიტორიიდან არიან მოსულნი (გვ. 3.). 1936 წლის 5 დეკემბერს გაზეთი „მუშა“ (№280) მკითხველს ატყობინებდა: დოქტორმა ფრედერიკ გროზნიმ 2 და 4 დეკემბერს უნივერსიტეტში წაიკითხა ორი მოხსენება ხეთთა ხალხების და მათი ენების შესახებ, „ლექციებმა უდიდესი ინტერესი გამოიწვია სამეცნიერო მუშაკთა და ფართო მასებში. სახუნტის კლუბის დარბაზი ვერ იტევდა მაყურებლებს. მოხსენების შემდეგ პროფ. გროზნის აუდიტორიამ მხურვალე ოვაციები გაუშარათ“ (გვ. 3.). ეს ავტორი იქვე წერს: „ისტორია დღემდე ყველაზე უძველეს ხალხად თვლიდა ასირია-შაბილონელებს და ეგვიპტელებს, მაგრამ თურქეთში არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოაჩინეს დიდი წყნოსაცავი. იმავე არქივში აღმოჩნდა ორი ენა, ერთი კავკასიურის მონათესავე.

ათასი წლის წინათ, ხეთურ-იბერიულ გვარტომობის, ერთმანეთის მონათესავე ხალხებს ვრცელი მიწა-წყალი ეჭირათ წინა აზიაში," ასევე „აფრიკის ჩრდილოეთ სანაპიროზე და სამხრეთ ევროპაში. ევროპაში ამ გვარტომობის ხალხები წინ უსწრებდნენ შემდეგ მოსულ ინდო-ევროპელებს (ე.ი. ევროპის თანამედროვე მოსახლეობას - ზ.რ.), რომელთაც დამხვდური მოსახლეობისა და მისი განვითარებული კულტურის ძლიერი გავლენა განიცადეს. ასე იყო პირენეს ანუ იბერიის ნახევარკუნძულზე, სადაც ძველი იბერიული მოსახლეობის შთამომავალნი ბასკებად წოდებულნი დღემდე არიან შემორჩენილნი, ასე მოხდა აპენინის ნახევარკუნძულზე, სადაც ეტრუსკებმა შექმნეს იტალიის უძველესი ცივილიზაცია, რომელმაც შემდგომ მძლავრი ზემოქმედება იქონია რომის კულტურაზე. დასასრულ, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე გვიან მოსულს ინდოევროპელ ბერძნებსაც პელაზგების პირვანდელი დაწინაურებული მოსახლეობა დახვდათ. – „ხეთები და სუბარები ქართველების წინაპრები არიან“ (გვ. 9, სახელმძღვანელო, გვ. 19-20).

სახელმძღვანელოში არსებული ზემომოტანილი თვალსაზრისი იყო თუ არა ი. სტალინთან მსჯელობის საგანი არ ვიცი. მაგრამ სტუდენტობისას და შემდეგ კარგა ხნის მანძილზე ეს თვალსაზრისი ჩემთვის და ალბათ ათასობით ახალგაზრდისათვის საამაყო იყო. ყოველივე გაცხადებულს მეცნიერული დადასტურება ჭირდებოდა. ალბათ ამ მიზნით შეიქმნა თსუ-ში „ხმელთაშუა ზღვის კულტურის კვლევის ლაბორატორია“ (ხელმძღვანელი პროფ. რ. გორდეზიანი).

§ 8. საქართველოს უძველესი ისტორიის პრობლემები.

აზოს პიროვნება და არიან-ქართლი

XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან სამეცნიერო ასპარეზზე ცნობილი აღმოსავლეთმცოდნეების: ხეთოლოგების – აკად. გრ. გიორგაძისა და პროფ. ე. მენაბდის, ასევე აკად. ნ. ხაზარაძის გამოსვლის შემდეგ, ხეთებზე ძველი შეხედულება – ქართველებთან მათი ნათესაობის შესახებ შეიცვალა, მაგრამ გაირკვა ძვ. წ. I ათასწლეულის ჩრდ. სირიასა

და აღმოსავლეთ ანატოლიაში ცხოვრობდნენ ხეთურ ცივილიზაციას ზიარებული ხალხები – ერთ-ერთი ასეთები იყვნენ ძვ. წ. 676 წლის ახლო ხანაში ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე შემოსული, ხეთურ კულტურას ზიარებული მუშკ/მესხები, რომლებმაც საქართველოში კულტურის, რელიგიის, სახელმწიფოებრივი ტრადიციების მხრივ ბევრი რამ შემოიტანეს. აკად. გრ. გიორგაძის გამოკვლევაში – „ხეთურ არმაზული ტრიადები“ დადასტურებული მასალები, ასეთი ტრადიციის არსებობის ერთ-ერთი ნათელი მაგალითია.

ზემომოტანილი ვრცელი თხრობა „საქართველოს ისტორიის“ ძველი გამოცემის დასაცავად არ მომიტანია, სახელმძღვანელოს ავტორთა გარეშე არც გადამუშავებული სახით სხვადასხვა ენაზე მისი მრავალტირაჟიანი გამოცემა მიმაჩნია მიზანშეწონილად. 1941 წლიდან 1958 წლამდე საქართველოს ძველი ისტორიის შესწავლის მხრივ ქართულ მეცნიერებაში იმდენი გაკეთდა, ახალი სახელმძღვანელოს გამოცემა გამართლებული მეჩვენება. მასში პირველად შევიდა თხრობა დიაოხისა და კოლხას უძველეს ქართულ გაერთიანებთა შესახებ. მითითებულ იქნა ხეთიზირებული მუშკების ერთი ნაწილის ჩრდილო-აღმოსავლეთით გადმონაცვლებას რომ მოჰყვა საქართველოში „ხეთურ-მცირეაზიური კულტურული ტრადიციების შემოტანა“. ასევე ლაპარაკია მათ როლზე ქართული სახელმწიფოებრიობის შექმნისა და მცხეთის გაქალაქების საქმეში. რაც მთავარია, სახელმძღვანელოში ფარნავაზი რეალურ ისტორიულ პიროვნებადაა წარმოჩენილი. მოსწავლეებმა პირველად შეიტყვეს ფარნავაზი რომ იყო „დიდი სამეფო ხელისუფალი“ და ფარნავაზიანთა სამეფო დინასტიის ფუძემდებელი¹. ეს სიახლეები (ასევე სხვა) ნამდვილად ამართლებს ახალი სახელმძღვანელოს გამოცემის აუცილებლობას – ამართლებს იმიტომ რომ, საქართველოს ისტორიის ძველი და ანტიკური ისტორიის გადმოცემისას ფართოდ იქნა გამოყენებული „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობები. ვრცლად იქნა გაანალიზებული

¹ ბერძენიშვილი ნ., დონდუა ვ., და სხვანი. საქართველოს ისტორია, გვ. 53.

ალექსანდრე მაკედონელისა და სელევკიდთა თანადროული ქართლის სამეფოში არსებული პოლიტიკური ვითარება. რაც, ცხადია, მხოლოდ „უმჯელეს ეროვნულ მატთანედ“ მიჩნეულ „ქრონიკის“ ცნობებზე დაყრდნობით ვერ მოხერხდებოდა. უფრო მეტიც, „ქრონიკის“ ცნობამ, როგორც ითქვა, ბ. სიმონ ჯანაშია შეცდომაში შეიყვანა. ამ წყაროზე დაყრდნობით აკად. ს. ჯანაშია წერს: „ძველი ქართული ისტორიული გადმოცემით, მცხეთა სატახტო ქალაქად აქცია აზომ, რომელიც არიან – ქართველთა მეფის შვილი იყო. აზო მოვიდა ამიერკავკასიის ქართლში თავისი მამის სამფლობელოდან, არიან-ქართლიდან, რომელიც ამიერკავკასიის სამხრეთით მდებარეობდა და მცხეთაში დაჯდა. ქართლის შემდეგდროინდელი მეფეები აზოს შთამომავლები არიან“¹.

ეს ფრაზა, მართალია, „ქრონიკის“ ცნობის ინტერპრეტაციაა, მაგრამ იქვე ნათქვამი არაა აზო დამპყრობელი რომ იყო, ქართლიდან განდევნილი ფარნავაზთან ბრძოლაში რომ დაიღუპა და ახალი ქართლის სამეფო ადგილობრივი დინასტიის წარმომადგენელმა – ფარნავაზმა რომ შექმნა. ასეთ განმარტებას ს. ჯანაშია არც დაწერდა, რადგან სახელმძღვანელოდან ზემომოტანილ ამონარიდს იქვე მოსდევს განმარტება: „არიან-ქართლი ჰარის ქვეყანას უნდა გულისხმობდეს. ასე ეწოდებოდა ძველი სუბარეთის სამხრეთ რაიონებს. აზო იგივე იასონია, რომელსაც ბერძნები იბერების მამამთავრად სთვლიდნენ. ამრიგად, გადმოცემაში დაცულია მოგონება იმის შესახებ, თუ როგორ გადმოვიდა აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს ცენტრი სამხრეთიდან ჩრდილოეთში“².

არიან-ქართლის ასეთი განმარტებით, რაც მთავარია, აზოს პიროვნებაში არგონავტების მითის გმირის – იასონის დანახვით, აშკარაა ბ. სიმონი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „ქრონიკის“ მონათხრობში რაღაც ლეგენდების ანარეკლს ხედავდა, მაგრამ მაინც მინდა არიან-ქართლის რაობას შევხვხ. აზოს სამშობლოზე – არიან-ქართლზე ბევრი დაიწერა,

¹ ბერძენიშვილი ნ., ჯავახიშვილი ი., ჯანაშია ს., საქართველოს ისტორია, I, გვ. 62

² იქვე.

მეც არაერთ ჩემ გამოკვლევაში ვისაუბრე სად უნდა გვედია არიან-ქართლი. ამიტომ ახლა ამ საკითხზე მსჯელობას არ გავაგრძელებ. „საქართველოს ისტორიის“ ძველი გამოცემიდან ისევ ბ. სიმონის ზემომოტანილი ამონარიდის პირველ ნაწილს დავუბრუნდები.

„ქრონიკის“ ცნობის მისეული ინტერპრეტაციიდან გამოდის: „მცხეთა სატახტო ქალაქად აზომ აქცია“. შემდეგ მშვიდობიანად მეფობდა ქართლში, იქვე გარდაიცვალა და „ქართლის შემდეგდროინდელი მეფეები“ ფარნავაზი და სხვანი მისი შთამომავლები არიან – ერთი სიტყვით, გამოდის, რომ აზო იყო ფარნავაზიანთა ათასწლოვანი დინასტიის დამაარსებელი.

რამ მისცა საფუძველი ბ. სიმონს ასეთი შინაარსის ინტერპრეტაცია გაეკეთებინა?

რა თქმა უნდა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „ქრონიკის“ ე.წ. „უძველესმა ტექსტმა“. ვნახოთ, ეს ტექსტი. მასში აღნიშნულია: „იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზომ, ძჳ არიან-ქართველთა მეფისაჲ, და მოკუდა, და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზი“¹.

რა გამოდის? ის რაც ბ. სიმონმა მოგვახსენა, ამ ცნობის სხვაგვარი ახსნა შეუძლებელია².

ახლა ვნახოთ ეს ყველაფერი როგორაა „საქართველოს ისტორიის“ 1958 წლის გამოცემაში.

ბ. გიორგი მელიქიშვილი სწორედ „მეფეთა ცხოვრების“ პირველი მატიანის – „ფარნავაზის ცხოვრების“ მონაცემებზე დაყრდნობით აცნობს მკითხველს ალექსანდრე მაკედონელის თანადროული და შემდგომი დროის ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ ისტორიას. როგორც ამ წყაროშია ნათქვამი, არიან-ქართლის მეფის ძე აზო იყო „კაცი ძნელი და მესისხლე“. მისი მმართველობისას „იყო ჭირი დიდი

¹ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, შატბერდის კრებული X საუკუნისა. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320.

² ასე ახსნა ეს ცნობა ჯერ კიდევ 1905 წელს ს. გორგაძემ. მისი სიტყვით, „უძველესი პირველ-წყარო ჩვენი ისტორიისა, სახელდობრ, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მთელი საქართველოს პირველ მეფედ სთვლის აზოს, ძეს ქარილის მეფის არანისას, ხოლო ფარნავაზს - მეორე მეფედ“. იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

ნათესავსა ზედა ქართველთასა“, რის გამოც მის წინააღმდეგ აჯანყდა ქართლის ყოფილი მმართველის ძმისწული ფარნავაზი, მოიშველია მთიელი ტომები, დაიხმარა დასავლეთ საქართველოს ხელისუფალი ქუჯი და აზო ქართლიდან გააძევა. „ნაქალაქარსა თანა არტანისასა ბრძოლაში აზო მოკლეს. ფარნავაზმა დალაშქარა მისი ქვეყანა – „მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიაძორა“ და ქართლში „ეკლევით შემოიქცა“, რის შემდეგაც როგორც ითქვა, ფარნავაზი „დიდი სამეფოს ხელისუფალი“ გახდა. სწორედ მისი შთამომავლები არიან შემდგომი ხანის ქართლის მეფეები².

ასე რომ, 1958 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიაში“ საქართველოს ძველი ისტორიის ერთი დიდი ხარვეზი სამეცნიერო ბრუნვაში „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტის დაბრუნების შედეგად გასწორდა. ფარნავაზ მეფის ღვაწლი და დამსახურება ქვეყნის წინაშე აღიარებულ იქნა. საინტერესო და უფრო დეტალურია „მეფეთა ცხოვრებაში“ შემდგომი ხანის ქართლის სამეფოს ისტორიის მასალები. რომ არა მეფე მირიანის სპარსული წარმომავლობის შესახებ, მის ტექსტში ლეონტი მროველის ჩანასწორები (ასევე, ზოგი სხვა ჩასწორება), ამ წყაროს მიმართ სასაყვედურო ბევრი არაფერია.

რაც მთავარია, „ქრონიკის“ ტექსტის წარმომავლობას, ამ საკითხში თანამედროვე მეცნიერება სწორედ იმ დასკვნამდე მივიდა, რა დასკვნაც 130 წლის უკან ამ ტექსტზე ე. თაყაიშვილმა გააკეთა: ქრონიკის ავტორს „უფრო ვრცელი დედანი ჰქონდა ხელში, მაგრამ განგებ შეამოკლა ისტორიული ცნობები“. ასეთივე დასკვნამდე მივიდა დ. ბაქრაძე – ქრონიკის“ ცნობები მან „სხვა დიდის მატიანიდან გამოკრებულად“ მიაჩნია (იხ. ზემოთ). „დიდი მატიანე“, რომელზეც დ. ბაქრაძე ლაპარაკობს, „ქართლის ცხოვრების“ პირველი ორი თხზულებაა – „მეფეთა ცხოვრება“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრება“.

ამრიგად, არაა სწორი დიდი ხნის განმავლობაში ჩვენ მეცნიერებაში კანონად ქცეული მოძღვრება – თითქოს ლეონტი მროველმა

¹ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა., გვ. 2-26.

² ბერძენიშვილი ნ., დონდუდა ვ., და სხვანი, საქართველოს ისტორია, გვ. 55.

„მეფეთა ცხოვრება“ „ქრონიკის“ ცნობებზე დაყრდნობით შექმნა – „ქრონიკა“ იყო მისი ძირითადი წყარო. „მეფეთა ცხოვრებას“ საერთოდ უნდა ჩამოვაშოროთ ლეონტი მროველის ავტორობის საკითხი და ისევ „უამითი-ჟამად“ ნაწერი ქრონიკების კრებულად გამოვაცხადოთ. ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებს შორის სათანადო ადგილი უნდა მიუჭინოთ „ქრონიკასაც“. მისი პირველი ნაწილი „ცხოვრება მირიანისა“ მირიანის თანადროულად უნდა იყოს შექმნილი.

§ 9. რატომ არ იყო ფარნავაზ მეფეზე თხრობა „საქართველოს ისტორიის“ 1946 და 1961 წლებში გამოცემულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში?

ზემომოტანილი თხრობის შემდეგ მეც მეგონა და ალბათ მკითხველიც ფიქრობს, 1958 წლის შემდეგ ელინისტურ ხანაში ახალი ქართლის სამეფოს შემქმნელ ფარნავაზ მეფეს საბოლოოდ უნდა დაემკვიდრებინა ადგილი საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებში, რაც ქართველი ახალგაზრდობის პატრიოტული აღზრდის საქმეში ერთ-ერთი დიდმნიშვნელოვანი ფაქტორი იქნებოდა, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა.

ამ გამოკვლევაზე მუშაობა დასრულებული მქონდა, როცა შემთხვევით ხელში ჩამივარდა 1961 წელს პროფ. ვიქტორ გუჩუასა და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის პროფ. შ. მესხიას ავტორობით გამოცემული VII-VIII კლასებისათვის განკუთვნილი „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელო. მისი გაცნობისას გავკვირდი: მასში მართალია, ნათქვამია: ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოს და III ს-ის დასაწყისში „ადმოსავლურ-ქართველ ტომებმა – ქართვემა, რომ შექმნეს ქართლის (იბერიის) სამეფო“, მაგრამ ამ მნიშვნელოვან მოვლენასთან დაკავშირებით ფარნავაზ მეფე ნახსენები არაა¹.

¹ გუჩუა ვ., და მესხია შ., საქართველოს ისტორია. სახელმძღვანელო VII-VIII კლასებისათვის, თბ., 1961, გვ. 12.

რა მოხდა, ბ-ნი შოთა თავისი მასწავლებლის აკად. ს. ჯანაშიას მსგავსად „მეფეთა ცხოვრებას“ არ ენდო, არ ენდო იმ დროისათვის უკვე ლენინური პრემიის ლაურეატს, აკადემიკოს გ. მელიქიშვილს (რომელმაც 1958 წელს საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოში ფარნავაზ მეფეზე თხრობა შეიტანა), თუ საქართველოს ძველი ისტორიისადმი ჩვენი დიდი მეცნიერების ქვემომოყვანილი ნიჰილისტური მიდგომა ვერ დაძლია? როგორც ჩანს, ყოველივე დასახელებულს ანგარიში გაუწია.

მას შემდეგ, რაც 1901 წელს გამოცემულ ნაშრომში აკად. ნ. მარმა ფარნავაზ მეფის პიროვნების რეალურობაში ეჭვი შეიტანა¹, აკად. ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა: „ლეონტი მროველის ფარნავაზ მეფეს, რეალური პიროვნების თვისებები აკლია“-ო². აკად. კ. კეკელიძის სიტყვით კი, „სურათი ფარნავაზის დროის საქართველომსა, რომელიც დაუხატავს ლეონტი მროველს, უფრო ფანტაზიის ნაყოფია, ვიდრე ისტორიული სინამდვილისა. საეჭვო და ლეგენდარულია თვით ფარნავაზ მეფის არსებობა და პიროვნება“³. პროფ. ს. კაკაბაძემ მართალია, ფარნავაზ მეფის არსებობა მთლად არ უარყო, მაგრამ ის ახ. წ. I ს-ის მოღვაწედ ივარაუდა⁴.

დასახელებული დიდი ქართველი მეცნიერები „მეფეთა ცხოვრებისადმი“ ასეთი მიდგომით „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატრიანების შეფასების საკითხში რუს მეცნიერებს დაეთანხმნენ, იძულებულნი გახდნენ საქართველოს ძველი ისტორიის დასაცავად „ქრონიკა“ „უძველეს ეროვნულ მატრიანედ“ გამოეცხადებინათ. ამ წყაროს ცნობები კი ფარნავაზ მეფეზე მხოლოდ ორი სიტყვით „დადგა ფარნავაზ“-ით ამოიწურება. ალბათ, აღნიშნულმაც განაპირობა, ბ-მა შოთა მესხიამ მის მიერ შედგენილ სახელმძღვანელოში ფარნავაზ

¹ Март Н., Боги языческой Грузии по древнегрузинским источникам. ЗВОРАО, т. XIV, Спб., 1901, გვ. 6.

² ჯავახიშვილი, ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, თბზ, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 127.

³ კეკელიძე კ., ქართული კულტურის ორი დღესასწაული. „მნათობი“, №5-6, 1929, გვ. 161.

⁴ კაკაბაძე ს., ძველი ქართული მატრიანები. საისტორიო ძიებანი. ტფ. 1924. გვ. 134.

მეფეზე რომ არაფერი თქვა. ასეთი ქმედებისათვის (ფარნავაზის მეფედ მისაჩნევად) მას ზურგს უმაგრებდა აკად. ივ. ჯავახიშვილის შემდეგი დებულებებიც: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი პროფ. მამია დუმბაძე 1984 წელს ივ. ჯავახიშვილის ადრეული – 1898-912 წლების შემოქმედების გაანალიზებისას წერდა: ბ. ივანეს მტკიცებით, I ს-ის საქართველოში გვაროვნული წყობილება ბატონობდა, მის წიაღში ვითარდებოდა მონური და ფეოდალური ექსპლუატაციის ფორმები, სტრაბონის ცნობაზე დაყრდნობით, – დასძენს ბ. მამია, – იმ დროის იბერიაში ივ. ჯავახიშვილი გვაროვნული წყობილების რღვევის ნიშნებს ხედავდა¹. ამის შემდეგ შემთხვევითი არ იყო, 1986 წელს 80 ათასიანი ტირაჟით გამოცემულ ისეთ ავტორიტეტულ ცნობარში, როგორიც არის „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“ პროფ. გ. მამულიამ ფარნავაზი „ქართლის ტომის ბელადის სამარა მცხეთელი მამასახლისის ძმისწულად“ რომ გააცნო საზოგადოებას².

ახლა ისევ ფარნავაზ მეფის საკითხს დავუბრუნდეთ.

1958 წლის შემდეგ როგორ მოხდა პროფ. შოთა მესხიას მიერ „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოს მომზადება, ამას აკად. გ. მელიქიშვილის მოგონებიდან – „მე და ისტორიის ინსტიტუტი“ ვგებულობთ. მასზე, 2020 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში (იბ. შენ. 83) შედარებით ვრცლად ვისაუბრე, აქ კი მოკლედ წარმოვადგენ. ბ. გიორგის სიტყვით, მას შემდეგ, რაც ბ. შოთას სახელმძღვანელოსათვის (იგულისხმება 1958 წლის გამოცემა. ვ.გ.) საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის დაწერის საშუალება არ მიეცა, შემდეგ შ. მესხიამ „რევანში“ აიღო, გააკეთა (ვ. გუჩუასთან ერთად) ამ სახელმძღვანელოს მოკლე ვარიანტი, რომელიც განათლების სამინისტრომ კონკურსით VII კლასის სახელმძღვანელოდ მიიღო³.

ამ სახელმძღვანელოში რომ ფარნავაზ მეფე ნახსენები არ იყო, ეს იმ დროის სამეცნიერო წრეებში, სახელმძღვანელოს ნაკლად არავის

¹ დუმბაძე მ., ივანე ჯავახიშვილის ადრინდელი შემოქმედება, გვ. 43.

² მამულია გ., ფარნავაზი, ქსე, ტ. 10, თბ., 1986, გვ. 232.

³ გიორგი მელიქიშვილი, 100. მემუარული ჩანაწერები, გვ. 44.

მიუზნევია. სწორედ იმ დროს პირველი კურსის სტუდენტი ვიყავი და ბ. შოთა ადრეფეოდალური საქართველოს ისტორიის კურსს გვიკითხავდა, და ძველი წელთაღრიცხვის საქართველოში მამასახლისობის ხანაზე გვესაუბრებოდა. იმ დროს და შემდეგაც სამეცნიერო წრეებში ბ. შოთა დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა (1956 წლიდან იყო თსუ-ის საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგე, 1961 წლიდან ისტორიის ფაკულტეტის დეკანი, 1967 წელს არჩეულ იქნა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორეპონდენტად), და მისი სახელმძღვანელო კარგა ხანს შეუცვლელი იყო. ამ შეუცვლელი სახელმძღვანელოს ავტორთა შეთავაზებაზე რედაქტორი ყოფილიყო, ბ-ნ გიორგის უარი უთქვამს. „როცა ვნახე, თუ როგორ იყო გაკეთებული, უარი ვუთხარი... შემდეგ ამ სახელმძღვანელომ, – დასძენს ბ. გიორგი, – სრულიად გამოდევნა ჩვენი სახელმძღვანელო“¹.

სახელმძღვანელოში რა არ მოსწონდა გ. მელიქიშვილს, არა წერს, წარმოების მონათმფლობელურ წესთან ერთად, შეიძლება ერთ-ერთი საკითხი ფარნავაზ მეფის მოუხსენებლობაც იყო. 1980 წელს აკად. გ. მელიქიშვილმა, როგორც თვითონ წერს, აკად. ს. ჯანაშიასა და აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით გამოქვეყნებული სახელმძღვანელოების მიხედვით შეადგინა „საქართველოს ისტორია“ (საკითხავი წიგნი). მასში რატომღაც ფარნავაზ მეფის პიროვნება და მოღვაწეობა, იმასთან შედარებით, რასაც ის 1958 წელს წერდა, ძალიან მკრთალადაა წარმოდგენილი. ბ. გიორგი წერს: გადმოცემა ქართლის სამეფოს დამაარსებლად თვლის მცხეთის მკვიდრს ფარნავაზს, რომელსაც ქართლიდან განუდევნია უცხოელი დამპყრობლები და განთავისუფლებული ქართლის მეფე გამხდარა. ამ საქმეში მისთვის დახმარება აღმოუჩენიათ დასავლეთ საქართველოს მმართველს ქუჯის, კავკასიის მთიანეთის მცხოვრებ ტომებს და სომეხთა რაზმებს“².

¹ იქვე. 1958 წელს გამოცემული „საქართველოს ისტორია“ 1960 წელს ხელახლა გამოიცა, მაგრამ ის 1961 წლიდან, როგორც სახელმძღვანელო აღარ გამოიყენებოდა.

² საქართველოს ისტორია. საკითხავი წიგნი. შემდგენელ-რედაქტორი გ. მელიქიშვილი, თბ., 19809, გვ. 25. უფრო ადრე, კერძოდ, 1970 წელს გამოცემულ სინ I-ში ბ. გიორგი როცა ფარნავაზის მიერ ქართლის სახელმწიფოს შექმნაზე საუბრობს,

როგორც ვხედავთ, ამჯერად ბ. გიორგის „მეფეთა ცხოვრებაზე“ კი არა, რაღაც „გადმოცემაზე“ დამყარებული ზღაპრული ელფერის მონათხრობზე გვესაუბრება, რაც ნამდვილად უკან გადადგმული ნაბიჯი იყო იმასთან შედარებით, რასაც ის 1958 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიაში“ ფარნავაზ მეფეზე წერდა. ამჯერად ფარნავაზის უბრალოდ „მცხეთის მკვიდრად“ მოხსენიებით იკარგება ის ღვაწლი, რაც ფარნავაზის წინაპრებს ძველი ქართლის სამეფოს არსებობისას აქვთ გაწეული. რაც მთავარია, ახალი ქართული სამეფოს შემქმნელისა და დიდი რეფორმატორის ფარნავაზ მეფის პიროვნებისა და ღვაწლის მოსწავლეებისათვის გაცნობა კვლავ მომავლის საქმედ დარჩა.

გასული საუკუნის 70-იან წლებში ფარნავაზ მეფის ღვაწლისა და პიროვნების რეაბილიტაციისათვის მნიშვნელოვანი იყო მწერალ ვახტანგ ჭელიძის მონათხრობი ფარნავაზზე, მის „ქართლის ცხოვრების ქრონიკების“ პირველ წიგნში (თბ., 1973, გვ. 110-117 (ამ 20 ათასიანი ტირაჟით გამოცემული წიგნის რედაქტორები არიან აკად. გ. მელიქიშვილი და პროფ. თ. პაპუაშვილი). პროფ. ლევან სანიკიძის „დედა ისტორიის“ (ნაკვეთი პირველი) 150 000-იანი ტირაჟით გამოცემა და მასში ფარნავაზ მეფეზე საინტერესოდ მოთხრობა¹. ამის შემდეგ, „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოს ახალ გამოცემაში ფარნავაზზე თხრობა რომ არ შეეტანათ, უხერხულიც კი იყო. ეს საკითხი 1988 წელს აკად. მარიამ ლორთქიფანიძის თანაავტორობითა და რედაქციით გამოცემულ 8/9 კლასებისათვის განკუთვნილ სახელმძღვანელოში გადაწყდა (ამ სახელმძღვანელოში ავტორებად ისევ

იქვე დასძენს: „ქართლის ცხოვრების“ ცნობები ფარნავაზზე არ შეიძლება მთლიანად ზღაპრულად მივიჩნიოთ“. „ქართლის ცხოვრებამ“, უეჭველია შემოგვინახა ლიტერატურული რედაქციაქმნილი ხალხური გადმოცემა ფარნავაზის მიერ ქართლის სამეფოს დაფუძნების შესახებ“ (გვ. 439). მასვე, „მეფეთა ცხოვრების“ ამ ნაწილის წყაროდ, რადგან „ხალხური ზეპირსიტყვიერი მასალები“ და გვიან შექმნილი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიაჩნდა (იქვე, გვ. 54), მისი თხრობა ფარნავაზის პიროვნების შესახებ მოკრძალებულია.

¹ ფარნავაზის პიროვნებას მიეძღვნა 1988 წელს 50 ათასიანი ტირაჟით გამოცემული ქართლოს კასრადის „ფარნავაზი“.

მითითებულნი არიან უკვე გარდაცვლილნი ვიქტორ გუჩუა და შოთა მესხია).

დასახელებული სახელმძღვანელოს რეცენზიაში აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, პროფ. ე. ხოშტარია-ბროსე წერს: „წინა სახელმძღვანელოსაგან განსხვავებით (მხედველობაში მაქვს ვიქტორ გუჩუასა და შოთა მესხიას მიერ შედგენილი სახელმძღვანელო), ახალში „ხმარებიდან ამოღებულია“ შესაბამისი საზოგადოების დახასიათებისათვის გამოყენებული ტერმინები „მონათმფლობელური“ ან „ადრემონათმფლობელური“. „საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, როგორც მნიშვნელოვანი სიახლე... ფარნავაზზე საკმაოდ დეტალური თხრობის შემოტანა, რაც უდავოდ მისასალმებელია“¹.

შოთა მესხია 1972 წელს გარდაიცვალა, 1988 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოში მისი და 1985 წელს გარდაცვლილი ბ. ვიქტორ გუჩუას ისევ ავტორებად დასახელება, მათდამი დიდი პატივისცემის გამოხატულება იყო, მაგრამ, ამჯერად ფარნავაზზე და მის ღვაწლზე გაჩუმება აღარ შეიძლებოდა. 1958 წლიდან 30 წლის გასვლის შემდეგ ფარნავაზ მეფემ სწორედ „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებზე დაყრდნობით შეიძინა ახალი სიცოცხლე. მან ქართველი ხალხის შეგნებაში ერთ-ერთი გამორჩეული და საპატიო ისტორიული მოღვაწის სახელი დაიმკვიდრა². აღნიშნულთან ერთად, მკვლევართა ნაწილი ძალისხმევას არ იშურებს, რათა

¹ ხოშტარია-ბროსე ე. საქართველოს ისტორიის ახალი სასკოლო სახელმძღვანელო. ლიტერატურული საქართველო. 1988, 29 სექტემბერი, გვ. 6.

² ამ მხრივ მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო მოქანდაკე ელგუჯა ამაშუკელის მიერ ფარნავაზის ძეგლის შექმნა. ფარნავაზზე გამოქვეყნდა: ზ. ალექსიძის („ცხოვრება ფარნავაზისი“, მნათობი, 1984, №12), რ. ბარამიძის („ცხოვრება ფარნავაზისი“, „მნათობი“, 1985 №11, მისივე, ფარნავაზთან ძლიერ ჰყო ქვეყანა თვისი, თბ. 1992,) გამოკვლევები: გ. ყორანაშვილის თბილისი, 1989, 10 მაისი), მ. ჩხარტიშვილის (ახალგაზრდა ივერიელი“, 1990, №11 დეკემბერი), ვ. გოილაძის (გაზეთი „მეფეთ უბანი“ 1998, დეკემბერი, №4), და გ. ქავთარიას („ლიტერატურული საქართველო“, №23, 2001 წლის 14 ივნისი) საგაზეთო წერილები. პროფ. გრანი ქავთარიამ 1999 წელს გამოსცა ბროშურა „ფარნავაზი“, ხოლო 2018 წელს ფარნავაზს მონოგრაფია მიუძღვნა. მ. ჩხარტიშვილისა და გ. ქავთარიას დასახ. ნაშრომებში აზოს სამშობლოდ კლარჯეთია მიჩნეული.

მველ ქართულ საისტორიო წყაროთა შორის, „მეფეთა ცხოვრებამ“ თავისი კუთვნილი – ძვ.წ. III ს-დან „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი საისტორიო თხზულების სახელი აღიდგინოს.

§ 10. P.S. ისევ არიან-ქართლები

ზემოთ, როცა არიან-ქართლის მდებარეობის საკითხს შევხები, აღვნიშნე, ამ საკითხზე ბევრი დაიწერა, და მეც, რომ ჩემს არაერთ ნაშრომში ვისაუბრე. მაგრამ, მაინც გადავწყვიტე თხრობისას არიან-ქართლის საკითხს მოკლედ შევხებო. ჯერ კიდევ 1984 წელს გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში (იხ. ქვემოთ) არიან-ქართლად პონტოს სამეფო მივიჩნიე (ეს თვალსაზრისი გავიმეორე 1991 წელს მონოგრაფიაში – „ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი“, გვ. 133, შენ. 60). ჩემი ასეთი თვალსაზრისი შემდეგში აკად. გრ. გიორგაძის გამოკვლევით დადასტურდა. მისი მტკიცებით, მცხეთაში – არმაზის მთაზე მდგომი კერპთა ტრიადის (არმაზის, გაცისა და გას, აქედან გაცი და გა – აზოს მიერ იყო შემოტანილი) ის აღწერილობა, რომელიც წმ. ნინოს „ცხოვრებაში“, დაემთხვა კაპადოკიის ტერიტორიაზე, ხეთების დედაქალაქის ხათუსას (ახლანდ. ბოლაქოი. თურქეთში) ლურსმულ წარწერებში აღმოჩენილ ღვთაება „ხაცის“ აღწერას (ხათუსას ე.წ. „ლომების ჭიშკარზე“ არის ამ ღვთაების გამოსახულება¹). ამ

¹ გიორგაძე გრ., ხეთურ-არმაზული „ტრიადები“, „მნათობი“, 1985, №7. ამ გამოკვლევაში არსებული ასეთი მასალის შემდეგ 2002 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში გრ. გიორგაძე ნ. ხაზარაძის ნაშრომზე დაყრდნობით წერს: „ძვ.წ. IV საუკუნის ბოლო მეოთხედში ისტორიული მესხეთ-ჯავახეთის რეგიონში... მესხებმა ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება შექმნეს“, რომელსაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორი „არიან-ქართლის“ სახელით იცნობდა (იხ. მისი, უძველესი აღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა, თბ., 2002, გვ. 177-178). როგორც ვხედავთ, არიან-ქართლის ლოკალიზაციისას გრ. გიორგაძე თავისი მიკვლევა არ გაითვალისწინა. 2016 წელს გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში მ. ჩხარტიშვილმა ასეთი თვალსაზრისი შემოგვთავაზა: „ფარნავაზი არაა წარმოშობით მეფე“ (გვ. 309). „ამჟამად, რომ არიან-ქართლი ეს იგივე აია-კოლხეთია“ (გვ. 318). ხოლო აზო „უნდა იყოს არა საკუთარი, არამედ იაზონიდების“ აიეტის შთამომავლების საგვარეულო

მიკვლევით, აზოს მიერ ქართლში შემოტანილ ღვთაებათა და, ვფიქრობ, თვით აზოს სადაურობა გაირკვა.

არიან-ქართლის განსაზღვრისას აკად. გრ. გიორგაძემ თავისი მოკლევა რომ არ გაითვალისწინა (იხ. აქვე, შენ. 130), ამაზე ალბათ, გარკვეული გავლენა ბ. გ. მელიქიშვილის შეხედულებამაც შეასრულა. ქსე-ს საქართველოს ისტორიის რედაქციამ, ენციკლოპედიის ახალ გამოცემაში, როცა არიან-ქართლზე პროფ. კ. გრიგოლიას წერილის (მასში ბ. კოტე არიან-ქართლზე ს. ჯანაშიას ზემომოტანილ თვალსაზრისთან ერთად, გ. მელიქიშვილის აზრს ასე იმოწმებს: „არიან-ქართლი უნდა იყოს საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე, რომელიც ერთ დროს აქემენიანთა ირანის საბრძანებელში შედიოდა“¹) შეცვლა გადაწყვიტა, იქნებ არიან-ქართლზე ახალი თვალსაზრისის გაუღერებას ელოდა, მაგრამ ბ. გიორგი ახალ გამოცემაშიც იგივეს წერს: „არიან-ქართლი ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი უნდა ყოფილიყო“-ო². არიან-ქართლის ასეთი განმარტება, რა თქმა უნდა, საფუძველს იძლევა აზოს სამშობლოდ (არიან-ქართლად) კლარჯეთი მიიჩნიონ³.

არიან-ქართლის ძიებისას, უპირველეს ყოვლისა უნდა გავითვალისწინოთ „მეფეთა ცხოვრების“ ის ცნობა, რომლის თანახმად, კლარჯეთში „ნაქალაქევსა თანა არტანისასა“ აზოზე გამარჯვების შემდეგ ფარნავაზმა რომ „მოტყუნა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიადორა, და

სახელი. იხ. მისი ახალი დისკუსიი მეფე აზოსა და არიან-ქართლის შესახებ (გვ. 322). გორის სახ. უნ-ტის ჰმფი. შრომათა კრებული №13.

¹ გრიგოლია კ., არიან-ქართლი, ქსე, ტ. 1. თბ., 1975, გვ. 565.

² მელიქიშვილი გ., არიან-ქართლი. საქართველო. ენციკლოპედია, 1. თბ., 1997, გვ. 197.

³ ჩხარტიშვილი მ., დასახ. სტატია, გვ. 7; გრანი ქავთარიას დასკვნით, არიან-ქართლი და კლარჯეთი ერთი და იგივე მხარეს წარმოადგენდა. აზო კლარჯეთის ის ერისთავი იყო, რომელმაც ქართველ ერისთავთა შორის პირველმა წამოაყენა გაერთიანების იდეა. ფარნავაზის მიერ „კლარჯეთის დაპყრობით დამთავრდა ქართველი ტომების გაერთიანება“, აზოსთვის „კლარჯეთი მშობლიური“ ქვეყანა იყო, იხ. მისი, ფარნავაზი, ტბ., 2018, გვ. 92, 104.

ეკლესიით შემოიქცა¹. ეკლესი კი, რადგან გვიანდელი ხანის აკილსენეა, ეს იმაზე მიგვანიშნებს, ფარნავაზმა აზოს სამშობლოს აღმოსავლეთი ნაწილი რომ მოარბია. აქ თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, აკად. ა. აფაქიძის დაკვირვებით ქართლის დედაქალაქ მცხეთაში, თავს რომ იყრიან არიან-ქართლისა და ხეთურ-მცირეაზიული წარმომავლობის ღმერთები², არიან-ქართლის ლოკალიზაციის საკითხს სხვა კუთხით უნდა მივუდგეთ.

ამ მხრივ პირველ რიგში უნდა აღვნიშნო, იმ მკვლევრებმა, რომლებიც აზოს სამშობლოდ კლარჯეთს მიიჩნევენ, ჯერ უნდა დაამტკიცონ ძვ. წ. IV ს-ის დასასრულს კლარჯეთში ისეთი ძლიერი პოლიტიკური ერთეული რომ არსებობდა, რომელსაც ქართლის სამეფოს (და არა არარსებული „სამამასახლისოს“) დამარცხება შეძლო. ზემოთ ვწერ და აქაც უნდა გავიმეორო: ის მკვლევრები, რომლებიც ფარნავაზს ქართლის ტომის ბელადის ძმისწულად თვლიან, ცხადია, ძვ. წ. III ს-ის ქართლის მოსახლეობას გვაროვნული წყობის საფეხურზე მდგომად მიიჩნევენ. ასეთ შემთხვევაში აკნინებენ როგორც ფარნავაზის პიროვნებას, ისე ქართველი ხალხის წარსულს. ტომის ბელადის ოჯახის წევრი იმ რეფორმებს ვერ გაატარებდა, რომლითაც ასე ვამოცობთ ქართველები. ასეთი პიროვნების მიერ „ქართული მწიგნობრობის“ შექმნაზე საუბარიც კი ზედმეტია. ეს მკვლევრები რატომ არ კითხულობენ ძვ. წ. VI-IV ს-ებში უფლისციხე, როგორც დიდი საქალაქო ცენტრი ვისთვის შეიქმნა?

როგორც კლდეში უფლისციხის ქალაქის გამოკვეთა, ისე მცხეთის გაქალაქება მცრე აზიიდან შემოსული ხეთების კულტურას ზიარებული მუშპ/მესხების ნახელავია, ისინი არიან ქართლის ძველი სამეფოს შემქმნელნი. მათი პოლიტიკური გაერთიანების წარმომადგენლები იყვნენ, როგორც ფარნავაზის მამა ისე ფარნავაზის ბიძა – სამარა. ახალი ქართლის სამეფოს (როგორც მას პ. ინგოროყვა უწოდებს) დამაარსებელი კი ფარნავაზი იყო.

¹ ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ. გვ. 23.

² აფაქიძე ა., ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა (სინ. I, გვ. 674-675).

1984 წელს გამოკვლევაში – „ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეები“ ძველი რომაელი ავტორის არიანეს (დაახლ. 95-175) მიერ „ხორესმიელთა მეფედ“ და „კოლხებისა და ამავონების“ მეზობელი ქალაქის მეფედ დასახელებული ფარსმანი, რომელიც 327 წელს 1500 ცხენოსნით შუა აზიაში მარაყანდაში (ახლანდ. სამარყანდი) ალექსანდრე მაკედონელთან ჩავიდა, მასთან კავშირი შეკრა და დახმარება სთხოვა. მე ფარნავაზის მამად მივიჩნიე.

ეს გამოკვლევა ჟურნალ „მნათობის“ მე-11 ნომერში იბეჭდებოდა, როცა ამავე ჟურნალის რედკოლეგიის წევრმა, მწერალმა გურამ დოჩანაშვილმა, ჟურნალის რედაქტორს ბ. არჩილ სულაკაურს სთხოვა წერილი არ გამოექვეყნებინა. ბ-მა არჩილმა ჩემი გამოკვლევა მაინც გამოაქვეყნა და მან მკითხველის დიდი ინტერესი გამოიწვია. ჩვენი ინსტიტუტის თანამშრომლის პროფ. ავთანდილ იოსელიანის თხოვნით, დასახელებული გამოკვლევა განყოფილების გაფართოებულ სხდომაზეც წავიკითხე.

არიანეს მიერ მოხსენიებული ფარსმანის ვინაობის საკითხს 2017 წელს მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის სპელტანიანი მონოგრაფიის – „არიან-ქართლი. საეპისკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში“ რეცენზიაშიც შევხე. არიანეს ცნობის გაანალიზებისას ფარსმანის ხორესმიელთა¹ მეფობას მეუფე ანანიაც უარყოფს. მისი თქმით, „ცხადია, არიანეს ტექსტი ეხება შავიზღვისპირეთს და არა ცენტრალურ აზიას“, გარდა იმისა, რომ მასში მოხსენიებული არიან კოლხები, ამორძალები და ექვსინის პონტო, ამასვე უნდა მოწმობდეს თვით ალექსანდრეს სიტყვები, ლაშქრობიდან დაბრუნების შემდეგ ჰელესპონტოსა და პროკონტიდის გავლით „გამოემართებოდა პონტოსაკენ და მისთვის უკუმიქცევებდა როგორც სახმელეთო, ისე საზღვაო ძალებს“. „საზღვაო

¹ სწორედ გერმანულად მეჩვენება არიანეს „ხორესმიელთა მეფეში“ „ხორესმიელთა“ ჩვენს დასახელებას.

ძალების გამოყენება“ – დასძენს მეუფე ანანია – ცენტრალურ აზიაში მცხოვრები მეფისათვის შეუძლებელი იქნებოდა“-ო¹.

ამით უნდა დამესრულებინა ფარნავაზზე, არიან-ქართლზე და „მეფეთა ცხოვრების“ ბედზე დაწერილ ამ გამოკვლევის პირველი ნაწილი, მაგრამ მას შემდეგ რაც 2012 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიის“ ოთხტომეულის პირველ ტომში ფარნავაზზე აკად. გ. მელიქიშვილის აზრი ასე გაცხადდა: „ფარნავაზის დროს და უშუალოდ ფარნავაზის ჩარევით შეიქმნა ქართული სახელმწიფო ქართული ტერიტორიით, ქართული ენით, ქართული წეს-წყობილებით, ქართული სარწმუნოებით, ქართული მწიგნობრობითა და ქართველთა მეფით, შთამომავლობამ ფარნავაზის მოღვაწეობა შეაფასა, როგორც ქართული სახელმწიფოს დაბადება“². ისევ იმაზე მითითება – „ქართველთა გაერთიანების იდეა აზონმა წამოაყენა და სისრულეშიც მოიყვანა“, – „აზონს ეკუთვნის საქართველოში მეფის, როგორც ქართული სახელმწიფოს შემქმნელისა და გამაერთიანებლის სტატუსის შემოღება“³, 2012 წლის შემდეგ გამოცემულ სამეცნიერო თუ პოპულარულ ლიტერატურაში ბ. გიორგის ნაშრომიდან ზემომოტანილი შეგონების უარყოფის შემდეგ შეიძლებოდა გაკეთებულიყო.

„მეფეთა ცხოვრების“ ცნობით, აზო ხომ ის პიროვნება იყო, რომელმაც მცხეთას და „ყოველთა ქართლის“ ქალაქებს ზღუდენი

¹ ანანია ჯაფარიძე, არიან-ქართლი. საეპისკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში, თბ., 2017, გვ. 105. არიან-ქართლთან და ფარნავაზის ეპოქასთან დაკავშირებით ორიგინალობით გამოირჩევა ცნობილი რუსი მკვლევრის, პროფ. ა. ნოვოსელცევის გამოკვლევა - К вопросу о македонском владычестве в древней Грузии (იხ. ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976), მაგრამ ამჯერად მასში აღძრული საკითხების გაანალიზების საშუალება არაა.

² მელიქიშვილი გ., ქართლის სამეფოს წარმოქმნა. ქართლი (იბერია) ელინისტურ ხანაში. საქართველოს ისტორია. უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე. ტ. I, თბ., 2012, გვ. 165.

³ მითითებული თვალსაზრისი პროფ. გრანი ქავთარიამ ჯერ კიდევ 2001 წელს გაზეთ „ლიტერატურულ საქართველოში“ (№23, 8-14 ივნისი) გამოქვეყნებულ ზემოდასახელებულ წერილში გააქვდრა, გვ. 15.

⁴ გრანი ქავთარია, ფარნავაზი. თბ., 2018, გვ. 92-93.

მოარღვია, „იყო კაცი ძნელი და მესისხლე“, რის გამოც „იყო ჭირი დიდი ნათესავთა ზედა ქართლისათა¹. აღნიშნული კიდეც ერთი მაგალითია „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობების უარყოფამ როგორ დააზარალა და აზარალებს დღესაც საქართველოს ძველი ისტორიის კვლევას. ამ ზარალის შესახებ აქ დღეს მხოლოდ ნაწილი წარმოვადგინე (ერთ-ერთი მათგანია ახალი ქართლის სამეფოს შემქმნელის – ფარნავაზიანთა ათასწლოვანი დინასტიის ფუძემდებლის ფარნავაზ მეფის შესახებ ჩემს მიერ ამ წიგნში მოთხრობილი). აქ კიდეც ვიმეორებ – „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ქრონიკის „უუძველეს ეროვნულ მატრიანედ“ გამოცხადება მრავალი მიუტყევებელი შეცდომის მიზეზი გახდა და კიდეც გახდება თუ დროზე არ იქნა უარყოფილი ს. გორგაძიდან მომდინარე და აკად. ი. ჯავახიშვილის მიერ დადასტურებული თვალსაზრისი მისი უძველესი საისტორიო თხზულებად მიჩნევის შესახებ.

როგორ შეეძელი იმის ჩვენება „მეფეთა ცხოვრების“ ბედმა (მისი ცნობების უარყოფამ) როგორ განაპირობა ფარნავაზ მეფის ბედიც, ეს მკითხველმა განსაჯოს.

¹ ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ. გვ. 19-20.

ნაწილი II

ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობის პრობლემა ქართულ ისტორიოგრაფიაში

§ 1. საისტორიო წყაროები ვარაზ-ბაკურის შესახებ

XX საუკუნის დამდეგს, როგორც ითქვამს, ძველი ქართული საისტორიო წყაროების მიმართ აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ ჰიპერკრიტიკული მიდგომის დანერგვამ, საქართველოს ძველი ისტორიის ამსახველი თხზულებების – „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ავტორიტეტი და მნიშვნელობა იმდენად შელახა, რომ მათი ცნობები თუ უცხოენოვანი წყაროების მონაცემებით არ დასტურდებოდა, საეჭვოდ ითვლებოდა. მას შემდეგ, რაც საქართველოს ძველი ისტორიის, ასევე ანტიკური ხანის ქართლის მეფეთა რიგისა და ქრონოლოგიის კვლევისას აკად. გ. მელიქიშვილმა სხვა საისტორიო წყაროთა მონაცემებთან ერთად ფართოდ გამოიყენა დასახელებულ თხზულებათა ცნობები, გაჩნდა მოლოდინი ძველი ქართული წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა განვლილ ეტაპად ჩაგვეთვალა. 1977 წელს ივ. ჯავახიშვილის „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ (თხზ. ტ. VIII) ტექსტისადმი წამმდვარებულ წინასიტყვაობაში, ამ გამოცემის რედაქტორი, პროფ. მ. ლორთქიფანიძე, გ. მელიქიშვილის ნაშრომის დამოწმებით, წერდა: „უკანასკნელ ხანს ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად ივ. ჯავახიშვილისეული შეფასება ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებათა ღირსებისა და მნიშვნელობის საკითხში სუპერკრიტიკულად იქნა აღიარებული“¹.

პროფ. მ. ლორთქიფანიძის ასეთი მოწოდების შემდეგ 1986 წელს „ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ გამოქვეყნებულ წერილში – „ქართლის ცხოვრება“, პროფ. რ. კიკნაძემ აღნიშნა: „ამჟამად მომეტებული კრიტიკული მიდგომა „ქართლის ცხოვრების“ მიმართ დამ-

¹ ლორთქიფანიძე მ., რედაქტორისაგან, გვ. 13.

ლეულია. ქართველი ისტორიკოსები ახლებურად კითხულობენ, კრიტიკულად ითვისებენ და აფასებენ „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს-ო¹. ასეთი განცხადების შემდეგ, თითქოს უნდა გაჩენილიყო საფუძველი „მეფეთა ცხოვრებისა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ცნობებს მეტი ნდობით მოვკიდებოდით, მაგრამ, მიღწეული პროგრესი ბევრისათვის ანგარიშგასაწევი არ აღმოჩნდა. ს. კაკაბაძის, ვ. კეკელიძის, ნ. ბერძენიშვილის კვალდაკვალ ლ. ჯანაშია, ა. ბოგვერაძე, ნ. ლომოური და სხვები ისევ ჯუანშერის თხზულების - „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ „ზღაპრულ-ლეგენდარულ ხასიათზე“ უთითებდნენ², მსგავსი მდგომარეობაა „მეფეთა ცხოვრების“ მიმართაც. საქართველოს ძველი ისტორიის ამსახველი, მეფე ფარნავაზის (ძვ. წ. III ს.) დროიდან „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი ამ თხზულების ავტორად, გარდა იმისა, რომ XI საუკუნეში მცხოვრები ლეონტი მროველი ითვლება, ჯერ კიდევ 1916 წლიდან მომდინარე ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისი, „მეფეთა ცხოვრება“ ლეონტი მროველმა თითქოს „მოქცევამ ქართლისაჲს“ „უძველეს სამოქალაქო-საისტორიო ქრონიკაზე“ დაყრდნობით შეადგინა³, კვლავ ძალაში რჩება.

ისეთ პირობებში, როცა „მეფეთა ცხოვრებისა“ და „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ურთიერთმიმართების საკითხი ჯერ კიდევ ქართული ისტორიოგრაფიის გადაუჭრელ პრობლემას წარმოადგენს, ერთი მხრივ, ძველი ქართული წყაროების - ამ შემთხვევაში „მეფეთა ცხოვრების“ მიმართ ჰიპერკრიტიკულმა მიდგომამ, მეორე მხრივ, მისი ისეთ თხზულებად მიჩნევამ, რომელიც თითქოს ლეონტი მროველმა XI საუკუნეში, ძირითადად „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ქრონიკაზე

¹ კიკნაძე რ., „ქართლის ცხოვრება“, ქსე, ტ. 10, გვ. 470.

² ჯანაშია ლ., აღმოსავლეთ საქართველო (ქართლი) IV-V საუკუნეებში. სინ. II, თბ., 1973, გვ. 90. ბოგვერაძე ა., ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 1979, გვ. 38; ლომოური ნ., თუმანიშვილი დ. და სხვები, ბოლნისის სიონის საკითხისათვის, „მაცნე“ ისტორიის... სერია, 1984, N 3, გვ. 116-117; ლომოური ნ., საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობა გვ. 30, 33, 47.

³ ჯავახიშვილი ივ., მოქცევამ ქართლისაჲს მატიაზე. თხზ. ტ. VIII, გვ. 112; მისივე, ლეონტი მროველი, იქვე, გვ. 176-178.

დაყრდნობით შეადგინა¹, დიდად შეაფერხა (დღესაც აფერხებს) IV საუკუნისა და V საუკუნის პირველი ნახევრის ქართლის პოლიტიკური ისტორიის კვლევა.

დასახელებულ წყაროთა ურთიერთმიმართების საკითხი ამჯერად ქართლის მეფის ვარაზ-ბაკურისა (ვარაზ-ბაქარის) და V საუკუნეში პალესტინაში მოღვაწე ფარნავაზიანთა სამეფო სახლის ცნობილი წარმომადგენლის – პეტრე იბერის მამაშვილობის შესახებ უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მტკიცებულებებთან დაკავშირებით უნდა გავაანალიზო.

სანამ მათი მამაშვილობის შესახებ ამ თვალსაზრისის წარმოვადგენ, ყველა იმ მკვლევარს, რომლებიც „ქრონიკას“ „უძველეს ეროვნულ მატთანედ“ და „მეფეთა ცხოვრების“ ძირითად წყაროდ მიიჩნევენ, ვეკითხები: „ქრონიკის“ ორსტრიქონნახევრიან თხრობაზე (საიდანაც მკითხველი ვერც ვარაზ-ბაკურის წარმომავლობის, ვერც ოჯახური მდგომარეობისა და ვერც მისი მოღვაწეობის შესახებ ვერაფერს შეიტყობს) დაყრდნობით ლეონტი მროველმა როგორ შექმნა ამ მეფეზე თითქმის სრულყოფილი თხრობა? (არაერთი ავტორის მიერ გამოთქმული, რაღაც ვრცელი მატთანის არსებობა, მე ფანტაზიის ნაყოფად მეჩვენება).

„ქრონიკის“ თხრობიდან იმ ტექსტის შედგენა, რაც „მეფეთა ცხოვრებაში“ ვარაზ-ბაკურის შესახებ გვაქვს, რა თქმა უნდა, წარმოუდგენელია. თქმულიდან გამომდინარე, თავისთავად ისმის კითხვა – ვარაზ-ბაკურის პიროვნების, ოჯახისა და მოღვაწეობის შესახებ „მეფეთა ცხოვრებაში“ არსებული თხრობა ისტორიული რეალობაა თუ ლეონტის შენატხზი?

თანამედროვე მკვლევართაგან, ვინც „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებს არ ენდობა და მკაფიოდ „განსაზღვრა“ მის ტექსტში არსებული ცდომილებები, ერთ-ერთი პროფ. მ. ჩხარტიშვილია. აი როგორი შეხედულებისაა იგი ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე. 2018 წელს

¹ ჯავახიშვილი ივ., ლეონტი მროველი, გვ. 176, 178.

გამოცემულ მონოგრაფიაში, იგი წერს: „როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „ქართლის ცხოვრებაჲ“ (გულისხმობს „მეფეთა ცხოვრებას“ - ვ.გ.) ადგილობრივი წყაროა და ქართლის გაბმულ ისტორიას გვთავაზობს, მაგრამ „ქართლის ცხოვრება“ უფრო ხშირად შეიცავს ცდომილებებს, ვიდრე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, თუმცა ეს არ ნიშნავს იმას, რომ „ქართლის ცხოვრების“ გამოყენება მიზანშეუწონელია. ცდომილებათა მიზეზი არის არა ის, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შესაბამისი მონაკვეთის ავტორი (მხედველობაში ჰყავს ლეონტი მროველი - ვ.გ.) ეფუძნება არასწორ მონაცემებს ან ცუდად ინფორმირებულ წყაროებს. ის უბრალოდ კი არ იმეორებს წყაროთა ინფორმაციას, არამედ თავად ცდილობს რეპრეზენტირებას, ანუ აკეთებს იმას, რასაც თანამედროვე ისტორიკოსები. ამიტომ, ზოგჯერ სწორი ამოსავალი მონაცემების (გულისხმობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“) ქრონიკის ცნობებს - ვ.გ.) მიუხედავად, „ქართლის ცხოვრების“ მიერ წარმოდგენილი სურათი განსხვავებულია, მაგრამ ცდომილების მიზეზი, ვიმეორებ, არაადეკვატური რეპრეზენტაციაა და არა მონაცემები, რომელსაც ეფუძნება ლეონტი მროველი“¹.

როგორც ვხედავთ, ზემომოტანილ ამონარიდში მ. ჩხარტიშვილი სწორედ „ქრონიკას“ თვლის „სწორი, ამოსავალი მონაცემების“ მქონე, კარგად „ინფორმირებულ წყაროდ“, ხოლო „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტი ლეონტის მიერ „არაადეკვატურად“ გადამუშავებულად მიაჩნია. მას შემდეგ, რაც მ. ჩხარტიშვილმა ლეონტი მროველის ჩანასწორები „მეფეთა ცხოვრება“ „ცდომილების შემცველ“ საისტორიო თხზულებად გამოაცხადა, საჭიროდ აღარ ჩათვალა იმ სამეცნიერო ლიტერატურის გათვალისწინება, რომლებიც „მეფეთა ცხოვრების“ (ან საერთოდ, „ქართლის ცხოვრების“) სანდოობას ეხებიან და აღნიშნა: „მე ჩემს თვალსაზრისებს წარმოვადგენ საწინააღმდეგო შეხედულებათა კრიტიციზმის გარეშე. ეს

¹ ჩხარტიშვილი მ., საქართველო IV-V საუკუნეებში, გვ. 20. ე. ხოშტარია-ბროსეს მტკიცებით, ლეონტი მროველი „მეფეთა ცხოვრების“ წარმართული ხანის ისტორიის ავტორი და მთლიანად დასაწყისი ნაწილის „მატიანე ქართლისაჲმდე“ შემდგენელ-რედაქტორი არის. იხ. მისი ლეონტი მროველი და „ქართლის ცხოვრება“, თბ., 1996, გვ. 97.

კრიტიკა ძალიან ვრცელი შეიძლება გამოვიდეს და დაგვაცილოს დასახულ მიზანს, ამასთან არც საჭირო არ მგონია. საქმე ისაა, რომ უმეტესობა წინამორბედი თვალსაზრისებისა, ფაქტობრივად, ვარაუდებია და მათი რაიმე უპირატესობა ჩემ თვალსაზრისთან (გნებავთ, ვარაუდთან) მიმართებით არაფრით დასტურდება¹.

ასეთი განცხადებისა და „მეფეთა ცხოვრების“ ცდომილებიან საისტორიო თხზულებად მიჩნევის შემდეგ მ. ჩხარტიშვილმა ადვილად ახსნა პეტრე იბერის ასურულ „ცხოვრებაში“ პეტრე იბერის მამად მოხსენიებული ბოზმარის/ბოზმარიოსის ნაცვლად, პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ რატომაც დასახელებული ვარაზ-ბაკური. მისი თქმით, „ასურულენოვანი „ცხოვრების“ ავტორს, რომელიც მოსმენით წერდა პეტრეს ნათესავებზე, უბრალოდ აერია სახელები. საქმე ის არის, რომ ორივე ამ სახელს აქვს მჟღერი თანხმოვანი – ზ, რომელიც უაღრესად დასამახსოვრებელია და ამ ფაქტმა, შესაძლოა ასეთი აღრევა გამოიწვიო“².

მას შემდეგ, რაც მ. ჩხარტიშვილმა „დაიდასტურა“ პეტრე იბერის ასურულენოვან „ცხოვრებაშიც“ პეტრეს მამის სახელი, თითქოს ვარაზ-ბაკური უნდა ყოფილიყო (არ ახსნა პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ავტორი იოანე რუფუსი, პეტრეს პაპასაც ბოზმარიოსის სახელით რომ იხსენიებს, მან ისიც შეცდომით ჩაიწერა თუ არა), თავისუფლად უარყო „მეფეთა ცხოვრების“ თხრობა ვარაზ-ბაკურზე. მირიან მეფის ძის - ბაკურის შვილიშვილი, ფარნავაზიანთა სამეფოს სახლის წარმომადგენელი ვარაზ-ბაკური „ციხოვან აზნაურად“, „ქართული ფეოდალური არისტოკრატის უმაღლესი ფენის წარმომადგენლად“, „ხოხროვანთა დინასტიის ახალი შტოს დამაარსებლად“ გამოაცხადა³.

„ცდომილებების შემცველ“ „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებისადმი მ. ჩხარტიშვილის მიდგომა თანმიმდევრული არაა. ის, ამ წყაროში არსებულ ცნობებს ვარაზ-ბაკურზე თუ არ ენდო, სამაგიეროდ კარგა ხანია, ისტორიულ რეალობად აღიარებს ლეონტი მროველის ჩანასწორებს ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფის მირიანის სპარსული

¹ ჩხარტიშვილი მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

² იქვე, გვ. 114, შენ. 43-ის გაგრძელება.

³ იქვე, გვ. 122.

უფლისწულობის შესახებ. მისი მტკიცებით, მირიან მეფის დაარსებული „ხოსროვანთა დინასტია, ის ქართული სამეფო დინასტია იყო, რომელიც ასოცირდებოდა ირანის სამეფო სახლთან, კერძოდ, სასანიანთა დინასტიასთან“¹, რის გამოც მირიანის შთამომავლები ფარნავაზიანები კი არა, სასანიანები იყვნენ. უფრო მეტიც, ფარნავაზიანთა სახლის გამოჩენილი მეფე ვახტანგ გორგასალი თურმე არა თუ ფარნავაზიანი, სასანიანიც არ იყო (იხ. ქვემოთ).

გ 2. ლეონტი მროველი მირიან მეფის წარმომავლობის შესახებ, მისი ახლებური ინტერპრეტაცია

მას შემდეგ, რაც მკვლევართა ხელთაა ერთი მხრივ V საუკუნის სომეხი ავტორის ფავსტოს ბუზანდაცის ცნობა IV საუკუნის შუა ხანებში ქართლში ფარნავაზიანთა არსებობის შესახებ², ხოლო მეორე მხრივ, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის მითითება მირიან მეფის მამა რომ ლევი (რევი)³ იყო, და ვიცით მირიანის შვილიშვილს რევი ერქვა (ე.ი. ის პაპის სახელს ატარებდა)⁴ ლეონტის ჩანასწორები „მეფეთა ცხოვრებაში“ მეფე მირიანისათვის დიდი წინაპრის გამონახვის სურვილით იქნა ახსნილი, რის გამოც ასკვნია: მირიანის პირველი მეუღლის მამის, ასფაგურ ფარნავაზიანის უძეოდ გარდაცვალებით ქართლში ფარნავაზიანთა დინასტია არ შეწყვეტილა. მირიანი ირანელი უფლისწული კი არა, ფარნავაზიანთა სამეფო სახლის გვერდითი შტოს წარმომადგენელი იყო⁵. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ლეონტის ჩანასწორები „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში ისტორიულ რეალობად არ უნდა მივიღოთ.

¹ იქვე, გვ. 13.

² История Армении Фавстоса Бузанда. Перевод с древнеармянского и комментарии М.А. Геворгияна, Ереван, 1953, გვ. 162.

³ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, შატბერდის კრებული X საუკუნისა. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 321.

⁴ მელიქიშვილი გ., ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხისთვის. სმაჯსიძე, IV, ნაკ. I, თბ., 1958, გვ. 161.

⁵ იქვე, გვ. 162; გოილაძე ვ. ამიერკავკასიაში სასანიანთა მმართველობის ასახვა ქართულ საისტორიო ტრადიციაში. სმა. მაგნე. ისტორიის.... სერია, 1982, N 4, გვ.

თვალსაზრისი, მეფე მირიანის ფარნავაზიანთა სამეფო სახლისადმი კუთვნილების შესახებ მას შემდეგ უფრო გამყარდა, რაც ირანისტმა თეო ჩხეიძემ X -XI საუკუნეებში ირანსა და ქართლში ფართოდ გავრცელებული ის გადმოცემები გამოაქვეყნა¹, რომლითაც მირიანის ირანულ უფლისწულად გამოცხადებისას, ლეონტის უნდა ესარგებლა. თუ ყოველივე თქმულს გავითვალისწინებთ, ახალ სამეცნიერო ლიტერატურაში მირიანის ისევ ირანელ უფლისწულმაზე, მითითება, ანაქრონიზმად გამოიყურება.

მირიან მეფის მიჰრანის გვარის მხევალი ქალისაგან ნაშობად გამოცხადებით, ლეონტის კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული რაც გააკეთა – მირიანს სასანიანთა სამეფო სახლის წევრობაზე პრეტენზია არ უნდა გაჩენოდა. ირანელი მოხელე ასეთი სიტყვებით მიმართავს მირიანის შთამომავალს – ვარაზ-ბაკურს: რანისა და მოვაკანის მფლობელები „სრულიად შვილნი არიან სპარსთა მეფეთანი და სხენან საყდართა მამათა მათთასა, თქვენ კი „ნაშობნი ხართ მკველისანი“, „თქუენდა კმა არს ქართლი და ხარკსა მისცემდეთ მეფეთა ხოსროვანთა“². ე.ი. ლეონტის წარმოდგენით, მირიანის შთამომავლები სასანიანთა სამეფო გვარს არ ეკუთვნოდნენ, და ცხადია, მირიანს სასანიან უფლისწულად არ თვლიდა. მიჰრანები, მართალია, ირანში ერთ-ერთი გამორჩეული საგვარეულო იყო, მაგრამ მათი სამსახურეობრივი სტატუსი ქუსტაკთა და მარზპანთა სახელოს არ სცილდებოდა (სწორედ ქართლ-ალბანეთის მარზპანთა უფლება-მოვალეობები მიაწერა ლეონტიმ მირიან მეფეს) – ეს უნდა გაითვალისწინონ იმ მკვლევრებმა, რომლებიც თავგამოდებით იცავენ მირიანის ირანელი უფლისწულობის შესახებ ლეონტის ჩანასწორებს.

121; დ. ბაქრაძემ ჯერ კიდევ 1889 წელს მიუთითა - „მირიანი შვილია არა სპარსეთის მეფისა, არამედ ქართლის მეფის ლევისა“. იხ. მისი, საქართველოს ისტორია, ტფილისი, 1889, გვ. 57.

¹ ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 136.

² ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 136.

ფარნავაზ მეფის შთამომავლები – ფარნავაზიანები მეფეთა და ერისმთავართა სახით ათ საუკუნეზე მეტ ხანს ზეობდნენ საქართველოში. ამ საგვარეულოს თითოეულ წევრს ჩვენც ისეთივე პატივით უნდა მივუდგეთ, როგორც ეს ძველ ქართლში იყო. აი რას წერს „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორი: „ქართველთა დიდი სათნოობა აქუნდა ფარნავაზიანთა მიმართ; და არა უნდა სხვსა ნათესავისა მეფობა, რომელსამცა არა შესდგმიდა ფარნავაზიანობა“.¹ ძველი ქართველი ავტორის (და არა ტექსტის რედაქტორის – ლეონტის) ეს მიმართვა სახელმძღვანელო უნდა იყოს თანამედროვე მკვლევართათვის. თუ მას უარვეყოფთ, მივიღებთ ქართლის ისტორიის ისეთ თხრობას, როგორც არაერთი ჩვენი თანამედროვის მონოგრაფიაშია. მაგალითად, პროფ. მ. ჩხარტიშვილის მტკიცება, თითქოს მირიანის მიერ დაარსებული სამეფო დინასტია „სასანიანთა დინასტიასთან ასოცირდება“². როგორც ვნახეთ, „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის მიერაა უარყოფილი.

რა თქმა უნდა, ისტორიულ რეალობას სცილდება მ. ჩხარტიშვილის სხვა „მიკვლევებიც“, მაგალითად, მისი მტკიცებით, „ბაგრატიონების წინამორბედი ხოსროვანების დინასტია“ როცა ორად გაიყო, ერთი იყო „დაბადებით ანუ წარმომავლობით ხოსროვანები“, რომელთა მეფობა შეწყდა V საუკუნის I ნახევარში: უკანაკნელი ხოსროვანი მეფე ქართლის ტახტზე იყო მირიანის შვილიშვილი არჩილ რევის ძე³. თავად არჩილი, – დასძენს მ. ჩხარტიშვილი, – უშვილო გახლდათ, მიუხედავად ამისა, „მან ერთ-ერთი ძლიერი ფეოდალური საგვარეულოს, კერძოდ, ხიდარელების წარმომადგენლის ვარაზ-ბაკურის ძის მირდატის შვილად აყვანის გზით გააგრძელა ქართლის ტახტზე ხოსროვანთა დინასტიის ხაზი. მირდატი, რომელიც მეფობდა ხოსროვანთა სახელით, იყო საქართველოს დიდი მეფის ვახტანგ გორგასლის მამა“⁴. „ამგვარად, – ასკვნის მ. ჩხარტიშვილი, – ვახტანგ გორგასალი დაბადებით

¹ იქვე, გვ. 32.

² ჩხარტიშვილი მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

³ იქვე, გვ. 9.

⁴ იქვე.

ხოსროვანი არ ყოფილა, ის მამამისის (უფრო სწორი იქნება თუ ვიტყვით, პაპამისის ანუ ვარაზ-ბაკურის¹) მიერ სამეფო ოჯახთან გაფორმებული სოციალური კონტრაქტის გზით გახდა ხოსროვანი“. „ხოსროვანების მიერ ხიდარელი მირდატის შვილების ფაქტს V საუკუნის I ნახევარში ჰქონდა ადგილი. შვილობილთა ანუ ხოსროვანების სახელით ხელისუფლებაში მოსულ ხიდარელთა ზეობა გაგრძელდა VI საუკუნის მეორე ნახევარამდე, ... ვიდრე მეფობა არ შეწყდა ქართლში”².

რა ვქნათ, დაეუჯეროთ მ. ჩხარტიშვილს, თითქოს ვახტანგ გორგასალი არა თუ ფარნავაზიანი, მის მიერ სასანიანად მიჩნეული მირიანის შთამომავალიც არ იყო; ის „დაბადებით ხოსროვანი არ ყოფილა” – ხიდარელი იყო? „ხიდარელების საგვარეულო, რომელიც ხოსროვანების პოლიტიკურ პარტნიორს წარმოადგენდა“, მართლა იყო „ძალიან ძლიერი ფეოდალური სახლი”³.

ზემომოტანილ მტკიცებათა შემდეგ მკითხველს ალბათ გაუჩნდება კითხვა: V საუკუნის I ნახევრის ქართლში როგორ და სად ჩამოყალიბდა ხიდარელთა ერთ-ერთი ძლიერი ფეოდალური სახლი?

გარდა იმისა, რომ ჩვენ ვახტანგ მეფის თანადროული ერისთავები ვიცით, და მათ შორის, „ხიდარელი ფეოდალი” არ იხსენება, არც ქართულ და არც უცხოენოვან წყაროებში ხიდარელთა ძლიერ ფეოდალურ სახლზე ცნობა არაა, და, რა თქმა უნდა, არც უნდა იყოს. ვარაზ-ბაკური ხიდარში (არაგვის ხეობაში) ქართლში რომაელთა და სომეხთა ერთობლივი ლაშქრობისას დროებით „უკუუჯდა”⁴. მას შემდეგ, რაც 369 წელს ქართლის ნაწილი მან თრდატ რევის ძეს (რომაული წყაროს საურმაგი) დაუთმო, ის ხიდარიდან მცხეთაში დაბრუნდა და ცოლად თრდატ რევის ძის ასული შეირთო. როგორც

¹ „მეფეთა ცხოვრების“ თანახმად, ვარაზ-ბაკური ვახტანგ მეფის პაპის - არჩილის პაპა იყო. ქსე-ში ვარაზ-ბაკურზე სწორედ „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებზე დაყრდნობით შედგენილი წერილია გამოქვეყნებული. იხ. ტ. 4, თბ., 1979, გვ. 297, ავტორი ლ. ჯანაშია.

² ჩხარტიშვილი მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 9-10.

³ იქვე, გვ. 9.

⁴ გოილაძე ვ., IV ს. 60-იანი წლების ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიიდან. კრებულში – სუხის, IV, თბ., 1990, გვ. 31.

ქვემოთ ვნახავთ, ვარაზ-ბაკურის მეფობისას, ქართლში არავითარი დინასტიური ცვლილება არ მომხდარა – შესაბამისად, არც ხიდარელთა დინასტია წარმოქმნილა. უშვილო არჩილ თრდატის ძეს ვარაზ-ბაკურის ძე – მირდატი შვილად არ აუყვანია. მირდატს თვით ჰყავდა ძე არჩილი, რომელიც ვახტანგ გორგასლის პაპა იყო.

ფარნავაზიანთა სამეფო სახლის წარმომადგენელთა „ხოსროვანებად“ გამოცხადება და პეტრე იბერის მამად ვარაზ-ბაკურის მიჩნევა, მ. ჩხარტიშვილის „მიკვლევა“ არაა. ხოსროვანებად „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტი ჯერ კიდევ ვახტანგ VI-ის მიერ შექმნილმა „სწავლულ კაცთა“ კომისიამ დაასათაურა¹. რაც შეეხება პეტრე იბერის (მურვანოსის) და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობას, ამის ამსახველი თხრობა „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში თვით ვახტანგ VI-მ შეატანინა.

ვახტანგ VI-მ, როცა მის მიერ მოპოვებული პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ სვინაქსარული რედაქცია დაამუშადებინა და „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში ჩართო, რა თქმა უნდა, მას აზრადაც არ მოსვლია რომ ცდებოდა – უძველესი ტექსტი დაამახინჯა. მან და „სწავლულმა კაცებმა“ დიდი გულმოდგინებით იღვაწეს როგორც ძველი ქართლის ცხოვრების ტექსტის შევსება-გამართვაზე, ისე XIV-XVII სს. საქართველოს ისტორიის შექმნაზე. ისინი ზოგიერთ საკითხში თუ ვერ გაერკვნენ², ეს იმის უფლებას არ გვაძლევს, დღეს მათი მოღვაწეობიდან 300 წლის გასვლის შემდეგ მათი შეცდომების გამართლება ვცადოთ. აქვე უნდა აღვნიშნო: ჩვენი ძველი საისტორიო

¹ ყაუხჩიშვილი ს., „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის ისტორია. ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 025; გრიგოლია კ., ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 364; არახამია გ., ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქცია, ტ. I, გვ. VI. „ქართლის ცხოვრების“ ანა დედოფლისეულ წუსხაში ტექსტი თავებად დაყოფილი არაა. „ხუასრიაანი“ კი ტექსტში ოთხჯერ არის მითითებული. ერთხელ ირანის შაჰის აღსანიშნავად, სამჯერ კი სტეფანოზ II ფარნავაზიანის შთამომავლებია ასე წოდებული. იხ. ამ ტექსტის ს. ყაუხჩიშვილისეული გამოცემა, თბ., 1942, გვ. 86, 158, 161, 202.

² ვახტანგ VI-ის მიერ „მეფეთა ცხოვრებაში“ პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრებიდან“ ჩანართის შეტანის გარდა, სწორი არ აღმოჩნდა ჩანართი, რომელშიც ქართლის ერისმთავრები არიან დასახელებულნი. იხ. გოილაძე ვ., ქართლის ცხოვრების ერთი ჩანართის ცნობათა რეალურობისათვის. სმსის, IX, თბ., 2008.

წყაროებისადმი ისეთი მიდგომა, როგორც ზოგი თანამედროვე მკვლევარის ნაშრომებშია, იმ წინაპრების დიდი ღვაწლის დაუფასებლობაა, რომლებმაც თავის დროზე „მეფეთა ცხოვრება“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრება“ შეადგინეს.

ამ ბოლო დროს ბევრი გაკეთდა დასახელებულ თხზულებათა ცნობების სანდოობის დასამტკიცებლად. დადასტურდა თ. ჟორდანიას (გარდ. 1916 წ.) თვალსაზრისი ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ავტორი ჯუანშერი მის მიერ აღწერილი ამბების თანადამხედური რომ იყო¹, ხოლო, ლეონტი მროველისადმი მიკუთვნებული „მეფეთა ცხოვრება“ მეფე ფარნავაზის (ძვ. წ. III ს.) დროიდან „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი თხზულებათა კრებულია – ლეონტი ამ ტექსტის მხოლოდ გადამწერ-რედაქტორია². რაც შეეხება „მოქცევათა ქართლისაჲს“ ქრონიკას, როგორც გაირკვა, მისი პირველი ნაწილი „მირიანის ცხოვრება“ თვით მირიან მეფის (გარდ. 334 წ.) თანადროულად იქნა შედგენილი³ მომდევნო ხანის ისტორია შემდეგში დროდადრო „მეფეთა ცხოვრებიდან“ და ჯუანშერის თხზულებიდან გამოკრებული მასალით ივსებოდა⁴. ასე მიიყვანეს მისი თხრობა VII საუკუნის 40-იან წლებამდე. ამ ტექსტს, X საუკუნის 30-იან, შემდეგ კი 70-იან წლებში ქართლის კათალიკოსთა და ერისმთავართა სია დაურთეს⁵.

ჩვენ მეცნიერებაში იმაზეც იქნა მითითებული „მირიანის ცხოვრების“ შემდგომი ხანის ისტორიის შედგენისას „ქრონიკის“ ტექსტმა

¹ ჟორდანია თ., ქრონიკები, I, გვ. XXIV-XXV; გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თავი III.

² ზადორიძე შ., ლეონტი მროველის ავტორობის საკითხისათვის. გოილაძე ვ., არის ლეონტი მროველი ქართველთა ჰეროდოტე. ჟურნალი „კრიტიკა“, 1989, N 4.

³ გოილაძე ვ., „მირიანის ქრონიკა“, წიგნში - ქართლის მოქცევა. ახალ ქართულზე გადმოღებული ტექსტი, გვ. 15-17; ალექსიძე ზ., მოქცევა ქართლისაჲ, ქსე, ტ. 7, თბ., 1984, გვ. 150. მისივე, მოქცევა ქართლისაჲ. ახლად აღმოჩენილი, გვ. 6.

⁴ გოილაძე ვ., „მოქცევა ქართლისაჲს“ შექმნა და რედაქტირება. წიგნში - „ქართლის მოქცევა, გვ. 24-27.

⁵ იქვე, გვ. 26-27. „მოქცევა ქართლისაჲს“ Sin-48-ის რედაქციაში თხრობა ქართლში ასურელ მამათა მოსვლამდე მიყვანილი და მასში ქართლის კათალიკოსთა და ერისმთავართა სია არ არის. იხ. მოქცევა ქართლისაჲს, ახლად აღმოჩენილი სინური რედაქციები, გვ. 13-18.

ტენდენციური ხასიათი რომ მიიღო, რევინათა სახლის ინტერესების გამოხატველ თბუზულებად ჩამოყალიბდა¹ (ასეთივე ხასიათისაა პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრება“²). „ქრონიკის“ ტექსტის შემდგენლის მიერ მირიან მეფის უმცროსი ძის ბაკურის, რევის ძედ გამოცხადებით, მიჩქმალულია ის ძირითადი მიზეზი, რასაც მოჰყვა: დაპირისპირება მირიან მეფის შთამომავლებს შორის, ქვეყნის საშინაო საქმეებში უცხოელთა ჩარევა და ქართლის ორ სამეფოდ გაყოფა. საყურადღებოა ის, რომ სწორედ „ქრონიკის“ ცნობებისადმი დიდმა ნდობამ განაპირობა, ქართულ ისტორიოგრაფიას კარგა ხანს რომ შეუმჩნეველი დარჩა ფარნავაზიანთა სამეფო სახლში რევინებისა და ბაქარიანების ურთიერთდაპირისპირებული სამეფო შტოების წარმოქმნა და არსებობა³.

ყოველივე აღნიშნული, ძველ ქართულ და უცხოენოვან წყაროთა მონაცემებზე დაყრდნობით, არაერთ გამოკვლევაში ვაჩვენე. ამ საკითხს ქვემოთ მოკლედ კიდევ წარმოვადგენ, რათა ნათელი გახდეს ვარაზ-ბაკურის წარმომავლობა, მართლა იშვილა თუ არა არჩილ რევინამ მირდატ ბაქარიანი.

§ 3. პოლიტიკური ვითარება IV საუკუნის 30-60-იანი წლების ქართლის სამეფოში

ასეთი ჩიხიდან ერთადერთი გამოსავალია, ვენდოთ „მეფეთა ცხოვრებას“ – IV-V საუკუნეების ქართლის სამეფოს ისტორიის გადმოცემისას ძირითადად მისი ცნობებით ვისარგებლოთ. სამეცნიერო ლიტერატურის გათვალისწინებით აი როგორაა გადმოცემული ეს ისტორია მასში.

¹ გოილაძე ვ., მოქცევაჲ ქართლისაჲს „ქრონიკის“ ხასიათი – წიგნში - „ქართლის მოქცევა“, გვ. 27-32; მისივე, მოქცევაჲ ქართლისაჲს „ქრონიკის“ და „მეფეთა ცხოვრების“ ურთიერთმიმართების საკითხი „მირიანის ქრონიკა“, კრებულში - „წმინდა ნინო“, თბ., 2008.

² გოილაძე ვ., IV ს. ქართლის მეფეთა რიგი და „მეფეთა ცხოვრების“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲსთან“ მიმართების საკითხი. „მნათობი“, 1998, N 5-6, გვ. 124.

³ იქვე, გვ. 124-125. 2021 წლის წლიური ნაშრომის შესრულებისას გაირკვა რევინებმა მირიან მეფის ანდერძიც კი გააყალბეს.

ჯერ კიდევ მირიან მეფის ზეობისას, მისი უფროსი ძე რევი თანამმართველი იყო. მაგრამ, იგი 334 წელს მირიანის სიცოცხლეშივე 34 წლისა გარდაიცვალა¹. იმხანად რევის ძე თრდატი რადგან მცირეწლოვანი იყო, მირიანმა ტახტზე რომის იმპერიაში მძევლად ნამყოფი თავისი უმცროსი ძე ბაქარი (ბაკური) დასვა². 334 წელს 84 წლის ასაკში მეფე მირიანიც გარდაიცვალა³.

ბაკურს დიდხანს არ დასცალდა მშვიდობიანი მმართველობა. 338 წელს თრდატ რევის ძე სრულწლოვანი (18 წ.) გახდა და მისმა დედამ, სომეხთა პირველი ქრისტიანი მეფის თრდატ III-ის ასულმა სალომემ მოიწადინა სომხების დახმარებით ტახტზე თავისი ძე – თრდატი დაესვა. 338 წელს ნისიზისის ზავით გათვალისწინებული, ქართლზე რომის 40 წლიანი პროტექტორატის ვადაც გავიდა, და ირანს საშუალება მიეცა ქართლის საშინაო საქმეებში ჩარეულიყო. სომეხთა

¹ გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგია, თბ., 1990, გვ. 63. ჩემი ქრონოლოგიით, რევი 300 წელს იყო დაბადებული და 334 წელს, 34 წლის ასაკში მისი ნაადრევი გარდაცვალება ყოველთვის აღძრავდა კითხვას – წმიდა ნინოს „ცხოვრების“ მე-11 თავში მოთხრობილი ამბავი წმ. ნინომ „რვა წლის სწეული სეფეწული“ რომ განკურნა (მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 345), ეს სეფეწული რევ მირიანის ძე ხომ არ იყო?

ასეთი ვარაუდის რეალურობაზე უნდა მიუთითებდეს, იქვე (თავი 14) არსებული ცნობა, რომელშიც სწეულად რევ მეფის ძეა გამოცხადებული (იქვე, გვ. 352). აქ თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, ნინო 303 წლის ზაფხულში შემოვიდა მცხეთაში და მეოთხე წელს „იწყო თქმად ქრისტე ღმრთისა“, მეექვსე წელს, ე.ი. 309 წელს „არწმუნა ნანა დედოფალი“ (იქვე, გვ. 322); 308 წელს მის მიერ განკურნებული 8 წლის უფლისწული, დიდი ალბათობით, რევ მირიანის ძე უნდა ყოფილიყო. ქართლის ცხოვრების ძველ სომხურ თარგმანში არსებული მითითებით, რევ მირიანის ძე 34 წლის ასაკში გარდაიცვალა (იხ. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი ძველი სომხური თარგმანით გამოსცა ი.აბულაძემ, თბ., 1953, გვ. 129), ხოლო ნინოს „ცხოვრების“ მე-14 თავი ჯერ კიდევ მეფე მირიანის სიცოცხლეში – გრიგოლ დიაკონის მიერ დაწერილ თხზულებად ითვლება (იხ. გოილაძე ვ., პირველი ქართული საეკლესიო თხზულება. „მნათობი“, N 5-6, 2003), როგორც ჩანს, უფლისწულისა და ნანა დედოფლის ავადმყოფობის ამბავი იმ დროის საზოგადოების ყურადღების ცენტრში იყო, და ნინოს „ცხოვრებაშიც“ აისახა.

² ლეონტი მროველი, მოქცევა მირიან მეფისა...ნინო მოციქულის მიერ, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 129.

³ იქვე, გვ. 130. შდრ., გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის, გვ. 53-70.

წინააღმდეგ ბაკური „ეზრაბა სპარსთა მეფესა“, „დაემოყვრა“ მას და ირანელთა დახმარებით ტახტი შეინარჩუნა. დამარცხებულ ძმისწულს – თრდატს დაუწერა „ხელით – წერილი“, სადაც აღნიშნული იყო: სანამ მის შთამომავლებს მეფობა შეეძლებოდათ, რევის ნათესავებს მეფობა არ უნდა ეძიათ. ბაქარმა მათ შეუმცირა – სამფლობელო. ჩამოართვა კახეთი, მისცა კუხეთი და „დასხნა რუსთავს ერისთავად“¹.

მას შემდეგ, რაც თბილისში ირანელი მოხელე ქრამ ხუარბორ-ზარდი „მოვიდა... და ქართლი მისსა ხარკს შედგა“, რომის იმპერიამ ქართლში ძველი პოზიციების აღდგენა თრდატ რევის ძეზე დაყრდნობით გადაწყვიტა. მირიან მეფის შვილიშვილის – მირდატის ზეობაში, რომელთა და სომეხთა ერთობლივი ლაშქრობისას, როგორც ჩანს, მირდატი დაიღუპა². მისი ძე ვარაზ-ბაკური დროებით არაგვის ხეობაში – ხიდარში გაიხიზნა. რომელთა თანადგომით თრდატ რევის ძე (საურმაგი) მთელ ქართლს დაეუფლა. მიუხედავად იმისა, რომ ვარაზ-ბაკურს ირანელები უჭერდნენ მხარს, 369 წელს იგი იძულებული გახდა სამეფოს ნახევარი თრდატისათვის დაეთმო. ქვეყანა ორ სამეფოდ გაიყო – ირანის გავლენაში მოქცეულ ქართლში (ცენტრით მცხეთაში) ვარაზ-ბაკურმა გააგრძელა მეფობა (ისინი ბაქარია-ნებად იწოდნენ), ხოლო რომის გავლენაში მოქცეულ ქართლში (ცენტრით არმაზში) თრდატ რევის ძე გამეფდა (ისინი რევიანებად იწოდნენ). 369 წლიდან ფარნავაზიანთა სამეფო სახლში წარმოქმნილი ორი შტოდან რევიანები V ს-ის 30-იანი წლების დასასრულამდე მეფობდნენ. ფარნავაზიანთა სამეფო სახლში ორი შტოს არსებობა ასახულია „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის სიტყვებში – ვარაზ-ბაკურის უფროსი ძის ფარსმანის შემდეგ „დაჯდა მეფედ ძმა მისი მირდატ, ასულის წული თრდატისი, ძე ვარაზ-ბაქარისი, მამულად ბაქარიანი, დედულად რევიანი, ორითავე მირიანის ძეთა ნათესავი“³.

¹ *ლეონტი მროველი*, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, გვ. 70-71, 131.

² *გეორგიძე ვ.*, IV ს. 60-იანი წლების, გვ. 31.

³ *ლეონტი მროველი*, დასახ. თხზ., გვ. 138. ეს ის მირდატია, რომელიც მ. ბაკური მეფედ არჩილ რევიანს მიაშვილა.

ზემომოტანილი მასალიდან აშკარად ჩანს, ვარაზ-ბაკური რომ მეფე მირიანის უშუალო შთამომავალი იყო, და არა „ხიდარელი აზნაური“ ან „დიდი ფეოდალი“. რა თქმა უნდა, 368-369 წლებში ფარნავაზიანთა სამეფო სახლში წარმოქმნილი დამაბული ვითარების განმუხტვას ისახავდა მიზნად. ვარაზ-ბაკურმა მეორე ცოლად თრდატ რევის ძის ასული რომ შეირთო, მისგან შეეძინა ორი ძე – მირდატი და თრდატი. V საუკუნის ორი დიდი მოღვაწიდან, ვახტანგ გორგასალი ფარნავაზიანთა სამეფო სახლის ბაქარიანთა, ხოლო პეტრე იბერი რევიანთა შტოს განეკუთვნებოდა. მირიან მეფის სახით მათ საერთო წინაპარი ჰყავდათ. როგორც ჯუანშერი წერს, მირიანი მათი „მამა“, ან „მამის მამა“ იყო¹.

§ 4. ვარაზ-ბაკურის ოჯახი ახალ გამოკვლევებში

ამ გამოკვლევის ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი, რადგან ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობის საკითხთან დაკავშირებული პრობლემაა, უფრო დეტალურად გავეცნოთ ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის ოჯახებს. ამ საკითხზე „ქრონიკის“ ავტორის დუმილი მ. ჩხარტიშვილმა იმით ახსნა, რომ ვარაზ-ბაკური არც მამის და არც დედის მხრივ რევიანი არ იყო. დასმულ საკითხში გასარკვევად „მეფეთა ცხოვრებისა“ და პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ მონაცემებს უნდა დავეყრდნო.

„მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ცნობით, ვარაზ-ბაკურმა „შეირთნა ორი ცოლი: ერთი – ასული თრდატისა, რევის ძისა, მირიანის ძისწულისა; და ერთი – ძისწული ფეროზისი მირიანის ასულის წულისა“². ამ მეუღლეებიდან „უშვნა რევის ძისწულმან ორნი ძენი, რომელთა სახელები ერქუა მირდატ და თრდატ (ეს უფლისწულები პაპების სახელებს ატარებდნენ. გ.გ.); ერთი უშვა ფეროზის ძისწულმან, რომელსა ერქუა ფარსმან“³.

¹ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება. I, თბ., 1955, გვ. 159.

² ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 132.

³ იქვე, გვ. 135. იოანე რუფუსის ცნობით, მამის მხრივ პეტრე იბერის პაპის ბოზმარის მეუღლე ოსდუხტია ფარსმანის და იყო (იხ. ცხოვრება პეტრე იბერისა.

ვარაზ-ბაკური ჩემი ქრონოლოგიით 368/69 – 383 წლებში მეფობდა. როდის შეირთო მან მეუღლეები, არ ვიცი. მემატიანე მხოლოდ იმას გვამცნობს, გარდაცვალებისას (ე.ი. 383 წ.) მას „დარჩეს ძენი... სამნი წურილნი, რომელნი ვერ იპყრობდეს მეფობასა“¹.

ვარაზ-ბაკურის მიერ თრდატის ასულის შერთვა ზემოთ 369 წელს ვივარაუდებ. გარდაცვალებისას, რადგან ფეროზის ასულისაგან ნაშობი ფარსმანიც (ძმებიდან მან პირველმა დაიკავა ტახტი) მცირეწლოვანი იყო, სავარაუდოდ იგი ძმებზე, ბევრით უფროსი არ უნდა ყოფილიყო. შექმნილი ვითარების პირობებში „ქართლის წარჩინებულთა ზრახვით“ ბაქარიანთა კუთვნილი ქართლის ტახტიც თრდატ რევის ძემ დაიკავა.

ვარაზ-ბაკურის სიმამრი, მირიანის შვილიშვილი თრდატ რევის ძე 383 წლისათვის იყო „კაცი მოხუცებული“. მას „მისცნეს საზრდოდ“ „ასულის წულნი მისნი“, „შვილნი ვარაზ-ბაქარისანი“, „ხოლო მესამესა შვილსა, მეორისა ცოლისასა“, რომელსა ერქუა ფარსმან, „ზრდიდა ერისთავი სამშვლდისა“².

მემატიანეს თქმით, თრდატი მეფობდა კეთილად, „იყო კაცი მორწმუნე, ბრძენი და გონიერი, ამან სიბრძნითა თვსითა დაამშვენა სპარსნი, გამოაჩინა ჯუარნი და შეკაზმნა ეკლესიანი... მეფობდა უმფოთველად, და მოკუდა სარწმუნოებასა შინა დიდსა“³.

383 წელს ვარაზ-ბაკურის გარდაცვალებისას, მისი ძეების მცირეწლოვნობის გამო ბაქარიანთა კუთვნილ ქართლშიც რომ თრდატ რევის ძე გამეფდა, ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის გამოჩენილ მკვლევართაც კი, 369 წლის შემდგომი ახლო ხანიდან ისევ

ასურული რედაქცია გერმანულიდან თარგმნა, გამოკვლევა, კომენტარები და განმარტებითი საძიებლები დაურთო ივ. ლოლაშვილმა, თბ., 1988, გვ. 81). ამ ცნობის საფუძველზე ოსდუბტია ვარაზ-ბაკურის მეოთხე შვილი გამოდის. ამ პიროვნების შესახებ „მეფეთა ცხოვრებაში“ არაფერია ნათქვამი.

¹ ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., იქვე, გვ. 137.

² იქვე.

³ იქვე.

ერთიანი ქართლის სამეფოს არსებობის ილუზიას უქმნიდა¹. ისინი რადგან დარწმუნებულნი იყვნენ „მეფეთა ცხოვრება“ და „ქრონიკა“ ერთიანი ქართლის სამეფოს ისტორიას მოგვითხრობდნენ, თრდატ რევის ძესა და მირდატ ბაკურის ძეს იდენტურ პირებად თვლიდნენ². IV საუკუნის II ნახევრისა და V საუკუნის I ნახევრის ქართლის ისტორიისადმი ასეთი მიდგომა კვლევისას, რა თქმა უნდა, სწორი შედეგების მიღების საშუალებას არ იძლეოდა. „მეფეთა ცხოვრებასა“, „ქრონიკასა“ და პეტრე იბერის ასურულ „ცხოვრებაში“ მეფე მირიანიდან ვახტანგ გორგასლამდე ქართლის მეფეებად დასახელებული პირები, რადგან ამ მონაკვეთში არ თავსდებოდნენ, მკვლევრები იძულებულნი ხდებოდნენ სრულიად სხვადასხვა პირები გააიგივებინათ³, ან ზოგის მეფობაზე უარი ეთქვათ (ბოლო დროის სამეცნიერო ლიტერატურიდან ამის კარგი მაგალითია მ. ჩხარტიშვილის დასახელებული მონოგრაფია. მირიანიდან ვახტანგამდე წყაროებში მოხსენიებული ქართლის 13 მეფიდან იგი 9-ს ასახელებს, გვ. 281). ვერ გაერკვნენ ვახტანგ გორგასლისა და პეტრე იბერის წინაპრები, ე.ი. მირიან მეფის ძეების შთამომავლები რატომ უნდა გაემიჯნათ რევიანებად და ბაქარიანებად. აღნიშნულმა განაპირობა მეფეთა რიგის ის აღრევა, რაც მ. ჩხარტიშვილის მიერ წარმოდგენილ ტაბულაში გვაქვს (იხ. აქვე, შენ. 2).

როგორც გაირკვა, ამ სირთულის დაძლევის მხოლოდ მაშინ შევძლებდით, თუ 369 წლიდან V ს-ის 30-იანი წლების ბოლომდე ქართლში ორი – რომის (შემდეგში ბიზანტიის) და ირანის გავლენაში მყოფი

¹ ჯანაშია ლ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 152-153. შდრ., მ. ჩხარტიშვილის დასახ. ნაშრომი.

² აკად. გ. მელიქიშვილის, ლ. ჯანაშიას და სხვათა ნაშრომებში არსებული ასეთი აზრიდან გამომდინარე, მირდატ ბაკურის ძესა და თრდატ რევის ძეს მეც ერთ პიროვნებად ვთვლიდი, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ასეთი გაიგივების მცდარობა გაირკვა (იხ. გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის, თავი VI; მისივე, IV ს. 60-იანი წლების...), ახალ სამეცნიერო ლიტერატურაში მაგ., მ. ჩხარტიშვილის შეგონება: „ქართლის ცხოვრების“ მირდატი აშკარად იგივე „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მესამე მეფე თრდატ რევის ძეა... ამასთან დაკავშირებით, არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი“ (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 105), ისტორიული რეალობის უარყოფაა.

³ მაგ., იხ. მელიქიშვილი გ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 170; მ. ჩხარტიშვილის დასახ. ნაშრომში ასეთი არაერთია, იხ. ქვემოთ შენ. 52.

ბაქარიანთა და რევინთა სამეფოების არსებობას ვაღიარებდით, იმ ნიუანსით ბაქართიანთა კუთვნილ ქართლში მკვლელადან მომდინარე ტრადიციით, ტახტზე რომ მეფის უფროსი ძე ადიოდა¹, რევინთა ქართლში კი გვარში უხუცესი². აღნიშნულის გაუთვალისწინებლობა იყო, და დღესაცაა მიზეზი ზოგმა მკვლევარმა, მათ შორის, მ. ჩხარტიშვილმა, არჩილ რევინი (პეტრე იბერის ბიძა), რომელსაც პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ცნობით, შვილები არ ჰყავდა, ვახტანგის პაპასთან – არჩილ ბაქარიანთან რომ გააიგივა. ამ საკითხს მან ცალკე ნაშრომშიც კი მიუძღვნა³.

არჩილ რევინმა პეტრე იბერის მამის – ბოზმარიოსის შემდეგ მეფეთმონაცვლეობის წესის თანახმად დაიკავა რევინთა კუთვნილი ქართლის სამეფო ტახტი. იგი რადგან უძეო იყო, რევინთა ქართლში არსებული ტახტის მემკვიდრეობის წესიდან გამომდინარე, ტახტზე

¹ ამის დასტურია „მეფეთა ცხოვრებასა“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ არსებულ ბაქარიანთა მეფეთა რიგი.

² ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია. წიგნი პირველი, თბულებანი ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 158, 163.

³ ჩხარტიშვილი მ., საქართველო V საუკუნის პირველ ნახევარში, ქართლის მეფე არჩილი. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თსუ-სიიშ, XII, თბ., 2017, გვ. 75 და შემდეგი. ამ სამოცი წლის უკან ბ. გიორგი მელიქიშვილის მიერ გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში რომ მსგავსი გადაცდომებია გასაგებია, მაგრამ ახლა – როცა ქართლის მეფეთა რიგის შესახებ ზევრი გაირკვა, მ. ჩხარტიშვილის მიერ ბაკურ მირიანის ძის რევის ძედ და „დიდ ბაკურად“ მიჩნევა, თრდატ რევის ძის მირდატ ბაკურის ძესთან და ამიანუს მარცელინუსის მერიბანესთან გაიგივება, ასევე ამიანუსთან მოხსენიებული სავრომაც/საურმაგის (რომლის თრდატ რევის ძესთან იგივეობა ეჭვს არ იწვევს. იხ. გ. მელიქიშვილის დასახ. ნაშრომი, გვ. 167) ცალკე მეფედ გამოცხადება, ვარაზ-ბაკურის ბოზმარიოსად მიჩნევა (იხ. ჩხარტიშვილის მ., დასახ. ნაშრ., გვ. 281), დაბოლოს, არჩილ რევინის (პეტრე იბერის ბიძა) არჩილ ბაქარიანთან (ვახტანგ მეფის პაპა) გაიგივება, ქართლის მეფეთა რიგში ქართლ-ალბანეთის მარზპანის-ბარზაბოდის ჩასმა, ნამდვილად არ შეესაბამება საკითხის შესწავლის თანამედროვე დონეს. მ. ჩხარტიშვილის თანახმად, ქართლ-ალბანეთის მარზპანი (მ. ჩხარტიშვილის მტკიცებით, ის „სპარსთა მეფის პიტიახშია, რომლის „რეზიდენცია რანში იყო“) - ბარზაბოდი „მთავარი აგრესორი“ იყო. ის „დროდადრო „სტუმრობდა“ ქართლსაც „წესრიგის“ დასამყარებლად“, და „თუ ამ კუთხით შევხედოთ საკითხს, ქართლის მმართველთა სიაში“, მისი „აღდგენა მართებული ჩანს“ (იქვე, გვ. 244). ასეთი მიდგომით მ. ჩხარტიშვილს ქართლის მმართველთა რიგში უნდა ჩავსვა ბარზაბოდის ძე - ვარაზ-ბაკური.

კონსტანტინოპოლში მძევლად მყოფი მურვანიოსი უნდა ასულიყო, მაგრამ ბიზანტიის ხელისუფლებამ ეს ვერ უზრუნველყო – მურვანიოსი, პეტრე იბერის სახელით გარდაცვალებამდე უცხოეთში მოღვაწეობდა. როგორც ჯუანშერის ცნობიდან ჩანს, პეტრეს თანადროულად ქართლში ჯერ კიდევ არსებობდნენ რევიანი უფლისწულები, მაგრამ ირანელთა ჩარევის გამო ტახტი ვერც ერთმა მათგანმა ვერ დაიკავა.

როგორც ვნახეთ, „ქრონიკის“ ტექსტისაგან განსხვავებით, „მეფეთა ცხოვრებაში“ მირიანის შთამომავალ მეფეთა შესახებ საკმაოდ დეტალური და თანმიმდევრული თხრობაა. მის ცნობებთან ერთად თუ თვით „ქრონიკის“, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ და სხვა უცხოენოვანი წყაროების (მაგ., ამიანუს მარცელინუსის, ფავსტოს ბუზანდაცისა და სხვ.) მონაცემებს გავითვალისწინებთ, და მასში პეტრე იბერისა და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობის, ასევე ვარაზ-ბაკურზე სხვა შენათხზებს არ შევიტანთ, IV საუკუნის 30-იანი წლებიდან V საუკუნის 30-იანი წლების დასასრულამდე, ქართლის სამეფოში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესების საკმაოდ გამართულ სურათს მივიღებთ.

§ 5. ვახტანგ VI და „ქართლის ცხოვრება“

ახლა ვნახოთ ვახტანგ VI-მ რა მასალაზე დაყრდნობით შეიტანა „მეფეთა ცხოვრებაში“ თხრობა პეტრე იბერის შესახებ. ბ. ს. ყაუხჩიშვილის სიტყვით, „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის ისტორია, არსებითად ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ მუშაობით იწყება. გარდა იმისა, რომ მათ „დიდი ამაგი დასდეს მკითხველს“ იმით, რომ საბოლოო სახე მისცეს „ქართლის ცხოვრების“ გარეგნულ გაფორმებას, ქვეყნის თავისუფლებისათვის მებრძოლი, ან იდეოლოგიურ ფრონტზე გამოჩენილ მოაზროვნეთა შესახებ ჩანართების შეტანით დიდი წვლილი შეიტანეს „ჩვენი საზოგადოების ისტორიოგრაფიული გაცნობიერების საქმეში“¹. „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში დამატებათა

¹ ყაუხჩიშვილი ს., „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის ისტორია, გვ. 030.

სახით შესატან „ცხოვრებათა“ შემზადება, – დასძენს ს. ყაუხჩიშვილი, – არც ისე ადვილი საქმე იყო. თითოეული „ცხოვრება“ კომისიას ან ვახტანგ VI-ს თვითონ უნდა შეემზადებინა, ან მისი დავალებით, ვინმე მცოდნე პირს. „ქართლის ცხოვრებაში“ შეტანილ ჩანართთა შორის საგულისხმოა პეტრე იბერის „ცხოვრება და მოღვაწეობა“. ბ. სიმონის სიტყვით, ვახტანგ VI-ის ხელთ არსებული „ქართლის ცხოვრების“ „მინაწერებიდან ჩანს, რომ ვახტანგს ჯერ კიდევ უფლისწულობაში (მაშასადამე, 1703 წლამდე) გაუცია განკარგულება, პეტრე იბერის იმ ვრცელი „ცხოვრების“ მიხედვით, რომელიც მაშინ არსებულა, „ქართლის ცხოვრებაში“ შეეტანათ „ცხოვრების“ შემოკლებული (სვინაქსარული) ვერსია¹. ასე მოხვდა „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში თხრობა ვარაზ-ბაკურისა და მურვანოსის მამაშვილობის შესახებ.

„ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგ VI-სიხეულ ნუსხაში პეტრე იბერის „ცხოვრების“ სვინაქსარულ ტექსტს უშუალოდ აგრძელებს თხრობა: „ვინათგან ესე ვარაზ-ბაქარ დაშთა უძეოდ, ... შეირთო სხვადა ცოლი, მისწული ფეროზისი, მირიანის ასულისა“. მისგან შეეძინა ვარაზ-ბაკურს ფარსმანი, „ხოლო რევის მისწულმან [უშვნა] ორნი ძენი „რომელთა ერქვა მირდატ და თრდატ“².

¹ იქვე. ვახტანგ VI რომ თვით მუშაობდა „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტზე, ეს 1774 წელს პეტერბურგში გადაწერილ ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულების ერთი მინაწერით დასტურდება. მინაწერში ნათქვამია: „ხოლო ესე ქართლის ცხოვრება პირველვე მეფეს ვახტანგს თვით ეკეთებინა ქართლს მყოფობასა და მერმე რუსეთს ძველთა გუჯრებთა და ცხოვრებათა და მოხუცებულ მახსოვარ მეცნიერთა საქართველოს კაცთაგან დიდის გამოკვლევით და გამოძიებით გულსმოღვინედ ეკეთებინა, ... ქართლოსიდან აქამომდე, ... ბატონიშვილის ვახუშტის თანხლებით ეკეთებინა, და აღარ დასცალებოდა თანამდებობისაგან სიკუდილისა. მერმე მეფე რომ ასტრახანს გარდაცვალებულიყო ბატონიშვილს ვახუშტის შეესრულებინა და არს აქ მეფის ირაკლისამდე, და ამას იქით რაც იქმნას ქვეყანასა ამას საქართველოს შინა, მატთანეთ მწერალ აღწერონ“. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 015.

² ახალი „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგისეული რედაქცია, გვ. 112-113.

ამრიგად, ვახტანგ VI-ის მიერ „ქართლის ცხოვრების“ ტექტში შეტანილი ცვლილებით მივიღეთ ახალი თხრობა, რომლითაც მურვანოსი მირდატისა და თრდატის ძმა და ფარსმანის ნახევარძმა, რაც მთავარია, ვარაზ-ბაკურის ძე გამოდის. ასევე, „მეფეთა ცხოვრების“ დედნისეული თხრობის (ვარაზ-ბაქარმა რომ „შეირთო ცოლი, ასული თრდატისი, რევის ძისა“) შემდეგ იქვე, ვახტანგ VI-ის ჩანართში მითითება: „ხოლო ამას ანგელოზისა ხარებითა მიენიჭა ძე, რომელსა უწოდეს მურვანოს“ (გვ. 110), იმას ნიშნავს, ვარაზ-ბაკური უშვილო არ იყო - მურვანოსი მისი ძე გამოდის. ვახტანგ VI-ს პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ცნობით, ვარაზ-ბაკურს რომ „არა ესუა შვილი-წული“ შესაბამისად ძველი ტექსტის დასაწყისში აღარ უნდა დაეწერა „ესე ვარაზ-ბაქარ დაშთა უბოლ“-ო (გვ. 112).

მას შემდეგ, რაც 1703 წელს ვახტანგ VI-მ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში პეტრე იბერის „ცხოვრების“ სვინაქსარული თხრობა შეიტანა, თვით ვახტანგ VI-ე და „სწავლული კაცები“ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის დადგენაზე და XIV-XVII სს. საქართველოს ისტორიის შექმნაზე მუშაობას აგრძელებდნენ. 1724 წელს ვახტანგ VI ოჯახთან ერთად საცხოვრებლად მოსკოვში გადავიდა. მასთან ერთად იყო ვახუშტი ბატონიშვილიც, რომელმაც, 1745 წელს დაასრულა თავისი ნაშრომი - „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ და მასში IV საუკუნის ქართლის ისტორიის თხრობისას ვარაზ-ბაკურისა და მურვანოსის მამაშვილობის შესახებ ცნობა ასე ჩართო: ვარაზ-ბაქარმა „შეირთო ცოლად რევის ძის თრდატის ასული და ანგელოზის ხარებითა ეშვა ძე, და უწოდეს მურვანოს (რომელი იწოდა პეტრე და იქმნა წმიდა და მაიმონის ეპისკოპოსი, რომლისა ცხოვრებასა მოგვითხრობს მეტაფრასი მისი); არამედ ვარაზ-ბაქარ კუალად შეირთო მეორე ცოლი ძის-წული ფეროზისა... ხოლო შემდგომად იქმნა რა მურვანოს ათორმეტი-სა წლისა, ძე ვარაზ-ბაქარისა, სთხოვა კეისარმან თეოდოსი მძევლად მურვანოს“¹. ამის შემდეგ ვარაზ-ბაკურზე თხრობისას ვახუშტი იმეორებს „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობას გარდაცვალებისას ვარაზ-ბაკურს

¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 96.

რომ დარჩა „ძენი მცირენი სამნი: ფარსმან ფეროზის ძის ასულისაგან, ხოლო მირდატ და თრდატ რევის ძის თრდატის ასულისაგან“¹.

„მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში ვახტანგ VI-ის მიერ შეტანილი ჩასწორება, მართალია, ვახუშტი ბატონიშვილმა სრულად არ გაიზიარა, მაგრამ გარდა იმისა, რომ მან ვარაზ-ბაკურისა და მურვანოსის მამაშვილობაზე მიუთითა, ისე როგორც ვახტანგ VI-მ, მანაც ორი მეუღლისაგან ვარაზ-ბაკურის სამ ძეზე ძველი თხრობა უცვლელად დატოვა. როგორც პროფ. ივ. ლოლაშვილის მონოგრაფიიდან ჩანს, ვახტანგ VI-ის მიკვლეული ცნობა მურვანოსისა და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობის შესახებ მისაღები აღმოჩნდა ვახუშტის შემდეგდროინდელ ქართულ მწერლობაში².

ვახტანგ მეფის ჩასწორებები „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში რომ შეცდომა იყო, ეს რ. რააბეს მიერ 1895 წელს ანონიმი ავტორის თხზულებად მიჩნეული პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ გერმანული თარგმანისა და 1896 წელს, აღნიშნულ თარგმანზე და პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაზე“ დაყრდნობით აკად. ნ. მარის ნაშრომის გამოქვეყნების შემდეგ გახდა ცნობილი. 1912 წელს უკვე ე. შვარტცმა გაარკვია, რომ პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ავტორი მაიუმის საეპისკოპოსო კათედრაზე პეტრეს შემცველი და მოწაფე იოანე რუფუსი იყო³, რამაც პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრება“ ცნობათა მეცნიერული ღირებულება უფრო გაზარდა. თავისთავად ცხადია, გაიზარდა პეტრეს ქართული „ცხოვრების“ მნიშვნელობაც, რადგან

¹ იქვე, გვ. 97.

² არეოპაგიტული კრებული. დიონისე არეოპაგელი და პეტრე იბერიელი ძველ ქართულ მწერლობაში. გამოსაცემად მოამზადა ივანე ლოლაშვილმა, თბ., 1983, გვ. 164-172. ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობის ამბავი აისახა წმ. პეტრე იბერისადმი მიძღვნილ საგალობლებშიც (იხ. იქვე, გვ. 184).

³ გაწერელია ა., პეტრე იბერის ბიოგრაფიის საკითხები. „მნათობი“, 1970, N 3, გვ. 143, შენ. 1, შდრ. გვ. 155. იოანე რუფუსის თხზულების ქართულ ენაზე მთარგმნელი მაკარი ხუცესი ნ. მარმა XIII-XIV სს. მოღვაწედ მიიჩნია, ხოლო ამ ტექსტის აღმდგენი პავლე დეკანოზი XV საუკუნეში მცხოვრებად (იხილე ქვემოთ).

მკვლევართა ნაწილი (მ.შ. ნ. მარი) მას იოანე რუფუსის თხზულებიდან გადმოკეთებულად მიიჩნევდა¹.

რ. რააბეს და ნ. მარის პუბლიკაციების შემდეგ 1936 წელს აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა „გეორგიკის“ მეორე ტომში, როცა იოანე რუფუსის პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ქართული თარგმანი (შემოკლებული) გამოაქვეყნა, იმ მეცნიერთათვის, რომლებიც ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიას იკვლევდნენ, ნათელი გახდა პეტრე იბერის მამა ვარაზ-ბაკური კი არა, ბოზმარიოსი იყო. მაგრამ ეს ის დრო იყო, როცა ძველი ქართული წყაროების მონაცემების მიმართ ჰიპერკრიტიკული მიდგომა ძალას იკრეფდა და „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობების სანდოობა თანდათან საეჭვო ხდებოდა. ასეთ ვითარებაში ვ. ბოლოტოვის კვალდაკვალ აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ იოანე რუფუსის იმ ცნობის რეალურად აღიარებამ, რომლის თანახმად, „დიდი ბაკური ქართლის პირველი ქრისტიანი“ მეფე იყო², ზოგ მკვლევარს საფუძველი მისცა მურვანოსისა და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობის შესახებ პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ ცნობაც ისტორიულ რეალობად მიეჩნია. რაც მთავარია, საქართველოს ისტორიისა და ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის არაერთმა ცნობილმა მკვლევარმა გაიზიარა ს. გორგაძიდან მომდინარე და ივ. ჯავახიშვილის მიერ ისტორიულ რეალობად მიღებული თვალსაზრისი „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ქრონიკის უძველეს ეროვნულ მატრიანედ მიჩნევის შესახებ³, რის შემდეგაც ბაკურ მირიანის ძე მირიანისავე შვილიშვილად⁴, ხოლო დიდი ბაკური ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ ჩაითვალა. რეალურად მიჩნეულ პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ ცნობა მურვანოსისა და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობის შესახებ, დღესაც დაუძლეველია.

¹ გაწერელია ა., დასახ. ნაშრ., გვ. 143.

² ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია. თხზ. ტ. I, თბ., 1979, გვ. 273.

³ ინგოროყვა პ., ძველი ქართული მატრიანე „მოქცევამ ქართლისაჲს“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია. თხზ. ტ. IV, გვ. 505.

⁴ ინგოროყვა პ., „მოქცევამ ქართლისაჲს“, თხზულებათა კრებული, ტ. IV, თბ., 1978, გვ. 322. ეს საკითხები პ. ინგოროყვამ 1939 წელს ჟურნალ „მნათობში“ (N 1,2,4) გამოქვეყნებულ წერილებში განიხილა.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გაჩენილი ეს „სიახლეები“ ქართველ ისტორიკოსთა უმეტესმა ნაწილმა თუ სამართლიანად დატოვა ყურადღების მიღმა (ეს „სიახლეები“ საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებსა და სალექციო კურსებში არ ასახულა¹), გასული საუკუნის 60-იანი წლების ბოლოს, ასევე ცნობილმა ფილოსოფოსმა აკად. შ. ხიდაშელმა ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე ვარაზ-ბაკური და ბუზმირი იდენტურ პირებად მიიჩნია. 1969 წელს ჟურნალ „ცისკარში“ გამოქვეყნებულ წერილში იგი წერდა: „მეფე ბუზმირმა (ვარაზ-ბაკურმა) თავისი ერთადერთი ვაჟი მურვანი ბიზანტიაში გააგზავნა“. იქვე აღნიშნა: პეტრე იყო „შვილიშვილი ქართლის ცნობილი მეფის ბაკურისა, რომელმაც IV საუკუნის 30-იან წლებში ქრისტიანობა გამოაცხადა ოფიციალურ რელიგიად“². იგივე აზრი გაიმეორა მან 1988 წელს გამოცემულ ნაშრომში³. უფრო ადრე – 1980 წელს, პროფ. ლ. მენაბდე წერდა: „პეტრე ქართლის მეფის ვარაზ-ბაკურის (უცხო წყაროებით – ბუზმარიოსის) ვაჟი სახელგანთქმული მეფის ბაკურის შვილიშვილი იყო“⁴.

ჩემი ვარაუდით, ჟურნალ „ცისკარში“ გამოქვეყნებულმა შ. ხიდაშელის წერილმაც უბიძგა პროფ. ა. გაწერელიას 1970 წელს ჟურნალ „მნათობში“ დაბეჭდილ გამოკვლევაში ვრცლად ესაუბრა რას წარმოადგენდა მაკარი ხუცესის მიერ ქართულად ნათარგმნი პეტრე იბერის „ცხოვრება“, მიეთითებინა იმ ჩასწორებებზე, რაც მისი დაკვირვებით „ცხოვრების“ ტექსტში პავლე დეკანოზმა შეიტანა.

¹ ქართველ ისტორიკოსთაგან დიდი ბაკური რომ ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე იყო, ამის დამტკიცება ხელახლა სცადა პროფ. გ. გოზალიშვილმა, იხ. მისი ქართლის მოქცევის პრობლემა და ბაკური, თბ., 1974.

² ხიდაშელი შ., სამკაული და სიქადული ქართველთა. „ცისკარი“, 1969, N 4., გვ. 133.

³ ხიდაშელი შ., ქართული ფილოსოფიის ისტორია, თბ., 1988, გვ. 46-47.

⁴ მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები. II, თბ., 1980, გვ. 21. ამ მონოგრაფიაში ლ. მენაბდე შენიშნავს: „პეტრეს ცხოვრება უკანასკნელ წლებში მძაფრი პოლემიკის საგნად იქცა“-ო (იქვე, გვ. 300, შენ. 13). მითითებული აქვს სათანადო ლიტერატურა.

§ 6. პეტრე იბერი და ვარაზ-ბაკურის ოჯახი. III-V სს. ქართლის მეფეთა სქემები უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში

პროფ. ა. გაწერელიას გამოკვლევის გამოქვეყნების შემდეგ უნდა გვეფიქრა, რომ ქართველი მკვლევრებიდან მურვანოსისა და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობის შესახებ აღარავინ მიუთითებდა, მაგრამ გავიდა ხანი, სამეცნიერო ლიტერატურაში ისევ გაჩნდა მითითებებში მათ მამაშვილობაზე. ამ მხრივ უნდა დავასახელო ანა აბულაძის მიერ მომზადებული წიგნი „წმიდა პეტრე იბერი“ (2015 წელს გამოვიდა მისი V შეკვებული გამოცემა), სადაც ვკითხულობთ: „პეტრე იბერი (ერისკაცობაში მურვანოსი) იყო ქართლის მეფის ვარაზ-ბაკურის ძე. იგი ვახტანგ მეფის ახლო ნათესავი იყო და გახლდათ ფარნავაზიანთა იმავე ძველქართული დინასტიის წარმომადგენელი, რომელსაც ეკუთვნოდა ვახტანგ გორგასალი“¹.

2015 წელს, როცა ქ-ნ ანას წიგნი გამოვიდა, მ. ჩხარტიშვილს უკვე გამოქვეყნებული (2013 წ.) ჰქონდა ბროშურა – „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ პეტრე იბერის შესახებ“, მაგრამ იმ პირთა შორის, რომლებმაც მას წიგნის მომზადებისას დახმარება გაუწიეს, მ. ჩხარტიშვილი დასახელებული არა ჰყავს და არც მისი ბროშურა აქვს მითითებული. ქ-მა ანამ ასევე არ იცის ჩემი გამოკვლევები პეტრე იბერზე², მონოგრაფია ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგიის (თბ., 1990) შესახებ. ჩემი დასახელებული ნაშრომების გათვალისწინების შემთხვევაში ქ-ნ ანას იქნებ ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობაზე არ მიეითითებინა. რაც შეეხება მ. ჩხარტიშვილის ბროშურას, მასში აღნიშნულია: „უშვილო და მოხუცებული არჩილ [ხოსრიანის] გარდა, ამ დროს იყო მურვანოსი. მას ტახტი ეკუთვნოდა დედის ხაზით. იგი ვარაზ-ბაკურის გვიანი შვილი იყო. ამ უკანასკნელს ქალიშვილები

¹ წმიდა პეტრე იბერი. მეხუთე შეკვებული გამოცემა ანა აბულაძისა, თბ., 2015, გვ. 8.

² გოილაძე ვ., პეტრე იბერის ბიოგრაფიის ერთი დეტალის გაგებისათვის კრებული – საქართველო ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში, თბ., 1999. მისივე, ვახტანგ გორგასალი და პეტრე იბერი, „მნათობი“, 1990, N 7.

ჰყოლია და, სავარაუდოდ, ვაჟებიც, ჩანს, სხვა ცოლისაგან. მაგრამ ეს უკანასკნელნი, ცხადია, სამეფო ტახტის მემკვიდრეები ვერ იქნებოდნენ. ვარაზ-ბაკური ბაკურდუბტიას მეშვეობით უკავშირდებოდა ხოსროიანთა დინასტიას, ვაჟი კი ბაკურ-დუბტიასაგან პეტრეს მეტი არ ჰყავდა¹. ამის შემდეგ მ. ჩხარტიშვილი იქვე შენიშნავს, „ვარაზ-ბაკურის ორცოლიანობას აღნიშნავს „ქართლის ცხოვრება“. „ვარაზ-ბაკურს ბაკურდუბტიას გარდა ჰყავდა სხვა მეუღლეც და მურვანოსის გარდა სხვა ვაჟებიც, [რასაც] შესაძლოა, ადასტურებდეს ხელნაწერ Sin-50-ის მონაცემიც“².

მ. ჩხარტიშვილის ბროშურიდან ზემომოყვანილ ციტატაში არაერთი საკამათო საკითხია. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ისე როგორც „მეფეთა ცხოვრებამ“, ქრონიკამაც არაფერი იცის პეტრე იბერის შესახებ, მაგრამ მ. ჩხარტიშვილის თქმით, ეს თხზულებაა „გასაღები წყარო“. იგი შეიცავს „მნიშვნელოვან ირიბ ინფორმაციას პეტრეზე“ და მათზე დაყრდნობით შესაძლებელი გახდა, როგორც პეტრეს ბიოგრაფიის დეტალების, ასევე ხოსროვანების ოჯახის ისტორიის ახალი კუთხით გააზრება³.

2013 წლიდან გავიდა ხანი, მ. ჩხარტიშვილმა დაპირება შეასრულა. „პეტრეს ბიოგრაფიის დეტალები ახალი კუთხით გაიზრა“. 2018 წელს გამოცემულ მონოგრაფიასა და იმავე წელს ჟურნალ „ქართული წყაროთმცოდნეობის“ XIX-XX ტომებში გამოქვეყნებულ წერილში. ამ წერილის სათაურიდან (იხ. აქვე, შენ. 73) გამომდინარე, მას IV საუკუნის 20-30-იანი წლების ამბებზე უნდა ესაუბრა, მაგრამ წერილისადმი დართული ქართლის მეფეთა სქემებში IV-V საუკუნეების მმართველებია წარმოდგენილი. როგორც ავტორი გვამცნობს, ეს თურმე შემდეგმა გარემოებამ განაპირობა – „ჩემს მონოგრაფიაში, – წერს მ. ჩხარტიშვილი, – ხოსროვანთა სამეფო სახლის შესახებ ვარაზ-

¹ ჩხარტიშვილი მ., „მოქცევა ქართლისაჲ“ პეტრე იბერის შესახებ, თბ., 2013, გვ. 19.

² იქვე, შენ. 25.

³ იქვე, გვ. 4.

ბაკურზე ბევრს ვმსჯელობ და მის სრულიად განსაკუთრებულ პოზიციას გვიან ანტიკური ხანის ქართლის პოლიტიკურ ელიტაში წარმოვაჩენ. თუმც მისი ფეროზიანი ცოლის შესახებ თითქმის არაფერი მაქვს ნათქვამი. არადა, ... ამ ქალბატონის ფაქტორის გათვალისწინება აუცილებელია ვარაზ-ბაკურის პოლიტიკური წონისა და ამბიციების სრულყოფილად გასაგებად¹. ამიტომ, – დასძენს მ. ჩხარტიშვილი, – „იმ მკითხველისათვის, რომელიც ჩემს დასახელებულ წიგნს არ იცნობს, ეპოქის უკეთ აღსაქმელად ხსენებული ნაშრომიდან მომყავს ორი სქემა. მათზე მეოთხე-მეხუთე საუკუნეების ქართლის მმართველები და სამეფო ოჯახის წევრებია წარმოდგენილი“².

ალბათ მკითხველიც დაინტერესდება მ. ჩხარტიშვილს როგორ აქვს წარმოდგენილი III-V საუკუნეების ქართლის მმართველთა სქემა. სანამ ამ სქემას გაგაცნობთ, გავიხეხოთ: მ. ჩხარტიშვილმა, დასახელებულ მონოგრაფიაში, საიდანაც წერილში სქემები გადაიტანა, „ადგილობრივი წყაროებიდან“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა „სწორი ამოსავალი მონაცემების“, „კარგად ინფორმირებულ წყაროდ“, ხოლო „მეფეთა ცხოვრება“ ლეონტის მიერ „ქრონიკის“ ცნობების „არა-ადეკვატურად გადამუშავების“ გამო, „უფრო ხშირი ცდომილებების შემცველ“ თხზულებად გამოაცხადა, და სწორედ „ქრონიკის“ ცნობების გათვალისწინებით, როგორც თვითონ წერს, „ადადგინა“ მირიანის (მანამდე სრულიად უცნობ დეტალებზე აქცენტირებით“), მისი მემკვიდრის ბაკურის, ქართლის მესამე მეფის თრდატის, მეოთხე მეფის ვარაზ-ბაკურის, მეხუთე მეფის ბაკურის, „უკანასკნელი ხოსროვანი მეფის არჩილის“ ბიოგრაფები. დაადგინა „რევ მირიანის ძის, პეტრე იბერისა და ვახტანგ გორგასლის ბიოგრაფიის უმნიშვნელოვანესი დეტალები“³, რის შემდეგაც III-V საუკუნეების ქართლის მმართველთა სქემა ასე წარმოადგინა:

¹ ჩხარტიშვილი მ., ქართლში ქრისტიანობის მიღების ზოგი უცნობი ფაქტის შესახებ. პეროუჟარ სოფნიელი. ქვ., XIX-XX, თბ., 2017/2018, გვ. 261.

² ჩხარტიშვილი მ., საქართველო III-V საუკუნეებში, გვ. 257-258.

მირიანი	III ს. II ნახევარი - IV ს. I ნახევარი
ბაკური (რევის ძე) - ბაქარი - „დიდი ბაკური“	IV ს.-ის I ნახევარი
თრდატი (რევის ძე) - მირდატი - მერიბანესი	IV ს.-ის II ნახევარი
საურმაგი - სავრომაკი	
ვარაზ-ბაკურ (ხიდარელი) - ასფაგური - ბოზმარიოსი/ბუზმიჰრი	
ბარზაბოდი	
ბაკური (თრდატის ძე) - „ფრიად სარწმუნო კაცი“ ბაკური	IV ს. II ნახევარი V ს. I ნახევარი
ფარსმანი (რევის ასულის ძე)	V ს.-ის I ნახევარი
მირდატი (რევის ასულის ძე)	
არჩილი (რევის ძე) - არსილიოსი - არძილი	
მირდატი (ვარაზ-ბაკურის ძე - არჩილის შვილობილი) - ულტრა	
ვახტანგ გორგასალი	V ს.-ის II ნახევარი ¹ .

წიგნს, სადაც კვლევის შედეგად ეს სქემაა მიღებული, ავტორის განცხადებით „საქართველოს ისტორიის კარდინალური პრობლემატიკის შესწავლის ამბიცია აქვს“ (გვ. 258), მაგრამ ძველი ქართული საისტორიო წყაროების მონაცემების ღრმად შესწავლას მოკლებული მკითხველი წარმოდგენილ სქემაში ვერ მიხვდება, მცდარი რომაა: 1. ბეკურ მირიანის ძის, რევის ძედ გამოცხადება; 2. თრდატი და მირდატი რომ სხვადასხვა პიროვნებები არიან; 3. ამიანუს მარცელინუსის საურმაგ/სავრომაკი, რომ იგივე თრდატ რევის ძეა; 4. ვარაზ-ბაკური და ბოზმარიოსი ერთმანეთისათვის შორეული ნათესავები იყვნენ; 5. ბარზაბოდი ალბანეთის ქალაქ ბარდაში მჯდომი ირა-

¹ იქვე, გვ. 281. როგორც მ. ჩხარტიშვილი აცხადებს, მონოგრაფიიდან ეს სქემები გადაიტანა საეურნალო წერილში და მათ დაუმატა ახალი სქემა, რომელშიც „ასახულია ფეროზიანთა შესახებ მისი ახალი თვალსაზრისი. ჩანან ვარაზ-ბაკურის მუედლეები ანუ მირიანის შვილთაშვილები ვაჟისა და ქალის სახით“.

ნელი მოხელე იყო – ქართლ-ალბანეთის მარზპანი, ვახტანგ გორგასლის პაპა დედის მხრივ; 6. ბაკურ თრდატის ძე ერთიანი ქართლის მეფე არ იყო; 7. ფარსმანი და მირდატი ვარაზ-ბაკურის ძეები იყვნენ და მათი წარმომავლობის განსასაზღვრავად დედის მითითება, გაუგებრობას ქმნის, მით უმეტეს ფარსმანის დედა ფეროზის ძისწული იყო და არა რევის ასული, როგორც ეს სქემაშია; 8. არჩილ რევის ძეზე ცნობაა იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრებაში“. ამ წყაროს ცნობით, იგი უშვილო იყო. V საუკუნის ქართლში ბაქარიანთა ქართლის ტახტზე იჯდა სულ სხვა არჩილი – ვახტანგ გორგასლის პაპა. უშვილო არჩილ რევიანმა, რომ თითქოს ვარაზ-ბაკურის ძე მირდატი იშვილა, ეს თვითონ მ. ჩხარტიშვილის მონაგონია. რაც მთავარია, ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ არსებული ცნობებით, მირიანიდან ვახტანგი მეათე მეფე იყო (ქცხ. I, გვ. 159), რის გამოც სრულიად მიუღებელია III-V საუკუნეების ქართლის მმართველებად დასახელებული პირების მ. ჩხარტიშვილისეული რიგი და ქრონოლოგია¹. ამ სქემისა და ქრონოლოგიის წარმოდგენის იმით გამართლება, „წინამორბედ მკვლევართა თვალსაზრისები ფაქტობრივად“, თითქოს, „ვარაუდებია“ და მათი „უპირატესობა“ მ. ჩხარტიშვილის „თვალსაზრისთან (გნებავთ ვარაუდთან) მიმართებით არაფრით დასტურდება“ (იხ. ზემოთ), უპასუხისმგებლო განცხადებაა. სქემის გამოქვეყნებამდე მას უნდა ეჩვენებინა იმ სქემის მცდარობა, რომელიც ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგიისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაზე მაქვს დართული (იხ. ჩანართი).

ახლა მ. ჩხარტიშვილის თხრობის სხვა დეტალებს გადავხედოთ.

როგორც მ. ჩხარტიშვილის შემდეგი თხრობიდან ვგებულობთ, სქემების წარმოდგენას სხვა მიზანიც ჰქონია, რის შესახებ ასე გვაუწყებს: „ამ სქემათა მოყვანის აუცილებლობას ჩემთვის ისიც განაპირობებს, რომ ამავე ჟურნალში გამოქვეყნებული გ. ბოლქვაძის წერილი სხვაგვარად (ჩემი აზრით, მცდარად) წარმოადგენს ამ პერიოდში

¹ ჩხარტიშვილი მ., ქართლში ქრისტიანობის მიღების, გვ. 261-262; შდრ., მისივე, საქართველო III-V საუკუნეებში, გვ. 280-281.

ქართლის პოლიტიკურ ისტორიას და ამ გარემოებამ, შესაძლოა, ხელი შეუშალოს წინამდებარე სტატიაში მოცემული მსჯელობის აღქმას¹.

მკითხველი ალბათ იკითხავს, გ. ბოლქვაძემ რა დაწერა ისეთი, რომელიც ხელს შეუშლის მ. ჩხარტიშვილის მეცნიერული სიახლეების აღქმას?

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ყოფილმა თანამშრომელმა, ამჟამად აშშ-ი მცხოვრებმა ბ-ნმა გივი ბოლქვაძემ ამ გამოკვლევაში აღძრული საკითხები წერილის გამოქვეყნებამდე რამდენიმე წლით ადრე მოხსენების სახით სამეცნიერო საზოგადოებას აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმის აუდიტორიაში გააცნო. რაც შეეხება გამოკვლევის შინაარსს, ჩემ მხრივ უნდა აღვნიშნო: ბ. გივი ერთ-ერთი იმ მკვლევართაგანია, რომელიც დასახელებულ წერილში ფართოდ საუბრობს მეფე მირიანის გარდაცვალების შემდეგ ფარნავაზიანთა სამეფო სახლში წარმოქმნილი რევიანი და ბაქარიანი სამეფო შტოების შესახებ (ფარნავაზიანთა სამეფო სახლში წარმოქმნილი ამ შტოების შესახებ მე 1990 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში მაქვს საუბარი და ის გასული საუკუნის ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთ დიდ მიკვლევად მიმაჩნია). გ. ბოლქვაძე ასევე იზიარებს ჩემ მიერ არაერთხელ გაცხადებულ თვალსაზრისს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ტენდენციურ ხასიათზე. იგი წერს: „რევიანთა სამეფო-დინასტიური ინტერესებისადმი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიკერძოება თვალსაჩინოა. მართებულია მოსაზრება, რომ ის, რევიანთა კულტურულ-პოლიტიკურ გარემოში შექმნილი თხზულება უნდა იყოს, რომელიც ქართლის მეფეებად რევიანების წარმოდგენას ცდილობს. ამ მცდელობებში „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიზანმიმართულად არ აღიარებს ბაქარიანთა სამეფო საგვარეულოს არსებობას და მათთან რევიანების დინასტიურ დაპირისპირებას“. გ. ბოლქვაძის თქმით, „რევიანთა მეფობის აპოლოგეტ“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიზნად ჰქონდა „არ ეღიარებინა ბაქარიანთა არსებობა, რათა არ ეცნო დინასტიურ კონფლიქტში მათი

¹ ჩხარტიშვილი მ., ქართლში ქრისტიანობის მიღების, გვ. 261.

ტრიუმფი და რევიანთა მარცხი”¹. ამ დასაბუთებული მსჯელობის შემდეგ გ.ბოლქვაძეს მოჰყავს თ. ჟორდანიას მიერ ჯერ კიდევ 1892 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში გამოთქმული და ამერიკელი მკვლევრის კ. თუმანოვის მიერ გაზიარებული დებულება: „მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ქართლის სამეფო საგვარეულოებს შორის დინასტიურ ბრძოლას რომ განზრახ მაღავს, რათა პირველი ქრისტიანი მეფის მირიანის ოჯახის სიწმინდეს ჩრდილი არ მისდგომოდა².

გ. ბოლქვაძის წერილში წარმოდგენილი სხვა თვალსაზრისე-ბიდან მკითხველს გავაცნობ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთხელ გაჟღერებულ აზრს, თითქოს არსებობდა რაღაც თხზულება, რომ-ლიდანაც „ქრონიკის” ავტორმა „შემოკლებული და ფრაგმენტული” თხრობა შეადგინა, ხოლო „მეფეთა ცხოვრების” ავტორმა უფრო ვრცელი ვერსია გამოიყენა³. ამ მხრივ უნდა აღვნიშნო: დროა მოვეშვათ არარსებულ წყაროზე საუბარს, ჩემ გამოკვლევებში არაერთხელ მივუ-თითე - „ქრონიკის” ტექსტი რომ „მეფეთა ცხოვრებიდან” და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებიდანაა” გამოკრებილი⁴. ასევე გ. ბოლქვაძე სანამ

¹ ბოლქვაძე გ., ქართლის (იბერიის) პირველ ქრისტიან მეფეთა დინასტიური პრობლემები ამიანე მარცელინისა და ქართული წყაროების მიხედვით. ქწ. XIX/XX, თბ., 2017/2018, გვ. 17.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 16. ე. ხომტარია-ბროსეს მტკიცებით, „სადღესოდ არის გარკვეული, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ქრონიკა VII საუკუნეში, ან VIII საუკუნის დასაწყისში არის შედგენილი”, და „ლეონტი მროველი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ასახელებს თავის წყაროთა შორის, მაგრამ ჩვენ აქ არა გვაქვს საშუალება გავარკვიოთ, თუ რა იგულისხმება კონკრეტულად ამ სახელწოდების ქვეშ, ე.ი. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს” რომელი ვარიანტი ჰქონდა ლეონტის ხელთ” (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 29).

ე. ხომტარია-ბროსეს ასეთი „გარკვეული” მტკიცებები მიუღებელია. ამ საკითხზე დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას – ჯერ მეფე მირიანის თანადროულად დაიწერა „მირიანის ქრონიკა”, რომელიც შემდეგ დროდადრო რვეიანი ორიენტაციის ავტორის მიერ „მეფეთა ცხოვრებიდან” და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებიდან” გამოკრებილი მასალით ივსებოდა. იხ. გოილაძე ვ., „მირიანის ქრონიკა”, წიგნში „ქართლის მოქცევა”, გვ. 15-17.

⁴ გოილაძე ვ., „მეფეთა ცხოვრებისა” და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ურთიერთ-მიმართების საკითხი..., გვ. 27.

განაცხადებდა, თითქოს „თანამედროვე მედიევისტურ ისტორიოგრაფიაში ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფის მირიანის ცხოვრებისა და მეფობის წლები დადგენილი არ არის“-ო¹, კარგი იქნებოდა უარყოფითად არაა სწორი მის მიერ არაერთხელ დამოწმებულ ჩემ მონოგრაფიაში (მხედველობაში მაქვს – ფარნავაზიანთა სახლის...) მირიან მეფის ცხოვრებისა და ზეობის ჩემული დათარიღება. IV საუკუნის ქართლის ისტორიის გადმოცემისას გ. ბოლქვაძე კვლევისას ამიანუს მარცელიუსისა და „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებს ეყრდნობა და ერთგან სამართლიანად აცხადებს: „ამიანესა და მეფეთა ცხოვრების მონაცემების შესაბამისობაში აღწერილ უტყუარ ისტორიულ ფაქტებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ სრული დუმილით უვლის გვერდს“-ო².

როგორც ვნახეთ, ეს წყარო ასე უდგება ვარაზ-ბაკურის ოჯახსაც. ამის შემდეგ იმის დასასაბუთებლად „ქრონიკაში“ „უშვილ-ძიროდ“ დასახელებულ ვარაზ-ბაკურს ორი დინასტიური ქორწინებიდან რომ სამი ძე ჰყავდა, სრულიად საკმაო იყო „მეფეთა ცხოვრების“ დამოწმება, მაგრამ ამ ცნობის მხარდასაჭერად მის მიერ Sin-50-ის მინაწერისა (სადაც „ვარაზ-ბაკურ ჳიდარელზე“ და მისი ოჯახის წევრებზეა საუბარი) და პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ (მასში ვარაზ-ბაკურის მძღ მურვანოს/პეტრეა გამოცხადებული) დამოწმება იმას ნიშნავს, გ. ბოლქვაძე ვარაზ-ბაკურსა და „ვარაზ-ბაკურ ჳიდარელს“ იდენტურ პირებად მიიჩნევს და ამ უკანასკნელის შვილებს ვარაზ-ბაკურისად თვლის. ამის შემდეგ შენიშვნაში მითითება: ვარაზ-ბაკურს „შესაძლოა, ორი დინასტიური ქორწინების გარდა, სხვა ცოლებიც ჰყოლოდა და უკანონო შვილებიც“-ო³, ნამდვილად აუფასურებს დასახელებულ გამოკვლევაში „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებისადმი გ. ბოლქვაძის მიერ გამოვლენილ ნდობას. ის, იმ მკვლევართა (ასეთებად ასახელებს: ვახუშტის, თ. ჟორდანიას, ს. გორგაძეს, კ. კეკელიძეს, ნ. ჯანაშიას, მ. ჩხარტიშვილს) გვერდით დადგა, რომლებიც ვარაზ-ბაკურს პეტრე იბერის მამად მიიჩნევენ.

¹ ბოლქვაძე გ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

² იქვე, გვ. 23.

³ იქვე, გვ. 24, შენ. 2.

ჩემი ასეთი შენიშვნების მიუხედავად, გ. ბოლქვაძის გამოკვლევებში რევინანთა და ბაქარიანთა დაპირისპირების ფონზე კარგადაა წარმოდგენილი IV საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის სამეფოში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესები. ამიტომ, მ. ჩხარტიშვილის განცხადება: გ. ბოლქვაძე „სხვაგვარად“, „მცდარად წარმოადგენს ამ პერიოდის ქართლის პოლიტიკურ ისტორიას“ და „მისმა გაცნობამ მკითხველს შესაძლოა ხელი შეუშალოს მის სტატიაში მოცემული მსჯელობის აღქმას“, უცნაურად მეჩვენება. მ. ჩხარტიშვილი თავის წერილში მართალია, გ. ბოლქვაძის დასახელებულ გამოკვლევას არ იმოწმებს (ასევე არა აქვს დამოწმებული ჩემი ის გამოკვლევები, რომელიც მის საკვლევ ხანას ეხება), მაგრამ გვამცნობს, გ. ბოლქვაძის გამოკვლევაში რა მიაჩნია „მცდარად“. იგი თურმე იმან გაანაწყენა გ. ბოლქვაძე „ქართლის ცხოვრების“ (უნდა ეთქვა „მეფეთა ცხოვრება“ - ვ.გ.) მონაცემებზე დაფუძნებით რომ აგებს თავის კონცეფციას“. ეს წყარო თურმე „ამ შემთხვევაში მცდარ ცნობას გვაწვდის“. რის „მიზეზია ძველი ისტორიკოსის (გულისხმობს ლეონტი მროველს - ვ.გ.) მიერ ფაქტის თავისებური ინტერპრეტაცია“ (ეს აზრი მონოგრაფიაშიც აქვს გამოთქმული, იხ. ზემოთ). არ ეთანხმება ავტორს ბაკურ მირიანის ძისა (მ. ჩხარტიშვილით ის ბაკურ რევის ძეა) და მირიან მეფის ზეობის თარიღშიც - ძირითადად, აი ამ შენიშვნებმა ათქმევინა მ. ჩხარტიშვილს - გ. ბოლქვაძე „მცდარად წარმოადგენს ამ პერიოდის ქართლის ისტორიას“-ო.

§ 7. ვინ უნდა იყოს Sin-50-ის მინაწერში მოხსენიებული „ვარაზ-ბაკურ კიდარელი“?

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს Sin-50-ის ხელნაწერი 1990 წელს აღმოაჩინეს სინას მთაზე და მისი ერთი მინაწერის ტექსტი აკად. ზ. ალექსიძემ 1991 წლის 5 აპრილს გაზეთ „ლიტერატურულ საქართველოში“ გამოქვეყნებული გამოკვლევით გააცნო საზოგადოებას. ტექსტში ვკითხულობთ: „და ოდეს სარკინოზობაჲ აღდგებოდა, ამათ ორთა სახლთა რუვისთაველთა და მეწყევნელთა - ზედა ზადენს

მოვიდეს და შექმნეს სამი გუადრუცი ქვისა თლილისაჲ და ორი ლუსკუმაჲ შუენური. და წარვიდეს და მოიხუნეს ძუალნი მეფეთა მათთა და დედათანი, და დასხნეს ლუსკუმათა მათ შინა ზედა ზადენს ეკლესიასა შინა. და მუნ არიან ლუსკუმანი. არაშერევენილ კიდის – კიდე მამათანი და დედათანი, ძუალნი სხენან და მათ ორთა გუადრუცთა ერთისა სახლისანი ოდენ სხენან, და ერთისა მეფეთანი ვიეთნიმე არიან და ერთი ლუსკუმად მამა-მძუძეთად და ძუძუს-ტეთად არს. და ერთი იგი ლუსკუმად ვარაზ-ბაკურ მეფისა ჭიდარლისაჲ არს. და ორნი ძენი მისნი – ვარაზ, ვარაზ-ჰარან და სამნი ასულნი და დედამ მათი სიმენავრი გუსპურაგნელი მთავართა შვილი¹.

ამ მინაწერის შესრულების დროს დასადგენად ბ-ნმა ზაზამ ყურადღება მიაქცია იმ ფრაზას, რომელშიც ნათქვამია: „რუვისთავე-ლები და მეწკევენელები“ მაშინ მივიდნენ ზედა ზადენს, „ოდეს სარკინოზობაჲ აღდგებოდა“. ამ მითითებაზე დაყრდნობით აღნიშნა: „რუვისთაველებსა და მეწკევენელებს“ ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის ნეშტი ზედაზენზე მაშინ გადაუსვენებიათ, როდესაც „აღდგე-ბოდა სარკინოზობაჲ“. ცხადია, იგი გულისხმობს რომელიმე დიდ მოვლენას საქართველოში არაბობის ხანიდან. ორი გარემოების გამო ვფიქრობ, – დასძენს ზ. ალექსიძე, – რომ შეიძლება ეს იყოს 853 წლის ბუღა თურქის ლაშქრობა საქართველოში: ჯერ ერთი, არაბობის ხანიდან ქართველთათვის ყველაზე შთამბეჭდავი და ქრონოლოგიაში ასახული მოვლენა ეს გახლავთ; მეორეც, ეს ისეთ პერიოდში უნდა მომხდარიყო, როდესაც ხიდარიც, ზედაზენიც და რუსთავიც კახეთის მმართველებს ეკუთვნოდათ, ანუ IX საუკუნის დამდეგიდან X საუკუნემდე, როდესაც ხელნაწერი იწერება².

ამრიგად, ზემომოტანილი თხრობიდან გამომდინარე, ზედაზენში ნეშტთა გადასვენების დროდ ზ. ალექსიძემ 853 წლის შემდგომი ახლო ხანა მიიჩნია, რაც შეეხება ვინ შეიძლება ყოფილიყო „ვარაზ-ბაკურ

¹ ალექსიძე ზ., ახალი ცნობა „რუვისთაველთა სახლის“ შესახებ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1991 წელი, 5 აპრილი, გვ. 6.

² იქვე.

მეფე ჭიდარელი“, ამის შესახებ ბ. ზაზა წერს: „საქართველოს ისტორიაში არაბობის ხანამდე რამდენიმე ვარაზ-ბაკურია ცნობილი, მაგრამ ჩვენ შემთხვევაში უეჭველია იგულისხმება IV საუკუნის II ნახევრის... ქართლის მეფე ვარაზ-ბაკური, რომელიც სპარსთაგან შევიწროებული ხიდარში გადავიდა და აღაშენა ციხე. ახლა გასაგებია, --დასძენს ზ. ალექსიძე, – რატომ იწოდება ჩვენს წყაროში ვარაზ-ბაკური „ხიდარელად“... IX საუკუნის დასაწყისიდან ხიდარიც კახეთში შედის“.¹

მირიან მეფის ძის, ბაკურის შვილიშვილი ვარაზ-ბაკური 368 წელს ქართლში რომაელთა და სომეხთა ერთობლივი ლაშქრობისას (და არა „სპარსთაგან შევიწროებული“), მართლაც, მცხეთიდან დროებით „ჭიდარად უკუჯდა“, მაგრამ მას შემდეგ, რაც იძულებული გახდა სამეფოს ნახევარი 369 წელს მის წინააღმდეგ აჯანყებული თრდატ რევის ძისათვის (ამიანუს მარცელინუსთან ის საურმაგად/სავერომაკად იწოდება) დაეთმო, ირანის გავლენაში მოქცეულ ქართლში – ცენტრით მცხეთაში გააგრძელა მეფობა. ხიდარი, სადაც მან ციხე ააშენა (ერთ წელში ციხის აგება, როცა ქვეყანაში საომარი მოქმედებები მიმდინარეობდა საეჭვოა), როგორც ჩანს, ფარნავაზიანთა სამეფო სახლისათვის ერთ-ერთი საჯდომი იყო, სადაც ციხე ადრევე იქნებოდა, მაგრამ, გარდაცვალების შემდეგ ვარაზ-ბაკურის იქ დაკრძალვა საეჭვოა. ეს საკითხი საეჭვოდ ეჩვენება ზ. ალექსიძესაც, ამიტომ მის მიერვე დასმულ კითხვას „რუვისთაველებმა და მეწვევნელებმა“ ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელის, მისი ოჯახის წევრებისა და მათ მოკიდებულთა ნეშტები საიდან გადაასვენეს ზედაზენში? ასე პასუხობს: „თუ „ქართლის ცხოვრებაში“ ზოგი სხვა მეფის შესახებ გვაქვს მეტ-ნაკლები მონაცემები, სად გარდაიცვალნენ და სად არიან დაკრძალულნი, ვარაზ-ბაკურის (ვარაზ-ბაქარი) შესახებ იგი დუმს. არც რაიმე ისეთის აშენებას მიაწერს მას, რომ გვეფიქრა, იქვე იქნებოდა დაკრძალულიო. პირიქით, მცხეთაში აზნაურები ეკლესიას სწორედ მაშინ აშენებენ, როდესაც მეფე ხიდარშია გახიზნული, ხოლო თვითონ მან „არა სად აღაშენა ეკლესია, არცა მატა აშენებულთა“. ამასთან, ვარაზ-ბაკური და მისი

¹ იქვე.

ოჯახის წევრები, ისეთ ადგილას უნდა ყოფილიყვნენ დაკრძალულნი, რომ კახეთ-კუხეთის ფეოდალებს მათი განსასვენებლისათვის ხელის ხლების უფლება ჰქონოდათ. ამიტომ იმ მცირე მონაცემების საფუძველზე, რაც გაგვაჩნია, ვფიქრობ ხიდარი (ქინვალის ახლოს) ყველაზე უფრო სავარაუდებელი ადგილი უნდა იყოს“¹.

ამრიგად, Sin-50-ის მინაწერის ცნობათა გაანალიზების შემდეგ ზ. ალექსიძის დასკვნები ასეთია:

1. „რუვისთაველები და მეწვენელები“ 853 წლის ახლო ხანაში მივიდნენ ზედაზენზე;

2. მინაწერში მოხსენიებული „ვარაზ-ბაკურ კიდარელი“, რომელსაც ორი ძე და სამი ასული ჰყოლია, მეუღლე კი „სიმენავრი გუსპურაგნელი მთავართა შვილი“ იყო, IV საუკუნეში მოღვაწე ვარაზ-ბაკურია (ამ შემთხვევაში ბ-ნმა ზაზამ არ გაითვალისწინა ვარაზ-ბაკურს ორი ქორწინებიდან სამი ძე – ფარსმანი, მირდატი და თრდატი რომ ჰყავდა. ვიციტ მისი მეუღლეები რომელი ოჯახების წევრები იყვნენ).

3. რადგან 368 წელს ვარაზ-ბაკური „კიდარად უკუჟდა“, ის უნდა დაეკრძალათ კიდარში, IX საუკუნის დამდეგიდან კიდარი (ქინვალის ახლოს) კახეთში შედიოდა. კახეთის ფეოდალებს ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების ნეშტები კიდარიდან უნდა გადაესვენებინათ ზედაზენში.

ბ. ზაზას ამ საინტერესო დასკვნების შემდეგ მაინც აუხსნელი რჩება: რამ აიძულა „კახეთ-ჰერეთის ფეოდალები“ რუვისთაველები და მეწვენელები კახეთის კუთვნილ კიდარიდან არა მარტო ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების, არამედ მათ მოკიდებულთა ნეშტებიც გადაესვენებინათ².

ბ. ზაზამ ყურადღება რომ არ მიაქცია „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობას IV საუკუნეში მოღვაწე მეფე ვარაზ-ბაკურს რომ სულ სხვა სახელის ძეგლები ჰყავდა, ეს რა თქმა უნდა, „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებისადმი

¹ იქვე.

² როგორც ზემოთ ვნახეთ, „მეფეთა ცხოვრების“ უმთავრეს წყაროდ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ითვლება. ასეთმა თვალსაზრისმა დიდად დააზარალა IV-V საუკუნეების ქართლის სამეფოს ისტორიის სწორად გაშუქება.

მისმა უნდობლობამ განაპირობა. მის მსჯელობაში მისასაღმებელი ისაა, ვარაზ-ბაკურ ფარნავაზიანი (IV ს.) მისი მტკიცებით, იგივე „ვარაზ-ბაკურ კიდარელი“ პეტრე იბერის მამად რომ არ მიიჩნია. ამას იმიტომ ვამბობ, Sin-50-ის მინაწერის ცნობა მრავალშვილიან „ვარაზ-ბაკურ კიდარელზე“, მისი ვარაზ-ბაკურ მეფესთან გაიგივების გამო, როგორც ითქვა, შემდეგში კიდევ ერთი საბუთი შეიქმნა ეს პიროვნება, პეტრე იბერის მამად გამოცხადებინათ. თვალსაზრისის ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობის შესახებ, როგორც ვნახეთ, 1990 წლისათვის უკვე ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა (იხ. ზემოთ).

Sin-50-ის მინაწერში მოხსენიებული „ვარაზ-ბაკურ კიდარელი“, რომ იგივე IV საუკუნეში მოღვაწე მეფე ვარაზ-ბაკური იყო, ამის შესახებ მინაწერის ცნობა პროფ. მ. ჩხარტიშვილმა 2013 წელს გამოქვეყნებულ ბროშურაში დაიმოწმა და აღნიშნა: „ვარაზ-ბაკურს ბაკურ-დუხტიას გარდა რომ ჰყავდა სხვა მეუღლეც და მურვანოსის გარდა სხვა ვაჟებიც“ შესაძლოა, ადასტურებდეს ხელნაწერ Sin-50-ის მონაცემებიც, რომელსაც შემოუნახავს ცნობა ვარაზ-ბაკურის მეორე ოჯახის შესახებ“-ო¹.

პეტრე იბერისა და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობის საკითხი მან უფრო ვრცლად გაანალიზა 2018 წელს გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში. სანამ ამ ნაშრომში წარმოდგენილ მ. ჩხარტიშვილის მსჯელობას გაგაცნობთ, უნდა აღვნიშნო, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ასურულ ტექსტში პეტრეს მამად დასახელებული ბოზმარიოსის ნაცვლად ასურულიდან ნათარგმნ (თუ გადმოკეთებულ) პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ მაკარი მესხმა რატომ შეიტანა ვარაზ-ბაკური, ეს პროფ. ა. ბოგვერაძემ 1979 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში ახსნა² (ეს საკითხი მან ჩემთან პირად საუბარშიც განმიმარტა). ა. ბოგვერაძემ იმაზეც მიუთითა, პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ მაკარი მესხმა როცა ბოზმარიოსის ნაცვლად ვარაზ-ბაკური ჩაასწორა, მას ხელთ „მეფეთა

¹ ჩხარტიშვილი მ., „მოქცევა ქართლისა“, პეტრე იბერის შესახებ, გვ. 19, შენ. 25.

² ბოგვერაძე ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 24-28.

ცხოვრების“ ტექსტი არ უნდა ჰქონოდა¹. მისი თქმით, „უცხოეთში მოღვაწე მაკარი მესხისათვის უცნობი ყოფილა „ქართლის ცხოვრების“ კრებული, ყოველ შემთხვევაში ლეონტი მროველის თხზულება, სადაც ვარაზ-ბაკური... იმდენად უარყოფითადაა დახასიათებული, რომ წინააღმდეგ შემთხვევაში მისთვის მიუღებელი იქნებოდა ამ კაცის მიჩნევა პეტრე იბერის მამად“². ა. ბოგვერაძის ეს მეტად მნიშვნელოვანი მითითება რომ შემდეგი დროის მკვლევრებს გაეთვალისწინებინათ, პეტრე იბერის დედის დედოფალ ბაკურდუხტიასა და პეტრეს მამის ბოზმარიოსის სახელებს უმიზეზოდ აღარ ვახსენებდით, - დედოფალ ბაკურდუხტიას სხვა მეუღლეს არ შევრთავდით.

ახლა ვნახოთ, „ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელისა“ და IV საუკუნეში მცხოვრები ვარაზ-ბაკურ ფარნავაზიანის იდენტურობის შესახებ რას წერს მ. ჩხარტიშვილი 2018 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში: „მე ვფიქრობ, აღნიშნულ ხელნაწერში მოხსენიებული „მეფე ვარაზ-ბაკურ ზიდარელი“, იგივე მეფე ვარაზ-ბაკურ/ასპაგურია³, რომელმაც ზიდარის ციხე ააშენა და მერე სპარსელებისაგან შევიწროებული (აქ ქ-ნი მარინა ზ. ალექსიძის მცდარ მითითებას იმეორებს – ვ.გ.) იქ გაიხიზნა“⁴. ამ გაიგივებას, – დასძენს მ. ჩხარტიშვილი, – ხელს ვერ შეუშლის ის ინფორმაცია, რომელიც ამ ცნობაში ვარაზ-ბაკურის ოჯახის შესახებ არის მოცემული... „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ვარაზ-ბაკური თრდატ რევის ძის სიძე იყო; პეტრე იბერის ქართულენოვანი ვერსიის მიხედვით კი ისიც ვიცით, რომ პეტრეს მამას ქართლის პრინცესასაგან ერთადერთი ვაჟიშვილი – მურვანოსი, ანუ მომავალი პეტრე იბერი – ჰყავდა. მაგრამ ეს ფაქტები აღნიშნული იდენტიფიკაციის საწინააღმდეგოდ არ გამოდგება. საქმე ისაა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ჩვენ ვიცით ვარაზ-ბაკურის ორი ცოლის შესახებ. ასე რომ,

¹ ა.ბოგვერაძის ამ თვალსაზრისს გვიან მივაქციე ყურადღება, ამიტომ ქვემოთ როცა მაკარი მესხზე ვსაუბრობ, მსგავს დასკვნამდე დამოუკიდებლად მივედი.

² ბოგვერაძე ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 28-29.

³ როგორც ვნახეთ, ვარაზ-ბაკურისა და „ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელის“ იდენტურობაზე ზ. ალექსიძემ 1991 წელს მიუთითა.

⁴ ჩხარტიშვილი მ., საქართველო III-V საუკუნეებში, გვ. 173.

დასახელებულ ხელნაწერში მისი მეორე ოჯახის ნეშტებზე უნდა იყოს საუბარი... ეს სხვა ოჯახი ვარაზ-ბაკურ/ასფაგურს ეტყობა, ჰყავდა მრავალი წლის განმავლობაში უშვილო ბაკურდუხტიას პარალელურად. სწორედ მისგან უნდა ჰყოლოდა მას მრავალი შვილი და, მათ შორის, სავარაუდოდ, ამიანე მარცელინეს მიერ მოხსენიებული ულტრაც¹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, „მეფეთა ცხოვრებაში“ ვარაზ-ბაკურის ოჯახზე საკმაოდ დეტალური თხრობა გვაქვს², თვით მეფე კი - „ურწმუნო კაცად“ და „სჯულის მოძულედაა“ მიჩნეული, რომელმაც „არა სადა აღაშენა ეკლესია, არცარა მატა შენებულთა, და ყოველითვე იქცეოდა უსჯულოდ“³. ამის საწინააღმდეგოდ პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ მ. ჩხარტიშვილის სიტყვით რომ ვთქვა, ვარაზ-ბაკური რადგან „უაღრესად ღვთისმოსავ პიროვნებად არის წარმოდგენილი“⁴, იმას მოწმობს მაკარი ხუცესს ხელთ, მართლაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ქრონიკა რომ ჰქონდა. „ქრონიკაში“ არსებულ მეფეთა რიგში ვარაზ-ბაკურის მირიანიდან მეოთხე მეფედ ათვლა დაუდო საფუძვლად მაკარი მესხმა ვარაზ ბაკურის პეტრე იბერის მამად გამოცხადებას.

რა იგოდა მაკარი მესხმა პეტრე იბერის ასურულიდან გადმოკეთებულ ქართულ „ცხოვრებაში“ მის მიერ შეტანილი მცდარი ჩასწორება საუკუნეების შემდეგ რომ ისტორიულ რეალობად იქნებოდა მიღებული. პეტრე იბერის ნახევარძმებად გამოცხადდებოდნენ: ფარსმანი, მირდატი, თრდატი (ვარაზ-ბაკურის ძეები პირველი და მეორე მეუღლეებისგან), ულტრა (მას ამიანუს მარცელინუსი იხსენიებს და არ წერს ვისი ძე იყო), „ვარაზ-ბაკურ ჳიდარელს“ ორი ძე (ვარაზი და ვარაზ-ჰარანი) და მისი სამი ასული, რომლებიც პეტრე იბერის დები გამოდიან.

პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ცნობით პეტრეს დედას ბაკურდუხტიას მხოლოდ ერთი ძე - პეტრე ჰყავდა, ხოლო მამას

¹ იქვე, გვ. 123-124.

² ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 135-136.

³ იქვე.

⁴ ჩხარტიშვილი მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

ბოზმარიოსს (რომელსაც ვარაზ-ბაკურთან აიგივებენ) სხვა შვილიც ჰყავდა. როგორც ამ „ცხოვრებაშია“ ნათქვამი, პეტრეს „ჰყავდა მხოლოდ ერთი დამ მამის მხრიდან, სახელად ბუმიროსფურია“, რომელსაც პეტრე ღვიძლ დად სთვლიდა¹. აქ თუ იმასაც გავიხსენებთ, იოანე რუფუსთან პეტრე იბერის ბებია მამის მხრიდან - ოსდუხტია ფარსმანის დადაა დასახელებული. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვარაზ-ბაკური 12 შვილის მამა და ოთხი ცოლის ქმარი გამოდის. როგორც ზემოთ ვაჩვენე, ბატონი ივანე „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებთან შედარებით პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ცნობებს უფრო ენდობოდა, ახლა არც ერთს ენდობიან და არც მეორეს. რატომ არ უნდა დავუჯეროთ პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ იმ ცნობას, რომლის თანახმად, „წმიდა მამის“ პეტრეს დედამ - „ბაკურდუხტიამ მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ აღარ ისურვა მეორე ქმარი, დარჩა ქვრივად და მუდმივ მარხვასა და ლოცვას შეუდგა“².

ზემოთქმულიდან ერთად ჩვენთვის უფრო საინტერესოა: ვინ იყო სინამდვილეში „ვარაზ-ბაკურ კიდარელი“, ის მართლაც ხიდარიდან გადაასვენეს ზედაზნის მონასტერში, როდის და რატომ?

დასმულ კითხვაში რომ გავერკვეთ, ისევ თვით Sin-50-ის ხელნაწერის ზემომოტანილი მინაწერის შინაარსს უნდა გადავხედოთ. როგორც ზ. ალექსიძე წერს, ეს ხელნაწერი შემდგენლის მიერ ჰაგიოგრაფიულ კრებულად ჩანს გააზრებული. მისი პირველი ნაწილია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ (ე.ი. „ქრონიკითა“ და „წმიდა ნინოს ცხოვრებით“), ხოლო მეორეს წარმოადგენს „ცამეტი ასურელი მამის ცხოვრება“. ამ კრებულის მეორე ნაწილში ტექსტს, რომელიც ცალკე სათაურით არის გამოყოფილი დართული აქვს იმ წიგნების და ნივთების სია, რომლებიც სხვადასხვა დროს დავით გარეჯის მონასტრისათვის

¹ ცხოვრება პეტრე იბერისა, გვ. 80-81.

² იქვე, გვ. 87.

მეუწირავთ. შემწირველთა შორის დასახელებულია: გუარამ კუროპალატი, გურგენი ერისთავი და დებორა „სამშვილდელი დედოფალი“¹.

გუარამ კურაპალატისა და გურგენის ერისთავის შესახებ ცნობა სუმბატ დავითის-ძესთან და „მატიანე ქართლისას“ ჩანართში გვაქვს. სუმბატის მითითებით, „გუარამ კურაპალატი“ სტეფანოზ ერისმთავრის ძე იყო. „შემდგომად მისსა“ ერისთაობდა „ვარაზ-ბაკურ, ძე მისი ანთიპატოსი (ჩანართშია „ანთიპატრიკი“), რომელმან გარდაბანელნი მოაქცივნა“². სუმბატ დავითის-ძისავე ცნობით, გურგენ ერისთავი „მეორე ნერსეს“ (ე.ი. ნერსე II-ის – ვ.გ.) ძე იყო³. რაც შეეხება დებორა დედოფალს, მისი სახელი და ღვაწლი Sin-50-ის მინაწერიდან გახდა ცნობილი – მან დაასრულა სამშვილდის სიონის მშენებლობა⁴.

Sin-50-ის მინაწერში დასახელებული პირებიდან გუარამ კუროპალატი და გურგენ ერისთავი ბაგრატიონთა სახლს განეკუთვნებოდნენ, ხოლო დებორა დედოფალი, ჩემი გამოკვლევით, ბაგრატიონთა სახლის რძალი უნდა ყოფილიყო (იხ. ქვემოთ). ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, Sin-50-ის ხელნაწერი ბაგრატიონთა სახლში უნდა იყოს დამზადებული.

ახლა რაც შეეხება საკითხს როდის და საიდან უნდა გადაესვენებინათ „ვარაზ-ბაკურ კიდარელისა“ და მისი ოჯახის წევრების ნეშტები ზედაზენში. საიდან, იმიტომ ვიკითხე ჩემი ზემომოტანილი მსჯელობიდან გამომდინარე, „ვარაზ-ბაკურ კიდარელისა“ და IV საუკუნეში მოღვაწე ვარაზ-ბაკურ მეფის იდენტურობა გამოირიცხა⁵.

Sin-50-ის მინაწერის თანახმად, გადასვენება მოხდა „ოდეს სარკინოზობამ აღდგებოდა“. ამ მითითებაზე დაყრდნობით ბ-ნმა ზაზამ,

¹ ალექსიძე ზ., ახალი ცნობა, გვ. 6.

² სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 376.

³ იქვე.

⁴ ალექსიძე ზ., ვინ არის „სრულიად აღმშენებელი“ სამშვილდის სიონისა, მრავალთავი, XVI, თბ., 1991. წარწერის ნაკლულ ადგილას ე. თაყაიშვილი „დბ“ გრაფემას კითხულობდა. იქვე, გვ. 231.

⁵ სილაგაძე ბ., არაბთა ბატონობა საქართველოში, თბ., 1991, გვ. 74.

როგორც ვნახეთ, ხიდარიდან ნეშტების გადასვენების დროდ საქართველოში ბულა თურქის ლაშქრობის (853 წელი) ახლო ხანა მიიჩნია, მაგრამ უფრო რეალური უნდა იყოს „სარკინოზობის აღდგენად“ - ე.ი. არაბთა ბატონობის განახლებად, საქართველოში არაბი სარდლის ალ-ჯარრაჰის მეორე ლაშქრობა ვივარაუდოთ, როცა მან ჰაბიბ იბნ-მასლამას მიერ 645 წელს ქართველებთან დადებული „დაცვის სიგელი“ განაახლა. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, საქართველოში ალ-ჯარრაჰის პირველი ლაშქრობის შემდეგ ხალიფამ მის შემცვლელად მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქი დანიშნა, მაგრამ 729/730 წელს ეს პიროვნება გაიწვია და საქართველოში ისევ ალ-ჯარრაჰი გამოგზავნა. იმ დროს განაახლა მან ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ 645 წელს ქართველებთან დადებული „დაცვის სიგელი“. „დაცვის სიგელის“ განახლების დროდ დაახლოებით 731 წელი ივარაუდება. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სწორედ იმხანებში მოღვაწეობდა დებორა დედოფალი. ახლა გასარკვევია, ვისი მეუღლე უნდა ყოფილიყო დებორა, და რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, ვინ უნდა ყოფილიყო „ვარაზ-ბაკურ კიდარელი“?

ბ. ზაზა ალექსიძის თანახმად, Sin-50-ის ხელნაწერი X საუკუნის I ნახევრის რედაქციაა. ხელნაწერზე არსებულ ანდერძ-მინაწერში Sin-50-ის მომგებლად და სინას მთის მონასტრისადმი მის შემწირველად არშუშა – ყოფილი იოვანეა დასახელებული¹. ეს პიროვნება მას X საუკუნის მოღვაწედ მიაჩნია², მაგრამ თვით ბ. ზაზას დაკვირვებით, Sin-50-ის ტექსტში რადგან „გვხვდება განსხვავებული ხელით ნაწერი ფურცლები, რომლებიც თვით არშუშა – ყოფილ იოვანეს მიერ უნდა იყოს შესრულებული“³, გრიგოლ ბაკურიანის ძის წარმომავლობისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში ამ პიროვნებად VII საუკუნის დასასრულ-

¹ ალექსიძე ზ., სინას მთის წმიდა ეკატერინეს მონასტრის ხელნაწერთა ახალი ქართული კოლექციის Sin-50-ის ანდერძ-მინაწერები. იჯთსუშ, 359, თბ., 2005, გვ. 122.

² იქვე, გვ. 124.

³ იქვე.

სა და VIII საუკუნის დამდეგს მოღვაწე – ძველი ქართული წყაროებიდან და ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან ცნობილი არშუშა პატრიკიოსი მივიჩნიე¹.

ამ პიროვნებისა და მისი ნათესავების გასაცნობად თვალი გადავაკლთ VII-VIII საუკუნეების ქართლში მიმდინარე პოლიტიკურ ვითარებას.

681/685 წლებში ბიზანტიელთა თანადგომით, ნერსე I-მა ბაგრატიონმა სტეფანოზ II ფარნავაზიანი აიძულა ქართლი დაეტოვებინა და ოჯახით დასავლეთ საქართველოში გადასულიყო². ქართლის ერისმთავრის ტახტზე ასული ნერსე I 689 წელს ხაზარებთან ბრძოლაში დაიღუპა. მის შემდეგ ერისმთავარი იმპერატორ იუსტინიანე II-ის მეგობარი და დიდმოხელე – 705 წლიდან ოფსიკიონის თემის სტრატეგოსი ვარაზ-ბაკური გახდა. ქართლში მისი არყოფნისას ქვეყანას მისი ძმა, აბასთუმნის ეკლესიის ჯვრის კვარცხლბეკის წარწერაში [ვარაზ-ბაკურთან]³ერთად მოხსენიებული არშუშა პატრიკიოსი განაგებდა. 711 წლის 11 დეკემბერს, როცა ბიზანტიის საიმპერატორო ტახტზე ახლადასული ვარდან ფილიპიკის ბრძანებით, კონსტანტინოპოლში იუსტინიანე II-სთან ერთად, ვარაზ-ბაკურიც სიკვდილით დასაჯეს, ვარდან ფილიპიკმა ქართლის ერისმთავრად ნერსე I-ის მესამე ძე - სტეფანოზ III ბაგრატიონი დასვა. ერისმთავრის მოვალეობის შემსრულებელი არშუშა პატრიკიოსი იოვანეს სახელით მონაზვნად აღიკვეცა და ვარაზ-ბაკურის მიერ დაწყებული სამშვილდის სიონის მშენებლობა განაგრძო, მაგრამ მალევე გარდაიცვალა⁴. მშენებლობა 719 წელს დებორა დედოფალმა დაასრულა⁵.

¹ გოილაძე ვ., გრიგოლ ბაკურიანის ძის წარმომავლობა და ნათესავები. კრებულში – ახალი გამოკვლევები. თბ., 2018, გვ. 215; მისივე, ვის სახელზეა ამოკვეთილი აბასთუმნის ეკლესიის ჯვრის კვარცხლბეკის წარწერა? სპის. VIII, თბ., 2005.

² გოილაძე ვ., რატომ გადავიდა ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზ II ოჯახით ეგრისში? იეიშ. VIII, თბ., 2008.

³ გოილაძე ვ., გრიგოლ ბაკურიანის წარმომავლობა, გვ. 214.

⁴ ამ საკითხზე, ვრცლად იხ. გოილაძე ვ., ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპიგრაფიკაში. თბ., 2008, თავი II-V.

⁵ იქვე, გვ. 62.

სწორედ არშუმა პატრიკიოსს რომ უნდა შეეწირა Sin-50-ად წოდებული „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ხელნაწერი სინას მთის მონასტრისადმი, ამას ხელნაწერის მინაწერში არშუმას ძმის ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების, ასევე დებორა დედოფლის დასახელება მოწმობს. აღნიშნულიდან გამომდინარე, Sin-50-ის ტექსტის მინაწერში ქართლის ყოფილი ერისმთავრისა და მისი ოჯახის წევრთა მოხსენიება მოსალოდნელი იყო. ამ საკითხის კვლევისას შემდეგ დასკვნამდე მივედი: ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების ნემტები ზედაზნის მონასტერში, მართლაც ხიდარიდან უნდა გადაესვენებინათ. გადასვენებისას ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების ნემტები რადგან ერთ ლუსკუმაში მოათავსეს, ისინი ხიდარში რამდენიმე წლის დაკრძალულები უნდა ყოფილიყვნენ. სავარაუდებელი ერთია – ვარაზ-ბაკურის სიკვდილით დასჯისას ვარდან-ფილიპიკის ბრძანებით მისი ოჯახის წევრებიც ამოხოცეს. თუ გავიხსენებთ იმას, რომ ვარდან-ფილიპიკმა იუსტინიანე II-ის მცირეწლოვანი ძეგ კი არ დაინდო (ვლადიმერის ღვთისმშობლის ტაძარში თავშეფარებული ბავშვი გამოიყვანეს და ყელი გამოჰრეს¹), მისი რისხვა ვარაზ-ბაკურის ოჯახსაც დაატყდებოდა თავს (ბიზანტიელი ავტორების ცნობებიდან არა ჩანს 711 წელს ვარაზ-ბაკურის დასჯისას მისი ოჯახის წევრები სად იმყოფებოდნენ). სხვა მხრივ წარმოუდგენელია მთელი ოჯახის წევრები ერთად გარდაცვლილიყვნენ. ვარდან-ფილიპიკის რისხვას, როგორც ჩანს, ვარაზ-ბაკურის ძმა არშუმა პატრიკიოსიც ვერ გადაურჩა. აბასთუმნის ეკლესიის ჯვრის კვარცხლბეკის წარწერაში მოხსენიებული „ღმრთივ დაცული მამფალი არშუმა პატრიკოსი“², იძულებული გამხდარა იოანეს სახელით ბერად აღკვეთილიყო, და ერისმთავრის ტახტი თავისი მესამე ძმისათვის, სტეფანოზისთვის

¹ Кулаковскій Ю., История Византии. Т. III, (602-717), Киев, 1915, გვ. 302; Никифора Патриарха Константинопольского краткая история со времени после царствования Маврикия. ВВ. т. III, 1950, გვ. 369. მისივე ცნობით, ვარაზ ბაკურის შემდეგ იუსტინიანეს ყველა მომხრე არქონტები ამოხოცეს (იხ. მისი, დასახ. თხზ., გვ. 369). როგორც ითქვა, ამ რეპრესიებს ვარაზ-ბაკურის ოჯახიც ვერ გადაურჩა.

² ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 103.

დაეთმო¹. ქართლის ერისმთავრის ტახტზე მომხდარი ცვლილების შესახებ ცნობა მან ატენის სიონის გრაფიტულ წარწერაში, იოანეს მოსახსენებლის სახით დატოვა². მასვე თავისი და თვისი შვილების - დემეტრეს, ადარნესესა და ნერსეს სალოცველად შეუდგენია „წიგნი „ქართლის მოქცევისანი“ და „არშოშა – ყოფილ იოვანეს“ სახელით სინას მთისათვის შეუწირია. ანდერძ-მინაწერში, როგორც ვნახეთ, „არშოშა – ყოფილი იოვანე“ მეუღლის სახელს არ ახსენებს, Sin-50-ის მინაწერიდან, რადგან ვარაზ-ბაკურის მეუღლის ვინაობა ვიცით, დიდი ალბათობით სამშვილდის სიონის მშენებლობის დამსრულებელი დებორა დედოფალი, რომელმაც „არშოშა – ყოფილ იოვანეს“ შედგენილ „ქართლის მოქცევის“ წიგნში არსებული მინაწერის ცნობით, დავით გარეჯის („გარესჩას იოვანე“ – წმიდას, მრავალმთას“) მონასტერს „ტილოსა ზედან ოქრო-წყლითა დაწერილი ხატი“ („ჯუარცმა“) შესწირა, არშოშა – ყოფილი იოანეს მეუღლე უნდა ყოფილიყო. სხვა მხრივ ის სამშვილდის სიონის გრანდიოზული ტაძრის მშენებლობის დასრულებას ვერ შეძლებდა.

ატენის სიონში მიკვლეული იოანეს მოსახსენებელი გრაფიტული წარწერა, როგორც გ. აბრამიშვილი წერს, მართალია, „მხოლოდ ნაწილობრივ აღდგა“, მაგრამ მისი შინაარსიდან მაინც აშკარაა: სტეფანოზს „ვარდან კეისარმა“ რომ მისცა გვირგვინი და წარწერა 711 წელსაა ამოკვეთილი³. ატენის სიონშივე მიკვლეულმა ფრესკულმა წარწერამ საშუალება მოგვცა ზუსტად განგვესაზღვრა სტეფანოზ III-ის გარაცვალების თარიღი.

გ. აბრამიშვილის დაკვირვებით, ბიზანტიის იმპერატორს ლეონ III ისავრიელს ეგრისში გახიზნული სტეფანოზ II ფარნავაზიანის ძის – არჩილისათვის 718 წლის 18 აგვისტოს, მასლამას მიერ კონსტანტინოპოლისათვის აღყის მოხსნის შემდეგ უნდა გამოეგზავნა გვირგვინი

¹ აბასთუმნის ეკლესიის ჯვრის კვარცლბეკის წარწერაში, მისი ამოკვეთი ვარაზ-ბაკური წერს, რომ ჯვარი აღმართა მისი და მისი ძმების სალოცავად. იხ. ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 103.

² აბრამიშვილი გ., ატენის სიონის სამი გრაფიტი. „მნათობი“, 1984, N 9, გვ. 164.

³ იქვე.

(ე.ი. გამეფების უფლება მიეცა), ამიტომ ექვგარეშეა ამ წერწერაში დასახელებული ღმრთივგვირგვინოსანი, რომელიც 719 წელს გამეფებულა, არჩილ II არის¹. ამავე წარწერაში არსებული მითითებით, „მამფალი ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთ ერისთავთა უფალი“ 739 წელს გარდაიცვალა². ე.ი. ქართლში არჩილ II-ისა და სტეფანოზ III-ის მმართველობისას მოხდა ხიდარიდან ზედაზენში „ვარაზ-ბაკურ კიდარელისა“ და მისი ოჯახის წევრების ნეშტების გადასვენება, მაგრამ რა მოხდა, რატომ იყო დაკრძალული კონსტანტინოპოლში მოკლული ვარაზ-ბაკური და მისი ოჯახის წევრები ხიდარში და რამ აიძულა რუვისთაველები და მეწკევენელები მათი ნეშტები ზედაზნის მონასტერში გადაესვენებინათ?

როგორც ზემოთ ითქვა, 368 წელს ქართლში შექმნილი რთული პოლიტიკური ვითარების გამო ქართლის მეფე ვარაზ-ბაკურ ფარნავაზიანი დროებით ხიდარში გაიხიზნა (ციხე იქ სამეფო სახლს ადრევე უნდა ჰქონოდა). 682/686 წლებში, როცა მისმა შთამომავალმა სტეფანოზ II ფარნავაზიანმა ქართლის ერისმთავრის ტახტი დატოვა და ოჯახით დასავლეთ საქართველოში გაიხიზნა³, ხიდარი, როგორც ჩანს, ბაგრატიონთა ერთ-ერთი შტოს სამეფო გახდა. მართალია, დასავლეთ საქართველოში გახიზნული სტეფანოზ II ფარნავაზიანის ძემ – არჩილმა ბიზანტიის იმპერატორის ლეონ (ლევ) III ისავრიელისაგან 719 წელს სამართავად მიიღო ტერიტორია „კლისურიდან აღმართ შორაპნადმდე“ („დაემკვიდრა ეგრისს ვიდრე შორაპნადმდე“), მაგრამ ეს აქტი ფარნავაზიანებისათვის ერისმთავრის ტახტის დაბრუნებას არ ნიშნავდა⁴, როგორც წყაროშია ნათქვამი, „წარვდა ამათ შინა წელიწადი თორმეტი“ - ე.ი. 12 წლის შემდეგ, 731 წელს არჩილი ქართლში გადმოვიდა და რადგან „განრყუნილ იყო სამყოფელად მცხეთა“

¹ აბრამიშვილი გ., სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977, გვ. 35.

² აბრამიშვილი გ., ატენის სიონის სამი გრაფიტი, გვ. 159; მისივე, სტეფანოზ მამფელის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში. თბ., 1977, გვ. 36.

³ გოილაძე დ., რატომ გადავიდა სტეფანოზ II ოჯახით ეგრისში?

⁴ იქვე, გვ. 85.

„დაჯდა ნაციხარსა კიდრისასა“¹. ცოტა ხნის შემდეგ არჩილმა ქართლის ერისმთავრის სტეფანოზ III ბაგრატიონიდან დასავლეთ საქართველოში არსებული მისი სამფლობელოს ნაცვლად მიიღო კახეთი, რის შედეგადაც მდ. არაგვის მარცხნივ მდებარე ტერიტორია – სადაც ხიდარი მდებარეობდა მის მფლობელობაში მოექცა². 731 წლიდან სტეფანოზ III ბაგრატიონი „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთ ერისთავთა უფლად“ იწოდა, რაც ასახულია მის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით შესრულებულ ატენის სიონის ფრესკულ წარწერაში³. თუ გავიხსენებთ იმ ფაქტს, ქართლიდან დევნილი სტეფანოზ II ფარნავაზიანის ნეშტი მისმა ძეებმა მცხეთაში რომ ვერ გადმოსვენეს⁴, არჩილმა ალბათ ბაგრატიონებს მოსთხოვა ფარნავაზიანთა ერთ-ერთი ძველი რეზიდენციიდან – ხიდარიდან ბაგრატიონების ნეშტები გადაესვენებინათ. ეს 731 წელს მოხდა, როცა ალჯარრაჰმა ქართველებთან ახალი „დაცვის სიგელი“ დადო. როგორც ცნობილია, ჰაბიზ იბნ მასლამას მიერ ქართველებთან დადებული „დაცვის სიგელით“ არაბებს ერისმთავრის ხელისუფლების დაცვა ევალებოდათ, მაგრამ სახალიფოში დაწყებული შინააშლილობის გამო 686 წელს მათ ეს ვერ შეძლეს. დიდი ალბათობით, 731 წელს არჩილ ფარნავაზიანის კახეთში დამკვიდრებაში არაბების ხელიც ერია. როგორც ჩანს, Sin-50-ის მინაწერში ამიტომაც მინიშნება „სარკინოზობის აღდგენაზე“, ფაქტი ისაა, რომ 731 წლიდან ფარნავაზიანთა სახლის უკანასკნელი ერისმთავრის ჯუანშერის გარდაცვალებამდე (დაახლოებით VIII ს. 70-იანი წლები) ქართლის სამეფოს ყოფილ ტერიტორიაზე ერთდროულად ფარნავაზიანთა და ბაგრატიონთა სახლების ერისმთავართა ხელისუფლება არსებობდა, რომლებიც არც თუ ისე კარგ დამოკიდებულებაში იყვნენ ერთმანეთთან⁵.

¹ ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 243.

² გოილაძე ვ., რატომ გადავიდა, გვ. 85.

³ აბრამიშვილი გ., სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა..., გვ. 36.

⁴ ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 241.

⁵ ამ ორი საგვარეულოს წარმომადგენელთა შერიგებას ისახავდა მიზნად არჩილ II ფარნავაზიანის მიერ გუარამ ბაგრატიონის ასულის შერთვა, შემდეგ კი არჩილ II-

§ 8. სად მდებარეობდა ხიდარი – ხიდარის ხეობა

იმ ფაქტის გამო ხიდარი IV საუკუნის შუახანებში ქართლის მეფის ვარაზ-ბაკურის, 731 წლიდან კი ქართლის ერისმთავრის არჩილის დროებითი რეზიდენცია იყო, ამ ტოპონიმის ადგილმდებარეობის განსაზღვრის საკითხი ადრევე დაისვა ჩვენ მეცნიერებაში. ჯერ კიდევ 1914 წელს, აკად. ივ. ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე ტომში წერდა: „არ ვიცი ნამდვილი მდებარეობა ციხე ჭიდარისა; ლეონტი მროველი ამბობს მხოლოდ: [ვარაზ-ბაკურმა] ჭევსა კახეთისასა... აღაშენა ციხე ჭიდარისა, მაგრამ ჭიდარი ეხლა კახეთში არ არსებობს... ვახუშტი კი ამტკიცებს, თუმცა არა ჩანს რა საბუთით, რომ „არაგვის პირს არს ოხერ-ხიდა, რომელსა ეწოდა პირველ ჭიდარი“-¹ო.

ხიდარის მდებარეობის საკითხით, გასული საუკუნის 80-იან წლებში ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიანი მეფეებისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაზე მუშაობისას დავინტერესდი, მაგრამ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის ისეთი მკვლევარი, როგორიც აკად. დ. მუსხელიშვილია, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითად საკითხებში“ (ტ. I, 1977; ტ. II, 1980), რადგან ხიდარს საერთოდ არ ახსენებს, ჩემი კვლევის ძირითადი საკითხი კი მირიან მეფის შთამომავალთა ქრონოლოგიის დადგენა იყო, ამ ტოპონიმის მდებარეობის განსაზღვრა არ მიცდია, უბრალოდ აღვნიშნე, დაახლოებით 368 წელს ქართლის სამეფოში შექმნილი რთული პოლიტიკური ვითარების გამო, ვარაზ-ბაკური „ხიდარად უკუჟდა“ (მთებში გაიხიზნა) და ირანის შაჰს დახმარება სთხოვა². იქვე შევნიშნე: გვიან, ეგრისიდან ქართლში გადმოსვლის შემდეგ, რადგან „განწყუნილ იყო საყოფელად მცხეთა“ ერისმთავარი არჩილი რომ „დაჯდა ნაციხარსა ხიდარისასა“³.

ის ძის – ჯუანშერისა და ადარნასე ბაგრატიონის ასულის ლატავრის შეუღლება. იხ. ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ 243-251.

¹ ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1983, გვ. 48.

² გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის, გვ. 85.

³ იქვე, გვ. 39.

მას შემდეგ, რაც 1991 წელს აკად. ზ. ალექსიმემ გაზეთ „ლიტერატურულ საქართველოში“ ახლადადმოჩენილი „მოცევაჲ ქართლისაჲს“ Sin-50-ის მინაწერი გამოაქვეყნა. ამ მინაწერში კი რადგან „ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელის“, მისი ოჯახის წევრებისა და სხვათა ნეშტების ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში გადასვენებაზეა საუბარი, ხიდარის მდებარეობისადმი ინტერესი უფრო გაიზარდა. 2013 წელს გამოცემულ „ქართლის ცხოვრების“ ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონის შემდგენლებმა გაიზიარეს ოხერხიდას შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილისეული ცნობა¹, მაგრამ არ მიუთითეს ის, რომ იგივე ხიდარი იყო და სად მდებარეობდა. ხიდარის ვახუშტი ბატონიშვილისეული განმარტება ასევე მისაღებად მიიჩნია მ. ჩხარტიშვილმა. მისი სიტყვით, გამოთქმაში „ჭიდარად უკუჟდა“ აშკარად უკან დახევის აზრია ჩადებული. ვ. გოილაძის შეხედულებით, ეს ნიშნავს „მთებში გახიზვნას“, რაც არასწორი მგონია, „ხიდარი“ ხომ ციხის სახელწოდება იყო. ხიდარი – ეს საკმაოდ გავრცელებული ტოპონიმია საქართველოში².

„ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელზე“ ზემოთ ვისაუბრე და აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებ, იმას კი აღვნიშნავ, ვახუშტი ბატონიშვილის მონაცემებიდან გამომდინარე, ძველი ხიდარი, რომელსაც იგი „ოკერ-ჭიდად“ იხსენიებს, „ხევსა კახეთისასა“ ივარაუდება. 368 წელს ვარაზ-ბაკურმა მცხეთა, რადგან ქვეყანაში შექმნილი რთული ვითარების გამო დატოვა, მისი დროებითი თავშესაფარი არაგვისპირას მდებარე ციხე არ უნდა ყოფილიყო. ამიტომ მივუთითე ვარაზ-ბაკურის მთებში გახიზვნის შესახებ. ვნახოთ რას წერს ვახუშტი ხიდარის მდებარეობის შესახებ: „არაგვს პირს არს ოკერ-ჭიდა, რომელსა ეწოდა პირველ ჭიდარი, სადაცა აღაშენა ვარაზბაქარ ციხე და უკუჟდა ჰევსა კახეთისასა და არაგვს პირას. მისაქციელიდამ და ოკერჭიდიდამ ანანურამდე არს ვენახოვანი, ხილიანი, და ოკერ-ჭიდის ჩრდილოთ არს ბოდორნის ქუაზნი გამოკუეთილნი და ციხე მაგარი, ამის ჩრდილოთ

¹ გამყრელიძე გ., მინდორაშვილი დ., ბრაგვაძე ზ. და სხვები, ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2013, გვ. 408.

² ჩხარტიშვილი მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 122.

ურია, მოსახლენი ვაჭარნი. ჩრდილოთ მისა, არანისთან ზანდუკლის ჳევი, მის ზეით ვემათჳევის ჳევი“¹.

როგორც ვნახეთ, არაგვისპირას მდებარე ტოპონიმის ბიდარ/ოხერხიდას მდებარეობის მისათითებლად ვახუშტის საკმაოდ ვრცელი დასაბუთება მოჳყავს. ჩვენთვის საინტერესო „ოკერ-ჳიდას“ მცხეთიდან ანანურისაკენ მიმავალ გზაზე, ამჟამად მცხეთიდან 15 კმ. დაშორებით არაგვის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფ. მისაჳციელის საპირწონედ ახსენებს და უთითებს: ამ ტოპონიმებიდან ანანურამდე „ვენახოვანი და ბილიანი“ ტერიტორია არისო. ასეთი მითითებიდან გამომდინარე, ბიდარი//ოკერ-ჳიდა, ცხადია, „ვენახოვან და ბილიან“ ზონაში მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირზეა საძიებელი, მაგრამ კერძოდ სად?

ბიდარი რომ მდ. არაგვის მარცხნივ მდებარე ტერიტორიაზეა საძიებელი, ეს XII-XIII სს. (სხვა ცნობით XV ს.) შედგენილ ერწო-თიანეთის საეპისკოპოსოს სარგოს გამოსაღების წიგნში არსებული ცნობით დასტურდება. მასში სხვა სოფლებთან ერთად ბიდარიცაა დასახელებული², მაგრამ ამ წიგნში მოხსენიებული სოფლებიდან, არაერთი, მ.შ. ბიდარი დღეს აღარ არსებობს, რაც ბიდარის ლოკალიზაციას ართულებს. მაგრამ, რადგან ვიცით: IV ს-ში ის ვარაზ-ბაკურ ფარნავაზიანის დროებითი რეზიდენცია იყო, VIII საუკუნის 30-იან წლებში „ნაციხარსა ჳიდარისასა“ მივიდა არჩილ ფარნავაზიანი (სად ააგო მან ის ეკლესია, რომელშიც წამების შემდეგ დაკრძალეს, ცნობილი არაა), არჩილის „ჳიდარის ნაციხარს“ მისვლამდე ბიდარში დაკრძალულები იყვნენ ვარაზ-ბაკურ ბაგრატიონი და მრავალი სხვა. ასევე, როგორც ითჳვა, გჳაჳეს XII-XIII სს. ცნობა სოფ. ბიდარი რომ ერწო-თიანეთის საეპისკოპოსოში შედიოდა, ასეთი ტოპონიმის ჳვალი, ცხადია, უჳვალოდ არ გაქრებოდა.

¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353.

² [ერწო-თიანეთის საეპისკოპოსო გამოსაღების წიგნი], ქსმ, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 234.

მიუხედავად იმისა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილის მონაცემებიდან გამომდინარე, ხიდარ/ოკერკიდას მდებარეობა მისაქციელიდან ანანურამდე მდ. არაგვისპირას „ვენახოვან და ხილიან“ ზონაში ივარაუდება, ჩემმა ცდამ ნასოფლარი ოხერხიდა მიმეკვლია, შედეგი არ გამოიღო.

ხიდარ/ოხერხიდას მდებარეობის შესახებ ბ-ნ რამინ რამიშვილის მიერ 1986 წელს გამოქვეყნებული გამოკვლევებიდან (იხ. ქვემოთ) შევიტყვე. მას შემდეგ, რაც ვნახე აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით 1923 წელს გამოცემულ საქართველოს რუკაზე სოფ. ოხერხიდა მდ. არაგვისპირასაა აღნიშნული, ჩემთვის ნათელი გახდა სოფ. ხიდარის მდებარეობა ბ. ივანესათვის 1923 წლამდეც რომ ცნობილი იქნებოდა, მაგრამ ეს ცოდნა მისი „ქართველი ერის ისტორიის“ II წიგნში რომ არ აისახა, ალბათ იმან განაპირობა, ამ წიგნის ყველა გამოცემა 1914 წელს გამოქვეყნებულ ტექსტს რომ იმეორებს¹.

ასე რომ, ხიდარის საკითხით დაინტერესებულ საქართველოს ძველი ისტორიის მკვლევარებს ხიდარის მდებარეობის შესახებ აღნიშნული რუკით შეიძლებოდა შეეტყოთ (ასეთი რუკები ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის საქართველოს შუა საუკუნეებისა და წყაროთმცოდნეობის განყოფილებაში კედლებზე იყო გაკრული). ასეც მოხდა, 1966 წელს გამოიცა აკად. ნ. ბერძენიშვილის მონოგრაფია – „გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში“, რომელშიც ბ. ნიკო წერს: „არაგვზე ხიდები აუცილებელი იყო, ასეთები ჩანან ოკერხიდასთან (ძველი ხიდარი), ბულაჩაურთან“. ჩრდილო კავკასიაში მომავალი ვახტანგ გორგასალი ხიდარის ხიდით უნდა მისულიყო თიანეთს². უფრო გვიან, 1972 წელს გამოიცა ნ. კვეზერელი-კოპაძის, „საქართველოს ძველი ხიდები“, სადაც წერს: „ოხერხიდა“ მდ. არაგვზე – ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 80-იან წლებში მდ. არაგვზე ძველი ხიდის ნაშთები სოფ. ჭოპორტასა და ბულაჩაურს შორის იყო შემჩნეული³.

¹ გაბაშვილი ვ., რედაქტორისაგან. ჯავახიშვილი ი., თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1983, გვ. 02.

² ბერძენიშვილი ნ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.

³ კვეზერელი-კოპაძე ნ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 62-63.

როგორც ვხედავთ, ბ. ნიკო არ აკონკრეტებს, კერძოდ სად მდებარეობდა ხიდარი, ხოლო კვებერელ-კოპაძეს ოხერხიდასთან და ბულაჩაურთან მდებარე ხიდები ერთი ჰგონია. კარგი იქნებოდა აკად. ნ. ბერძენიშვილს ეთქვა ოხერხიდა/ხიდარი იყო თუ არა არჩილის დროს ქვეყნის (კახეთის) პოლიტიკური ცენტრი, ან სად იყო არჩილის რეზიდენცია. ამის შესახებ იმიტომ ვუთითებ, რომ ეს საკითხი დღესაც გადაუწყვეტელი რჩება. ასე მაგალითად, არჩილის დროინდელი კახეთის სამთავროზე საუბრისას აკად. მ. ლორთქიფანიძე წერს: „ქართული წყარო კახეთის სამთავროს ტერიტორიაზე, არჩილ მეფის სახელს უკავშირებს აღმოსავლეთ საქართველოს ჩრდილოეთში მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციული ცენტრის შექმნას, და იქ დიდი მშენებლობის ჩატარებას“. ქ-ნი მარიკა იმაზეც მიუთითებს, არჩილის ნეშტი „მის მიერვე აღშენებულსა ეკლესიასა“, „ნოკტორას [რომ] დამარხეს“¹. მისი ვარაუდით, „კახეთის სამთავროს ჩამოყალიბებისას პოლიტიკური ცენტრი შეიძლება ყოფილიყო უჯარმა“².

უჯარმის წარსული სპეციალურად აქვს შესწავლილი აკად. დ. მუსხელიშვილს. მასვე ეკუთვნის 1986 წელს ქსე-ში (ტ. 10) გამოქვეყნებული წერილის „უჯარმა“ ისტორიული ნაწილი. მასში ბატონი დავითი წერს: VII საუკუნის დასაწყისში უჯარმა თბილისთან და მცხეთასთან ერთად სამეფოს უდიდეს ქალაქად გვევლინება და კახეთის ცენტრი ხდება მას შემდეგ, რაც ეს პროვინცია გამოეყო ქართლის საერისმთავროს (VIII ს. ბოლო) და ცალკე სამეფოდ ჩამოყალიბდა. მაგრამ, ეს არის უკვე ქალაქ უჯარმის დაცემის დასაწყისი... VII-IX საუკუნეებში საჭირო შეიქმნა სამთავროს ცენტრის ხეობაში გადატანა. X საუკუნისათვის კახეთის ცენტრი უკვე ბოჭორმაა³.

1986 წლის შემდეგ ბ-ნმა დავითმა არჩილის მოღვაწეობა ვრცლად გაანალიზა 2003 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში, მაგრამ არც იქ და არც 2012 წელს საქართველოს ისტორიის ოთხტომეულის მეორე

¹ ლორთქიფანიძე მ., ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. სინ. II, გვ. 382.

² იქვე, გვ. 384.

³ მუსხელიშვილი, უჯარმა, ქსე, ტ. 10, თბ., 1986, გვ. 202.

ტომში შეტანილ ქვეთავში - „არჩილის მოღვაწეობა“, სად იყო არჩილის რეზიდენცია, არაფერი უთქვამს.

ასეთი მდგომარეობა გვაქვს თანამედროვე ქართულ მეცნიერებაში – დანამდვილებით არ ვიცით, კახეთში სად იყო არჩილის რეზიდენცია. ალბათ ამან განაპირობა პროფ. ლ. თავაძე ხიდარზე, როგორც კახეთის პოლიტიკურ ცენტრზე რომ წერს და მიუთითებს – „ხიდარი ქართლის პოლიტიკური ცენტრი იყო IV საუკუნის მიწურულს“. ამიტაც უნდა ყოფილიყო განპირობებული, არჩილს ხიდარში განეთავსებინა თავისი რეზიდენცია. არჩილის მიერ განახლებული ხიდარის ციხე ქვეყნის ახალი პოლიტიკური ცენტრი გახდა. სწორედ ხიდარიდან გაიტაცეს ხაზარებმა არჩილის ასული შუშანი, ხიდარის ციხე კი გაანადგურეს¹. ბ-ნ ლერის რომ სცოდნოდა ხიდარად მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირზე მდებარე, დღევანდელი სოფ. აბანოსხევია მიჩნეული, რა თქმა უნდა, მას კახეთის პოლიტიკურ ცენტრად არ ჩათვლიდა.

მას შემდეგ, რაც 1971 წელს ჟინვალის ჰიდროკომპლექსის მშენებლობა დაიწყო, არაგვის ხეობის სოფლების მ.შ. ხიდარის მდებარეობისა და წარსულის შესახებ ბევრი რამ შევიტყვეთ. 1986 წელს ჟურნალ „მნათობში“ გამოქვეყნებულ ვრცელ წერილში „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის ხეობაში“ პროფ. რ. რამიშვილი წერს: „არაგვის ხეობის ეკონომიკურად დაწინაურებული ჩრდილოეთ კუთხის ტერიტორიაზე უზვადაა ისტორიული ნასოფლარები და დიდი დასახლებული პუნქტების ნაშთები, რომელთა შორის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ერთ-ერთი ყველაზე უფრო შთამბეჭდავია აბანოსხევის უზარმაზარი ნამოსახლარი, რომელიც ჩვენი ვარაუდით, არის ისტორიული წყაროების ხიდარი. ადრექრისტიანულ ხანაში, – დასძენს ბ. რამინი, – ხიდარი წარმოადგენდა მეტად მნიშვნელოვან სტრატეგიულ და პოლიტიკურ ცენტრს, რომელიც კონტროლს უწევდა ქართლიდან ისტორიული კახეთისაკენ მიმავალ უმნიშვნელოვანეს

¹ თავაძე ლ., საქართველო VIII საუკუნეში. პოლიტიკური ისტორია, თბ., 2020, გვ. 149.

გზას. ჩვენი ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი... დიდი ნამოსახლარი განფენილია თანამედროვე სოფ. აბანოსხევის ტერიტორიაზე. ამ პუნქტის უადრესობაზე მეტყველებს ის, რომ მას თავისი ხელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობის გამო დიდი მნიშვნელობა შეუნარჩუნებია გვიან შუა საუკუნეებში. ამაზე მეტყველებს საკმაოდ მოზრდილი, ოთხკუთხა გალავნისა და მრგვალი კოშკების მქონე ციხის არსებობა ნოკორნის ხევის მარჯვენა ნაპირზე¹.

ბ-ნი რამინის ნაშრომიდან მოტანილ თხრობაში მნიშვნელოვანია მითითება ციხე მდ. ნოკორნის ხევის (იგივე აბანოსხევის) ნაპირას რომ მდებარეობს, მაგრამ ის არ დაინტერესდა, ეს ციხე IV საუკუნეში ვარაზ-ბაკურის მიერ აგებული და არჩილის დროს „ხიდარის ნაციხარად“ წოდებული ციხის ადგილზე ხომ არ მდებარეობს, სად იყო არჩილის მიერ აგებული გუმბათიანი ეკლესია. რა აკავშირებს ამ ეკლესიას იმ ნაგებობასთან, რომელიც დღეს არჩილის მონასტრადაა მიჩნეული და მისი სამაროვანია.

1986 წელს ჟურნალ „მნათობში“ როცა რ. რამიშვილის წერილი გამოქვეყნდა, Sin-50-ის მინაწერის ის ცნობები, რომელიც ხიდარიდან ნეშტთა გადასვენებას ეხება, ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი სამეცნიერო წრეებისათვის, მაგრამ, 1997 წელს ენციკლოპედია „საქართველოში“

¹ ბ. რამინი შეეცადა ხიდარის ვახუშტი ბატონიშვილისეული სახელის „ოკერ-ჭიდას“ წარმომავლობა აეხსნა. მისი დაკვირვებით, მდ. არაგვის კალაპოტი სწორედ სოფ. აბანოსხევის მიდამოებშია დავიწროებული და ერთადერთი ადგილი არაგვის ჭალაში, სადაც ისტორიულად შეიძლება გადებულიყო ხიდი, აქ გახლავთ. ცხადია, ამ ისტორიული პუნქტის სახელწოდება („ჭიდარი“, „ნაჭიდური“) უკავშირდება უძველესი დროიდან აქ არსებულ ხიდს. იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

ძველი ხიდარის ვახუშტი ბატონიშვილისეული სახელი „ოკერ-ჭიდა“ იმას ხომ არ ნიშნავს, როგორც ვახუშტის თანადროულად, ისე IV საუკუნეში ვარაზ-ბაკური მეფის დროს მდ. არაგვის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირების დამაკავშირებელ ხიდს ეს მდინარე ხშირად აზიანებდა (ანგრევდა)? „ოკერი“ ძველად, რადგან „ნანგრევს“, „უშენს“ ნიშნავდა (იხ. ოკერი, აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 336), ხალხს ხიდისთვის, მართლაც, შეიძლება დაეწოდებინა. ნამდვილი ხიდარი სხვა მხრივ უნდა გავიზნოთ და ვეძიოთ.

გამოქვეყნებულ საკმაოდ ვრცელ წერილში - „აბანოსხევის არქეოლოგიური ძეგლები“ არაფერია თქმული „ქართლის ცხოვრებასა“ და Sin-50-ის მინაწერში ხიდარზე არსებულ მითითებებზე. ასევე ენციკლოპედიაში გამოქვეყნებული წერილის ავტორებმა სოფ. აბანოსხევის (რომელიც მათ ხიდარად მიაჩნიათ) ტერიტორიაზე ვარაზ-ბაკურისა და არჩილის დროინდელი ციხის მდებარეობა რომ არ ეძიეს, ეს იმან განაპირობა მათ „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების რეალურობაში შეიტანეს ეჭვი, თუ იმან, არჩილის საფლავი ხიდარში კი არა, ნოდოკრის მონასტერში რომაა, ძნელი სათქმელია.

1991 წელს ზ. ალექსიძის მიერ გამოქვეყნებული, თითქმის, დოკუმენტური ხასიათის Sin-50-ის მინაწერიდან ვიცოდი, ხიდარი, ზედაზნის მონასტერში გადასვენებამდე „ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელის“, მისი ოჯახის წევრებისა და სხვათა განსასვენებელ ადგილს წარმოადგენდა. ახლა გაირკვა „ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელი“ IV საუკუნეში მცხოვრები მეფე ვარაზ-ბაკური კი არა, ვარდან-ფილიპიკის ბრძანებით 711 წელს სიკვდილით დასჯილი ქართლის ერისმთავარი იყო, ჩემ მხრივ ინტერესი ხიდარისადმი უფრო გაიზარდა.

არაგვის ხეობის არქეოლოგიური შესწავლისას ხიდარად მიჩნეული სოფ. აბანოსხევისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიების სიძველეთა შესწავლის მხრივ ბევრი გაკეთდა (ეს ბ. რამინის წერილიდანაც კარგად ჩანს), რამაც განაპირობა ქსე-საგან განსხვავებით, ენციკლოპედია „საქართველოს“ პირველ ტომში სოფ. აბანოსხევის შესახებ ზემოდასახელებული წერილის შეტანა. ასეთი მონაცემების მიუხედავად „ქართლის ცხოვრების“ ტოპოარქეოლოგიურ ლექსიკონში ოხერ-ხიდას შესახებ მხოლოდ ვახუშტის ცნობებია მოტანილი¹, ხოლო ხიდარის შესახებ ნათქვამია, ის რომ „არაგვის ნაპირზე მდებარეობდა. სახელწოდება იმაზე მიუთითებს, იქ არაგვზე გადებული იყო ხიდი. წყაროებში იხსენიება IV საუკუნის II ნახევრიდან. მეფე არჩილის (V ს-

¹ ოხერ-ხიდა, დასახ. ლექსიკონი, გვ. 408.

ის 20-30-იანი წლები) დროს ხიდარის ციხე დანგრეული ყოფილა. ხიდარი არქეოლოგიურად შეუსწავლელია“-¹.

როგორც ვხედავთ, სტატია „ხიდარის“ ავტორს ახლანდელი სოფ. აბანოსხევი ძველ ხიდარად არ მიაჩნია, ის არქეოლოგიურად შეუსწავლელ ადგილად გამოაცხადა. „ნაციხარ ხიდარში“ მისულ არჩილ მეფედ V საუკუნეში მცხოვრები არჩილი რომ მიიჩნია, ამაზე კომენტარს არ გავაკეთებ.

ხიდარის მდებარეობისა და მისი დანიშნულების შესახებ ზრთა სხვადასხვაობა ზემოთქმულით არ სრულდება. მთავარი შემდეგია – დღეს საეკვოდ არავის მიაჩნია VIII საუკუნეში მოღვაწე არჩილ მეფის ახლანდელი განსასვენებელი, „არჩილის მონასტერი“, რომ ძველი ნოდოკრაა. ამ საკითხზე სანამ ისევ ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობას დავიმოწმებ, მოვუსმინოთ აკად. ნ. ბერძენიშვილს: 1935 წელს ივრის ხეობაში მოგზაურობის აღწერისას იგი წერს: სწრაფად გადავკერით ერწოს ტაფობი, უნახავი დაგვრჩა არჩილის მონასტერი ნოტკორა (ნოკორნა, ნოდოკრა). ის ძეგს ერწოს საზღვარზე, სადაც ერთმანეთს უერთდებიან ხევები არაგვიდან – ნოკორნისკევი და ერწოდან და ამით ბუნებრივ და ადვილ გასასვლელს ქმნიან. ამ პუნქტის ნახვა ჩვენ ძალაუვნებურად არაგვის ხეობის მოვლას დავუკავშირეთ, რაც მომავლის ამოცანად დაგვრჩა².

მიუხედავად იმისა, რომ არჩილის მონასტერი ნოდოკრა (ნოდოკრა) ერწოს ტაფობის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, თიანეთისაკენ მიმავალ გზაზე სოფ. ღულელებიდან 4 კმ-ით დაშორებულ ახლანდელ სოფელ სიონთგორასთან ახლოს მდებარეობს (მას არაგვს შემდინარე ნოკორნის ხევის სათავესთან ადვილად გადასასვლელი მთა ყოფს. ვახუშტის სიტყვით „ნოკორნისა და ბოკოწნის შორის გორაა“³), ბ-მა

¹ ხიდარი, იქვე, გვ. 689.

² ბერძენიშვილი ნ., ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს. სის, I, თბ., 1964, გვ. 177. ბატონი ნიკო ცდება ნოკორნას და ნოდოკრას რომ აიგივებს (იხ. ქვემოთ).

³ ვახუშტი ბატონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 532. მისივე ცნობით, „ჩრდილოთ ნოკორნა ბოკოწანს შორის გორანი ჩამოსული თიანეთის მთიდან არაგვამდე“. იქვე, გვ. 536. ესაა ქართლის ქედის დასავლეთი ფერდობი.

ნიკომ მისი ნახვა არაგვის ხეობიდან (მონასტერი ნოკორნის ხევში არ მდებარეობს) მოინდომა. ასეთი სურვილი მას, როგორც ჩანს, ვახუშტის ცნობებიდან გამომდინარე გაუჩნდა. ვახუშტის თანახმად, არაგვს რომ ერთვის ნოკორნის ხევი, ამის თავს არს ნოკორნა, მონასტერი გუმბათიანი, კეთილშენი, დიდი. ესე აღაშენა მეფემან არჩილ და ყო მონასტრად, შემდგომად წამებისა მისისა ცოლმან მისმან დაფლა წმიდა გუამი მისი მუნ. არამედ ბოკოწნის ჯეჟს¹.

ზემომოტანილი ცნობებიდან გამომდინარე, კვლევის შედეგები ასე წარმომიდგება: 1. „ჯეჟი კახეთისა და ხიდარი, სადაც ვარაზ-ბაკური დროებით „უკუჯდა“, ხოლო 731 წელს არჩილ II „ნაციხარსა კიდარისასა“ მივიდა და იქ დაკრძალული ბაგრატიონთა სახლის წევრებისა და სხვათა ნეშტების გადასვენება მოითხოვა, ვახუშტი ბატონიშვილის დროისთვის ნოკორნის ხევად იწოდებოდა, ახლა აბანოსხევის სახელითაა ცნობილი. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. აბანოსხევია მიჩნეული ძველ ხიდარად და ვახუშტი ბატონიშვილისეული ოხერხიდად; 2. ვარაზ-ბაკურ მეფის დროინდელი ციხე, და შესაბამისად, არჩილ II-ის დროინდელი „ნაციხარი ხიდარისა“, ნოკორნის ხევში მდებარეობდა, არჩილმა „დიდშენი“ მონასტერი ნოკორნის ხევის თავს (ახლანდელი აბანოსხევის სათავეში) აღადგინა და გადააკეთა. ამ მონასტერს ვახუშტი „ნოკორნის“ სახელით იხსენიებს; 3. არაგვზე მდებარე ხიდიოთ ქ. მცხეთა და შიდა ქართლი უმოკლესი გზით უკავშირდებოდა კახეთს, ერწო-თიანეთს. ამ გზით გადავიდა ვახტანგ გორგასალი თიანეთს, შემდეგ ჩრდილო კავკასიაში; 4. არჩილის ეკლესია (სადაც დაკრძალეს ნაწამები არჩილი) ნოკორნის ხევის თავს, ზღვის დონიდან 1160 მეტრზე მდებარე სოფელ დავათიდან დაახლოებით 300 მეტრის დაშორებით, მთის წვერზე მდებარეობს და ახლა ღვთისმშობლის სახელობისაა. ვახუშტის ცნობიდან გამომდინარე, ამ ეკლესიიდან გადაასვენა მისმა მეუღლემ გუარამ კურაპალატის ასულმა არჩილის

¹ იქვე, გვ. 534-535.

ცხედარი „ბოკოწნის ჯეკს“¹; 5. ერწოს სამხრეთ-დასავლეთით, სოფ. სიონთგორის მახლობლად მდებარე არჩილ II-ის სამონასტრო კომპლექსი ნოდოკრად (ნოტკორად) იწოდება; 6. ბოკოწნის ხევში მდებარეობდნენ სოფლები: ბოკოწნის და ნოდოკრა, მაგრამ ისინი დღეს აღარ არსებობენ. ერთ-ერთი მათგანი უნდა იყოს სოფ. სიონთგორის მახლობლად მდებარე ნასოფლარი².

რატომ გადასვენა არჩილის ცხედარი მისმა მეუღლემ ნოკორნის ხევის თავს მდებარე, თვით არჩილის მიერ აგებული ეკლესიიდან, ბოკოწნის ხევს, ან რატომ მოიშალა სოფ. ბოკოწნის და ნოდოკრა, ცნობილი არაა. შემორჩენილი ისტორიული მასალებიდან, 1332 წლის საბუთში, ერწოს სოფლებს შორის სოფ. ჩეკურის გვერდით ნახსენებია, „ნოდოკრა და მონასტერი“³, უფრო გვიანი დოკუმენტებით, რომლებიც 1612 და 1751 წლებს განეკუთვნებიან, სოფ. ბოკოწნის წყლითა და წისქვილით⁴ გარაყანიძეებს ეკუთვნოდა⁵. ზემოდასახელებულ „ერწოთიანეთის საეპისკოპოსოს გამოსაღებ წიგნში“ ერწოს სოფლებთან (ორხევი, თოლეჯი, გორანა და სხვ.) ერთად, ახლანდელი დუშეთის რაიონში შემავალი სოფლებიც: კიდარი (აბანოსხევი), ჟინოვანი, ბოდავი, დაოთი (დავათი), ნოკორნა და სხვანი იხსენიებიან. მათგან სოფ. ხიდარი მდ. არაგვის ნაპირზე, ხოლო სოფ. ნოკორნა, როგორც ითქვა, ამ მდინარის თავს, დავათის ახლოს მდებარეობდა. ამ დოკუმენტში სოფ. ბოკოწნის მოუხსენებლობა, მისი გარაყანიძეებისადმი კუთვნილებით უნდა აიხსნას.

¹ გუარამ კუროპალატი იხსენიება Sin-50-ის მინაწერშიც. მას გარეჯის მონასტრისათვის 52 ძვირფასი თვლით მოკაზმული ვერცხლის „ძელი ცხოვრებისა“ შეუწირია. იხ. ალექსიძე ზ., ახალი ცნობა, გვ. 6.

² ჯორბენაძე ბ., სიონთგორი, ქსე, ტ. 9, თბ., 1985, გვ. 379.

³ ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარი, ქსმ, III, თბ., 1970, გვ. 180.

⁴ ერწოს ველზე არჩილის მონასტრის მხარეს ჩამოედინება მდ. აძეძი, ალბათ მასზე იყო გამართული წისქვილი.

⁵ წყალობის წიგნი ზაქარია კათალიკოზისა გურგენ გარაყანიძისადმი (1612 წ.), ქსმ, III, გვ. 490-491. წყალობის წიგნი ანტონ I-ისა ლუარსაბ გარაყანიძისადმი (1751 წ.), ქსმ, III, გვ. 817.

1985 წელს, როცა გაზეთ „კომუნისტში“, სოფ. დავათში მიკვლეული ქართული ანბანიათი სტილის შესახებ წერილი გამოქვეყნდა, როგორც აღვნიშნე, მე ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგიისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაზე ვმუშაობდი, მაშინაც, და ამ მონოგრაფიის გამოქვეყნების (1990 წ.) შემდეგაც ვფიქრობდი, „მეფეთა ცხოვრების“ ხიდარი, სადაც 368 წელს მცხეთიდან ვარაზ-ბაკური მეფე დროებით „უკუჯდა“ და ციხე ააგო (ალბათ, უფრო სწორი იქნება, მას ციხე გაენახლებია), „ქვესა კახეთისასა“-ში შედიოდა. ცხადია, ამავე ხეობაშია სამიხელები ხიდარის ციხის კვალი.

ქართლის ქედის დასავლეთ კალთაზე მდებარე დავათი უძველესი ქართული სოფელია, და პირველად მოხსენიებულია გიორგი III-ის მიერ 1170 წელს განახლებულ იმ სიგელში, რომელიც ადრე გაუცია კვირიკე კახთა მეფეს¹. დავათის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 300 მ-ზე დაბურულ მთის წვერზე მდებარეობს ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ „ნოკორნის მონასტრად“ წოდებული დავათის ღვთისმშობლის ორნავიანი ეკლესია, რომელსაც რ. რამიშვილი VI საუკუნის II ნახევრით ათარიღებს². სწორედ ამ ეკლესიის კედელში იყო ჩაშენებული ქართული ანბანიათი სტელა³. რადგან ამავე ეკლესიის კედლებში იყო ჩაშენებული ის ექვსი სტელა, რომელთა შესახებ ბ. რამინი ვრცლად საუბრობს⁴, როგორც ჩანს, ისინი იმ სამაროვნებს განეკუთვნებოდნენ, რომლებშიც ზედაზნის მონასტერში გადასვენებამდე „ვარაზ-ბაკურ ჯიდარელი“ და მისი ოჯახის წევრები იყვნენ დაკრძალულნი?

ასეთი მასალიდან გამომდინარე, უნდა დავასკვნა: დღეს არაგვის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფელი აბანოსხევი თუ ისტორიული

¹ დავათი. საქართველო. ენციკლოპედია, ტ. 2, თბ., 2012, გვ. 259.

² დვალი თ., მაჩაბელი კ., დავათის ღვთისმშობლის ეკლესია, საქართველო. ენციკლოპედია, ტ. 2, გვ. 259.

³ აბრამიშვილი გ., ალექსიძე ზ., დავათის სტელა. საქართველო. ენციკლოპედია, ტ. 2, გვ. 258-259.

⁴ რამიშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 142-146.

სოფლის ხიდარის ადგილზე მდებარეობს, ნოკორნის ხევის (დღევანდელი აზანოს ხევი) მარჯვენა ნაპირზე ოთხკუთხა გალავნიანი ციხე არჩილ II-ის დროინდელ ხიდარის ნაციხარზეა აღმართული, ხოლო არჩილის მიერ აღდგენილ-გადაკეთებული მონასტერი, ასევე ისტორიული სოფლის - დავათის ახლოს, ნოკორნის ხევის თავს მდებარეობს, და ამ მონასტრის კედლებში ჩატანებული სტელებიდან¹ ის 6 სტელა, რომელზეც რ. რამიშვილი ვრცლად საუბრობს, მართლაც, ვარაზ-ბაკურ ხიდარელსა და მისი ოჯახის წევრების განსასვენებლებს ეკუთვნოდნენ. ვარაზ-ბაკურის „უკუჯდომის“ ამ ადგილს ვახუშტი ბატონიშვილი „ქვესა კახეთისასა და არაგვის პირს“ უწოდებს. გამოდის, რომ ძველად ხადარი მთელი ნოკორნის ხეობას მოიცავდა.

ჩემ მიერ მიღებული ასეთი დასკვნის შემდეგ, ტოპონიმ „ჭიდარის“ რაობის გასარკვევად ცნობილ ენათმეცნიერს, პროფ. მერაბ ჩუბუას მივმართე. მისი განმარტებით, ჭიდ-არ-ში (ისე როგორც ტოპონიმში გომ-ი-გომ-არ-ი) „არ“ არის მრავლობითი რიცხვის ნიშანი, რომელიც სვანურ „არ“ მარკერს უკავშირდება და უნდა აიხსნას როგორც ხიდე-ბიანი მხარე.

ასე რომ, მცხეთას გარიდებული ვარაზ-ბაკური რომ დროებით ხიდარში გადავიდა, შემთხვევითი არ იყო. საჭიროების შემთხვევაში იქედან ადვილად შეიძლებოდა ერწოში, შემდეგ კი კახეთში გადასვლა.

¹ დავითის ღვთისმშობლის ეკლესიის არქეოლოგიური შესწავლისას, როგორც პროფ. რ. რამიშვილი წერს, გამოვლენილ იქნა „საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სტელები“ (იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140), რომელთაგან „ნატიფი ხელით შესრულებული სტელების ნატეხები ეკლესიის ბურჯებში არა მარტო სამკაულად, საშენ მასალადაც არის გამოყენებული“ (იქვე, გვ. 141). ამ მრავალრიცხოვანი სტელებიდან 6 თუ „ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელისა“ და მისი ოჯახის წევრთა სამაროვნებზე უნდა ყოფილიყო აღმართული, დანარჩენი ნატეხები იმ ნემტების სამაროვნებისა უნდა იყოს, რომლებიც რუვისთაველებმა ხიდარიდან (ამ გამოკვლევის შემდეგ შეიძლება ითქვას, ნოკორნის ხევის სათავეში მდებარე არჩილ II-ის მიერ განახლებამდე არსებული მონასტრიდან) რუვისთაველებმა ზედაზნის მონასტერში გადაასვენეს. იმ 6 სტელიდან, რომელთა შესახებ ბ. რამინი წერს, ზოგი წარწერაინაა. ერთზე იკითხება სახელები: „სტეფანოზი“ და „ცქირი“. „სტეფანოზი“ დიდი ალბათობით, არჩილის თნამედროვე ქართლის ერისმთავარი, სტეფანოზ III ბაგრატიონი უნდა იყოს.

რაც შეეხება, არჩილ II-ის მიერ აგებულ მონასტერს, ვახუშტი ბატონიშვილი მას რომ გუმბათიანად ასახელებს, ეს შეიძლება მისთვის ამ ცნობის მიმწოდებლის შეცდომა იყოს.

§ 9. ვინ იყვნენ მეწეკევნელები? ვარაუდი, „მეწეკევნელთა მთავრის“ წარმომავლობის შესახებ

1991 წელს გაზეთ „ლიტერატურულ საქართველოში“ გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში Sin-50-ის მინაწერში მოხსენიებული მეწეკევნელთა ვინაობის დასადგენად ზ. ალექსიძემ XI საუკუნის ქართველი ავტორის სუმბატ დავითის ძის თხზულებაში არსებული ის ცნობები გაანალიზა, რომლებიც 627-628 წლებში თურქთა დასავლეთი კავკასიის ლაშქართან ერთად ბიზანტიის იმპერატორის ჰერაკლეს (610-641) თბილისის ასაღებად წარმოებულ ბრძოლებთანაა დაკავშირებული. თხრობის პირველ ნაწილში სუმბატი თბილისიდან ირანის შაჰის ხოსრო II-ის წინააღმდეგ საბრძოლველად მიმავალი ჰერაკლეს საქმიანობას აღწერს. თბილისიდან ჰერაკლე მისულა გარდაბანს ვარაზ-გაგელისასა, დაულაშქრია ხუზაშენი, შემდეგ „ნათელ-სცა... ვარაზ-გაგელსა და ყოველსა ერსა მისსა“, „წარვიდა ბერდუჯს (იქ დაიწყო ეკლესიის მშენებლობა) და დადგა გულსა სოფლისასა და აღმართა ჯუარი ქვისა“.¹ თხრობის მეორე ნაწილში სუმბატი 628 წლის შემოდგომაზე თურქთა მიერ თბილისის აღების შემდეგ გარდაბანში მყოფი ჰერაკლეს ლალს გადასვლის („მიცვალა ლალს“) შესახებ გვამცნობს. იქ „უწოდა მეწეკევნელთა მთავარსა, ნათელ-სცა და წარვიდა ბაღდადს“².

სუმბატის თხრობიდან არა ჩანს, ვინ იყო „მეწეკევნელთა მთავარი“, ამიტომ ზ. ალექსიძემ ის „ქართული ფეოდალური სახლის

¹ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 376.

² იქვე.

მეთაურად”, თუ „საქართველოს ვასალობაში მოქცეული რაღაც ჩვენთვის უცნობი პოლიტიკური ერთეულის” მთავრად ივარაუდა¹. ამ პასაჟისათვის, – წერს ზ. ალექსიძე, – სუმბატის ძირითადი წყაროა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ”. თუმცა, მისი გამოყენებისას ქარაგმა ისტორიკოსს არასწორად გაუხსნია და ვარაზ-გრიგოლის მაგიერ მიუღია ვარაზ-გაგელი. რადგან სუმბატის ცნობა მეწეკვენელთა სახლის შესახებ Sin-50-ის მინაწერით დასტურდება, სუმბატს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს” გარდა ხელთ ჰქონდა კიდევ რაღაც, დღეს ჩვენთვის უცნობი წყარო. ამგვარად, – ასკვნის ზ. ალექსიძე, – „მეწეკვენელთა მთავრის” სამფლობელოა საქართველოში, ხოლო ახალი კოლექციის Sin-50-ის მინაწერმა გვიჩვენა, რომ ამ სამთავროს სათავეში უდგას ქართული ფეოდალური სახლი – „მეწეკვენელთა მთავარი”, რომელიც გარდაბნის ახლოს აღმოსავლეთით სახლობს². ჰერაკლე კეისრის მოძრაობის გეზი ასეთია: თბილისი, ხუზაშენი, ბერდუჯი, ლალი, ბაღდადი. ამნაირად კი ჩვენ შევდივართ კუხეთის, კახეთის ან ჰერეთის ტერიტორიაზე იმის მიხედვით, თუ რომელი ეპოქის შესახებ ვლაპარაკობთ ან რამდენად სამხრეთ-აღმოსავლეთით გადავინაცვლებთ. Sin-50-ის ცნობით, – დასძენს ზ. ალექსიძე, – „მეწეკვენელთა სახლი” უშუალოდ არის დაკავშირებული გარეჯთან. უნდა ვივარაუდოთ, რომ VII საუკუნის პირველ ნახევარში (როდესაც სუმბატ დავითის ძის თხოვულებაში აღწერილი ამბები ხდება) იგი კუხეთის გამოჩენილ ფეოდალურ საგვარეულოს წარმოადგენს, ხოლო X საუკუნის პირელ ნახევარში (როდესაც Sin-50 იწერება) კახეთისას³. ამის შემდეგ, ბ. ზაზა იკვლევს მის მიერ შოთა რუსთაველის წინაპრებად მიჩნეული „რუვისთაველთა” ვინაობას და ასკვნის: შოთა რუსთაველზე რამდენიმე საუკუნით ადრე (სულ გვიან X საუკუნის პირველ ნახევარში) უკვე არსებობდა „რუვისთაველთა (რუსთაველთა)” სახლი ანუ საგვარეულო... რუვისთაველთა საგვარეულოს მესხეთის რუსთავთან საერთო არაფერი ჰქონდა და იგი კახეთ-

¹ ალექსიძე ზ., ახალი ცნობა..., გვ. 6.

² იქვე.

³ იქვე.

ჰერეთს უკავშირდება". ამასვე უნდა მოწმობდეს რუვისთაველთა და მეწკევენელთა თავისუფალი მოქმედება ზედაზენზე, რომელიც IX საუკუნის დასაწყისიდან ასევე კახეთის სამეფოში შედის¹.

ზემოთ, Sin-50-ის მინაწერზე და სხვადასხვა წყაროთა მონაცემებზე დაყრდნობით ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში ნეშტთა გადასვენება 731 წლით განვსაზღვრე. აღნიშნულიდან გამომდინარე, რუვისთაველების ფეოდალური სახლის (საგვარეულოს) არსებობაც შეიძლება იმდროიდან ვივარაუდოთ, მაგრამ მთავარი ისაა, „რუვისთაველთა“ შოთა რუსთაველის წინაპრებად მიჩნევა რამდენად რეალურია, რამდენად სარწმუნოა ეს რუსთველოლოგებისათვის, საერთოდ სამეცნიერო წრეებისათვის. ბ-ნმა ზაზამ როცა „რუვისთაველებისა“ და „მეწკევენელების“ მიერ ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში ნეშტების გადასვენებაზე ისაუბრა, არაფერი უთქვამს ამ საგვარეულოებს რა აკავშირებდა ხიდარში დაკრძალულებთან. ჩემი ვარაუდით, „რუვისთაველები“ „მეფეთა“ და მათ ახლობელთა ნეშტების გადასვენებით უნდა ყოფილიყვნენ დაინტერესებულნი, „მეწკევენელებს“ კი „ვარაზ-ბაკურ კიდარელისა“ და მისი ოჯახის წევრების ნეშტებისათვის უნდა მიეხედათ. მაგრამ, „მეწკევენელები“, როგორც ბ. ზაზა ვარაუდობს, იყვნენ კახეთის ან კუხეთის გამომჩენილი წარმომადგენლები?

როგორც Sin-50-ის მინაწერიდან ჩანს, ხიდარში „მეფენიც“ იყვნენ დაკრძალულები – საერთოდ ხიდარში როგორც მეფეთა, ისე მათ აღმზრდელთა და ახლობელთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი განსასვენებლები ყოფილა. ეს მეფეები, როგორც ითქვა, რადგან ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ, იმაზე მიგვანიშნებს 686 წლიდან ქართლში ბაგრატიონთა ხელახლა გაერისმთავრების დროიდან ხიდარი მათი საგვარეულოს (ალბათ ერთი შტოს) საძვალედ იქცა. ცხადია, იქვე იკრძალებოდნენ მათი „მამა-მძუძენი“ და „მუძუს-ტენნი“. 711 წლის შემდეგ ახლო ხანაში იქვე დაუსვენებიათ კონს-

¹ იქვე.

ტანტინოპოლში სიკვდილით დასჯილი – ბაგრატიონთა სახლის გამოჩენილი წარმომადგენლის ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების ნეშტები.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, Sin-50-ის მინაწერში მოხსენიებული „ვარაზ-ბაკურ მეფე კიდარელი“ ბ. ზაზამ IV საუკუნეში მცხოვრები ვარაზ-ბაკურად მიიჩნია (ეს მეფე ფარნავაზიანთა სახლს განეკუთვნებოდა), მაგრამ არა წერს 600 წლით ადრე გარდაცვლილ ამ მეფესთან რა აკავშირებდა მის მიერ X საუკუნის პირველ ნახევარში მცხოვრებად მიჩნეულ კახეთის გამოჩენილი საგვარეულოს წევრებს; რატომ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი დაინტერესებული ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების ნეშტების გადასვენებაზე ეზრუნათ.

„რუვისთაველთა“ და „მეწკევენელთა“ ვინაობისა და მათი მოღვაწეობის დროის დასადგენად, როგორც ვნახეთ, ზ. ალექსიძემ სუმბატ დავითის ძის ის ცნობები გამოიყენა, რომლებიც იმპერატორ ჰერაკლეს მიერ იმდროინდელი ქართლის საერისმთავროს აღმოსავლეთით ქრისტიანულ ღონისძიებათა გატარებას ეხება, მაგრამ არაფერი უთქვამს ვინ იყო გარდაბანში ჰერაკლესთან მყოფი ვარაზ-გრიგოლი. ჰერაკლემ რატომ „დაილაშქრა“ ვარაზ-გრიგოლის სამფლობელოში არსებული „ხუზაშენი“ – შემდეგ „ნათელ-სცა“ ვარაზ-გრიგოლსა და „ყოველსა ერსა მისსა“ (მათი მონათვლის შემდეგ იქვე დაიწყო „უბრწყინვალესი“ ეკლესიის მშენებლობა). იქიდან „წარვიდა ბერდუჯს და დადგა გულსა სოფლისასა და აღმართა ჯუარი ქვისად“. იქაც წმიდა ღმრთისმშობლის ეკლესიის მშენებლობა დაიწყო. ეს ყველაფერი სუმბატის მონათხრობით, იმპერატორმა ჰერაკლემ თბილისის კალას ციხის აღებამდე მოიმოქმედა. შემდეგ როცა თურქთა სარდალმა ჯიბლუმ „წარიღო კალა“, ციხის დამცველები სიკვდილით დასაჯა და ამბავი ჰერაკლეს „მისწია გარდაბანს ვარაზ-გაგელისსა“, ჰერაკლემ „გარდაბანით მიცვალა ლალს, და უწოდა მეწკევენელთა მთავარს, ნათელ-სცა და წარვიდა ბაღდადს“¹.

¹ სუმბატ დავითის-ძე, დასახ. თხზ., გვ. 376.

ზემომოტანილი თხრობიდან გამომდინარე, ჰერაკლემ ვარაზ-გრიგოლთან ერთად ორჯერ დატოვა გარდაბანი – ერთხელ თბილისის კალას ციხის აღებამდე, შემდეგ კალას აღების შემდეგ „მიცვალა ლალს“. ამრიგად, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, სუმბატს ჰერაკლეს მოღვაწეობა ქართლის საერისმთავროს აღმოსავლეთით ორ ეტაპად აქვს წარმოდგენილი.

თბილისის ასაღებად ბრძოლა იმპერატორმა ჰერაკლემ და მისმა მოკავშირე თურქებმა 627 წელს დაიწყეს, მაგრამ იმხანად ბიზანტიის მთავარი მოწინააღმდეგე ირანი რადგან დასამარცხებელი იყო, ჰერაკლემ თბილისისათვის ბრძოლა თურქებს დაავალა, თვითონ კი ბიზანტიის ლაშქრით ირანისაკენ გაემართა¹, მაგრამ, ამ ლაშქრობისას – ირანის წინააღმდეგ საბრძოლველად მიმავალ ჰერაკლეს ის ღონისძიებები არ განუხორციელებია, რომელზეც სუმბატ დავითის ძე მოგვითხრობს. აკად. ჰ. მანანდიანმა სპეციალურად შეისწავლა ირანის წინააღმდეგ იმპერატორ ჰერაკლეს ლაშქრობათა მარშრუტი. მისი დასკვნით, 627 წელს თბილისიდან ირანისაკენ, ჰერაკლე ახლანდელი ბორჯომის ხეობისა და ჯავახეთზე გავლით გაემართა², გადამწყვეტ ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ ხოსრო II ტახტიდან გადააყენეს. ახალმა შაჰმა კავად შიროემ 628 წლის 3 აპრილს ჰერაკლესთან ზავი დადო (გაათავისუფლა 25 წლის მანძილზე ირანში ტყვედ მყოფი ალბანეთის კათალიკოსი ვირო).³ ირანთან ზავი რადგან სეპარატული იყო (ზავის დადებაში ჰერაკლეს მოკავშირე თურქთა კავანს მონაწილეობა არ მიუღია), ლაშქრობიდან დაბრუნებული ჰერაკლე თბილისთან, რომელსაც ირანელებიც იცავდნენ, აღარ მისულა. კალას აღებას ის ქართლის საერისმთავროში შემავალი გარდაბანში ელოდა⁴. 628 წლის შემოდგომაზე იქ შეატყობინეს მას კალას აღება, რის შემდეგაც ის

¹ გოილაძე ვ., აზრეშუმის დიდი სავაჭრო გზა და საქართველო. თბ., 1997, გვ. 67-69. ირანის შუაგულისაკენ მიმავალ ჰერაკლეს მოკავშირეთა ლაშქარი თითქმის მთლიანად ჩამოცილდა (იქვე, გვ. 88).

² Магандиян Я.А. Маршруты персидских походов императора Ираклия, ВВ, т. III, 1950, გვ. 149.

³ გოილაძე ვ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

⁴ იქვე, გვ. 108-112.

თავისი ლაშქრით ალბანეთში გარდმანის ტერიტორიაზე გადავიდა და იქ განახორციელა ის ქრისტიანული ღონისძიებები, რაზეც სუმბატ დავითის ძე მოგვითხრობს.

ჩემი კვლევისათვის, მართალია, მთავარი ისაა, ვინ უნდა ყოფილიყვნენ მეწვევნელები, რომლებმაც „ვარაზ-ბაკურ ჭიდარელისა და მისი ოჯახის წევრების ნემტები ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში გადასვენეს, მაგრამ მკითხველისათვის არანაკლებ საინტერესო იქნება იმის გარკვევა, რომელი ციხე იყო „ლალი“ და სად მდებარეობდა. ვინ იყო სუმბატის მიერ ვარაზ-გაგელად მოხსენებული ვარაზ-გრიგოლი, 628 წლისათვის რატომ იყო მოსანათლი ვარაზ-გრიგოლი და „ყოველი ერი მისი“, იმპერატორმა ჰერაკლემ სად „აღმართა ჯუარი ქვისად“, ვინ უნდა ყოფილიყო მეწვევნელთა მთავარი, რატომ იყო ისიც მოსანათლი. ქართლის საერისმთავროს მეზობლად მდებარე ამ მიწა-წყალზე ჰერაკლეს მისვლამდე, რატომ არ აშენდა არც ერთი ეკლესია, დაბოლოს, რატომ მონაწილეობდნენ მეწვევნელები ხიდარიდან ნემტების გადასვენებაში?

სუმბატის მიერ იმპერატორ ჰერაკლესთან ერთად გარდაბანში მყოფად დასახელებული „ვარაზ-გაგელი“, როგორც ბ. ზაზა წერს, მართლაც, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაში მოხსენიებული ვარაზ-გრიგოლია¹. VII საუკუნის ავტორის მოვსეს კალანკატვაცის ცნობით, ის ირანული წარმომავლობის ალბანეთის – მიჰრანიდების დინასტიიდან პირველი მთავარი იყო, რომელიც ალბანეთის კათალიკოსმა ვირომ მონათლა² (ვირო, როგორც ვნახეთ, 628 წლის აპრილში იქნა გათავისუფლებული შაჰის ტყვეობიდან). რაც შეეხება გარდაბანში მის ყოფნას, მოვსესის თანახმად, ვარაზ-გრიგოლის პაპამ მამაცმა ვარდანმა

¹ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 326.

² მოვსეს კალანკატვაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია. ბეელი სომხურიდან თარგმნა ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1985, გვ. 88, ფ. მამედოვას თანახმად, ვარაზ-გრიგოლი 628 წელს ჰერაკლეს ღონისძიებებისას დიოფიზიტად მონათლა, 630 წელს კი ვირომ ის მონოფიზიტად მონათლა (Мамедова Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986, გვ. 204), რაც ნაკლებ დამაჯერებელია.

სამ წელიწადში ააშენა გარდაბნის ციხე¹, სხვა ადგილას მოვსესი როცა ისევ ჩამოთვლის ვარაზ-გრიგოლის წინაპრებს, წერს მამაც ვარდანს, რომელმაც ირწმუნა ქრისტე” „გარდაბნის ციხე არ აუშენებიაო”², რაც უფრო რეალური ჩანს. აკად. დ. მუსხელიშვილის თანახმად, გარდმანი ალბანეთის უტის ოლქის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა, მისი დასავლეთი მხარე – გარდაბანი კი ქართლში შედიოდა.³ 628 წლის შემოდგომაზე იმპერატორი ჰერაკლე გარდაბანში – ქართლის იმ ნაწილში იმყოფებოდა, რომელიც ბიზანტიამ 591 წლის შეთანხმებით ირანისაგან მიიღო. ქართლის ამ ნაწილში ვარაზ-გრიგოლის წინაპარი ციხის აშენებას ვერ შეძლებდა. ამ საკითხს მე ჯერ კიდევ 1997 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში შევეხე და აღვნიშნე, ვარაზ-გრიგოლს ალბანეთის გარკვეულ ნაწილზე მთავრობა ჰერაკლესაგან მისი თანადგომის გამო უნდა მიეღო⁴. ვარაზ-გრიგოლის წინაპართა სამფლობელო გარდმანი იყო, სადაც ჰერაკლემ ის და მისი ხალხი მონათლა. ასე რომ, აზერბაიჯანელი მკვლევარი ფ. მამედოვა არაა სწორი, ვარაზ-გრიგოლის სამფლობელოდ გარდაბანიც რომ მიაჩნია⁵.

შესაბამისად, სუმბატ დავითის ძე ვარაზ-გრიგოლს რომ ვარაზ-გაგელად იხსენიებს და იმპერატორ ჰერაკლეს გარდაბანიდან ლალს გადასვლაზე მიუთითებს, არ ცდება. ლალი, რომ მირიან მეფის სიძის ფეროზის მიერ აგებული პეროჟა-კაფა (პეროჟის კარი) იყო, ამის შესახებ ჯერ კიდევ 1991 წელს ვახტანგ გორგასლისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში მივუთითე⁶. 2021 წელს წლიურ ნაშრომზე მუშაობისას კი გაირკვა: ირანიდან „დიდი სპით” მოსულმა ფეროზმა, რომელიც „მეფეთა ცხოვრების” ცნობებიდან გამომდინარე ირანელი მიჰრანების სახლის წევრი იყო, მირიან მეფისაგან ბოძებულ „რანისა და მოვაკანის” დასავლეთ ნაწილში ქართლის საზღვართან ააგო პეროჟა-კაფას ციხე.

¹ მოვსეს კალანკატუაცი, დასახ. თხზ., გვ. 88.

² იქვე, გვ. 161.

³ მუსხელიშვილი დ., გარდმანი, ქსე, ტ. 2, თბ., 1977, გვ. 698-699.

⁴ გოილაძე ვ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 112; Македoвa Ф., დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

⁵ გოილაძე ვ., აზრეშუმის დიდი სავაჭრო გზა, გვ. 111-112.

⁶ გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, გვ. 111-123.

ეს ტერიტორია ციხით 338 წელს სამეფო საკუთრებაში გადავიდა, სანაცვლოდ ფეროზმა ბაკურ მირიანის ძისაგან ქვემო ქართლში მიიღო „სამშვილდითგან მიღმართ ქვეყანანი, ვიდრე თავადამდე აზოგისა“ (ამ ცნობით, როგორც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, ვარსქენი ფეროზის შთამომავალი გამოდის). 369 წელს ქართლის სამეფოს ირანისა და რომის გავლენის სფეროებად გაყოფისას, ირანელი პიტიახშის ქრამ ხუარბორზარდის რეზიდენცია თბილისის ციხით, რადგან რომის გავლენაში გადასული ქართლის ნაწილში მოექცა, ქრამ ხუარბორზარდმა მეფე ვარაზ-ბაკურისაგან თბილისის სანაცვლოდ „რანი და მოვაკანი“ მოითხოვა¹. ასე ჩამოყალიბდა მეფე მირიანისაგან ფეროზისადმი ბოძებულ ტერიტორიაზე „რანისა და მოვაკანის“ (რანის) საპიტიახშო“. 468 წელს პეროზ შაჰისაგან ვარქსენისადმი ბოძებული „რანის ერისთაობა“, სწორედ „რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს“ გამგებელს ნიშნავდა. 468 წელს ირანის შაჰისაგან „რანის ერისთავის“ სახელოს მიღების შემდეგ იწოდა ვარსქენი პიტიახშად. ამ საპიტიახშოს ციხე-პეროჟა-კაფა (პეროზის-კარი. ამ ციხეზე გადიოდა „გზა რანისა“) იხსენიება ალ-ბალაზურთან (IX ს.) „ბაზ ალ-ლალა“-დ², ე.ი. ლალის კარად. „ლალა“, იგივე ხალხალა³, „მეფეთა ცხოვრების“ – „ხილახილა“, „ფეროშ და კავტია“⁴ არის. XI საუკუნეში ეს ციხე საისტორიო წყაროებში „გაგის“⁵ სახელითაა ცნობილი, ხოლო XV საუკუნიდან აღჯაყალად იწოდება⁶. ასე რომ, სუმბატ დავითის ძემ ქარაგმა შეცდომით კი არ გახსნა, ეს ციხე თავისი თანადროული სახელით მოიხსენია.

¹ ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 136.

² Баладзური, Книга завоевания стран. Перевод с арабского П.К.Жузе. МПИИ. Баку, 1927, გვ. 13.

³ Еремян С.Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. ВДИ, 1939, № 1, გვ. 85. Тревер К.В., Очерки по истории и культуре кавказской Албаний IV в. до н.э. – VII в. н.э., М.-Л., 1959, გვ. 31, 152, 264.

⁴ ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 61, 67-68.

⁵ მუსხელიშვილი დ., გაგი. ქსე, ტ. 2., თბ., 1977, გვ. 611.

⁶ მუსხელიშვილი დ., აღჯაყალა. ქსე, ტ. 2, თბ., 1977, გვ. 66.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ის ღონისძიებები, რომელზეც სუმბატ დავითის ძე ორ ეტაპად მოგვითხრობს, ჰერაკლეს 628 წლის შემოდგომაზე თურქთა მიერ თბილისის კალას ციხის აღების შემდეგ უნდა განეხორციელებინა. 628 წლის ბოლოს გადავიდა ჰერაკლე ქართლის საერისმთავროს ტერიტორიიდან „გარდაბანს, ვარაზ-გრიგოლისასა, და დაილაშქრა ადგილსა მას, რომელსა ჰქვან ხუზაშენი და ნათელ-სცა ვარაზ-გრიგოლსა და ყოველსა ერსა მისსა და იწყო შენებად ეკლესია-სა“. იქიდან „წარვიდა ბერდუჯს და დადგა გულსა სოფლისასა და აღმართა ჯუარი ქვისაჲ“. იქაც ეკლესიის მშენებლობა დაიწყო. ამის შემდეგ „გარდაბნით (აქ იგულისხმება გარდმანი - ვ.გ.) მეფემან მიიცვალა ლალს და უწოდა მეწეკვენელთა მთავარსა, ნათელ-სცა და წარვიდა ბაღდადს“¹.

სუმბატის ცნობებიდან გამომდინარე, პირველ შემთხვევაში ჰერაკლეს მოქმედების არეალს ალბანეთის უტის ოლქის – გარდმანის (სუმბატის ცნობით ეს გარდაბანია) ის ნაწილი წარმოადგენდა, სადაც მოვსეს კალანკატვაცის თანახმად, ვარაზ-გრიგოლის წინაპარი – მიჰრანი ირანიდან 30 ათას ლტოლვილთან ერთად მოვიდა, დასახლდა და მაშინვე ააშენა ქალაქი მიჰრავანი². ივარაუდება, რომ ეს ქალაქი უნდა ყოფილიყო მიჰრანის შთამომავლის მოვსესის მიერ „ალბანეთის პირველ მთავრად“ დასახელებული ვარაზ-გრიგოლის სამყოფელი. მაგრამ არც მოვსესთან და არც სუმბატთან ეს ქალაქი მიჰრანიდთა რეზიდენციად არაა დასახელებული. ჰერაკლემ ქრისტიანული ღონისძიებების გატარება ხუზაშენსა და ბერდუჯის მიდამოებში დაიწყო (სუმბატის თანახმად, ეს ყველაფერი ჰერაკლემ გარდაბანში მოიმოქმედა). „გარდაბნით მეფემან მიიცვალა ლალს, და უწოდა მეწეკვენელთა მთავარსა, ნათელ-სცა და წარვიდა ბაღდადს“.

სუმბატის მონათხრობიდან ალბანეთის დასავლეთ ნაწილში ჰერაკლეს მოქმედების სამი – ხუზაშენის, ბერდუჯისა და ლალის (ესაა ყოფილი „რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს“ ცენტრი) რაიონები

¹ სუმბატ დავითის-ძე, დასახ. თხზ., გვ. 375.

² მოვსეს კალანკატვაცი, დასახ. თხზ., გვ. 80, 180, შენ. 78.

გამოიკვეთა. იმპერატორმა ჰერაკლემ ხუზაშენში მონათლა ვარაზ-გრიგოლი და მისი ხალხი, ხუზაშენსა და ბერდუჯს ეკლესიების მშენებლობა დაიწყო, ბერდუჯში ქვის ჯვარიც აღმართა. ლალში მხოლოდ „მეწეკვენელთა მთავარი“ მონათლა.

ამრიგად, ჰერაკლემ გარდაბნიდან რომ „ლალს მიცვალა“, ეს იმას არ ნიშნავს, ლალი ვარაზ-გრიგოლის საჯდომი ციხე იყო-მის რეზიდენციად ხუზაშენი¹ ივარაუდება. ლალი/პეროჟა-კაფა კი მეწეკვენელთა მთავრის რეზიდენცია გამოდის. იქ მჯდომი მთავარი (ალბათ ხალხიც) 628 წლისათვის ჯერ კიდევ რომ მოსანათლი იყო, ამის შესახებ სუმბატის წყაროში სპეციალური მითითება ყოფილა. ასეთი მსჯელობიდან გამომდინარე, „მეწეკვენელთა მთავარი“ ვარაზ-გრიგოლის სახლის წევრთა შორის არაა საძიებელი. გასარკვევია, ამ მთავართან რა აკავშირებდა „მეწეკვენელთა სახლის“ იმ წევრებს, რომლებმაც 731 წელს ვარაზ-ბაკურ ჰიდარელისა და მისი ოჯახის წევრთა ნეშტები ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში გადაასვენეს.

VII საუკუნის 20-იანი წლების დასასრულისათვის გარდმანის დასავლეთი ნაწილის მოსახლეობა ჯერ კიდევ წარმართი რომ იყო, შემთხვევითი არაა. როგორც ითქვა, ვარაზ-გრიგოლის წინაპარი მიჰრანი 30 ათას ლტოლვილთან ერთად ამ ადგილებში გაჩერდა. ირანიდან მოსული ლტოლვილები, რა თქმა უნდა, ცეცხლთაყვანისმცემლები იყვნენ. აღნიშნულის შემდეგ თითქოს უცნაური ჩანს, ჰერაკლემ ლალში (პეროჟა-კაფაში) მხოლოდ მეწეკვენელთა მთავარს რომ „სცა-ნათელი“. „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის თანახმად, მირიან

¹ აკად. ს. ერეშიანსა და პროფ. კ. ტრევერს სწორედ ხუზაშენი მიაჩნდათ ციხე-ქალაქ გარდმანად (იხ. პაპუაშვილი თ., რანთა და კახთა სამეფო, თბ., 1982, გვ. 20). მაგრამ, გარდმანის ციხის ლოკალიზაციის საკითხში უფრო სწორი უნდა იყოს ზ. ბუნიატოვი, რომელმაც მ. ბარხუდაროვის ცნობაზე დაყრდნობით გარდმანის ციხედ მდ. შამქორის აღმოსავლეთი შენაკადის მდ. გარდმანის მარცხენა ნაპირზე არსებული ციხე მიიჩნია. მ. ბარხუდაროვის თანახმად, 1890 წლისათვის ეს ციხე „გრტმანიკად“ იწოდებოდა (პაპუაშვილი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 22). 1958 წელს გამოცემულ აზერბაიჯანის ისტორიაშიც იგივე მითითებაა (История Азербайджана, Баку, 1958, გვ. 98). ამ ციხის აგების შესახებ მოვსეს კალანკატვადის, როგორც ითქვა, ზუსტი ცნობა არა აქვს.

მეფის სიძემ მირიანისაგან მიცემულ ტერიტორიაზე, როცა პეროჟა-კაფას ციხე ააგო, ცხადია, იქვე დაასახლა ირანიდან მოყვანილი „დიდი სპა“, რომლებიც ასევე ცეცხლთაყვანისცემლები იქნებოდნენ. აი ამ ხალხის შთამომავლები იყვნენ იქაც მოსანათლებლები (დიდი ალბათობით, მოვსესთან მეფეთა ცხოვრების“ ცნობაა ასახული), მაგრამ სუმბატის წყაროში მხოლოდ მთავრის მონათვლაზე რომ ყოფილა მითითება, ესეც საყურადღებოა.

ამრიგად, 628 წლის აპრილში ირანთან სეპარატული ზავის დადების შემდეგ იმპერატორი ჰერაკლე თბილისის კალას ციხის აღებას, 591 წლის ხელშეკრულებით ირანის შაჰისაგან ბიზანტიისათვის გადაცემულ ტერიტორიაზე (სებეოსის ცნობით, ეს იყო „ქართლის დიდი ნაწილი თბილისამდე“. მასში შედიოდა გარდაბანად წოდებული ტერიტორია გარდაბნის ციხით) ელოდა¹. იმხანად ალბანეთის ტერიტორიაზე – გარდმანში – გარდმანის ციხე აგებული იყო თუ არა, ამის შესახებ მოვსეს ზუსტი ცნობა არა აქვს. მას ვარაზ გრიგოლის სამყოფელად, როგორც ითქვა, მიჰრავანი უნდა დაესახელებინა. სუმბატის მონათხრობიდან გამომდინარე კი, ვარაზ-გრიგოლის სამყოფად ხუზაშენი ივარაუდება. რა საერთო აქვს ხუზაშენს მიჰრავანთან, არის თუ არა ისინი ერთი და იგივე, ამის შესახებ საისტორიო წყაროებში ცნობა არაა. ის კი ვიციტ, გარდმანის ციხე სხვაგან – მდ. შამქორის შენაკადის მდ. გარდმანის ნაპირას მდებარეობდა. ასევე, როცა მოვსესი ვარაზ-გრიგოლს „ალვანეთის პირველ მთავარად“ ასახელებს, ალბანეთს ძველი – ერანშაჰიკების დინასტიის წარმომადგენელი აღარ მართავდა², ქართლი და ალბანეთი 400 წლიდან ერთ სამარზპანოს წარმოადგენდა. ვარაზ-გრიგოლისა და მისი ხალხის განსახლების ტერიტორია მისი ნაწილი იყო. 628 წლამდე ამ სამარზპანოში შედიოდა ყოფილი „რანისა და მოვაკანის საპიტიახმოც“

¹ ამ საკითხზე ვრცლად იხ. გოილაძე ვ., დასახ. ნაშრომი, თავი XI, § 7 – რატომ არ მონაწილეობდა იმპერატორი ჰერაკლე თბილისის აღებაში?

² ალბანეთში სამეფო ხელისუფლება სასანიანებმა 510 წელს გააუქმეს. ფ. მამედოვას თანახმად, მიჰრავნიდები სრულუფლებიანი მმართველები 630 წელს გახდნენ. იხ. Мамадова Ф., დასახ. ნაშრომი, გვ. 195-196.

(გავიხსენოთ: ეს ტერიტორია ადრე ქართლის სამეფოს ეკუთვნოდა. ირანელმა ქრამ ხუარზორზარდმა ვარაზ-ბაკურ მეფისაგან თბილისის სანაგვლოდ მიიღო¹). სუმბატის ცნობებიდან გამომდინარე, VII საუკუნის 20-იანი წლებისათვის მას წარმართი მეწეკვენელი მთავარი მართავდა.

628 წლის შემოდგომაზე ირანელთა მრავალსაუკუნოვან ბატონობას ქართლში ბოლო მოეღო – არსებობა შეწყვიტა ქართლ-ალბანეთის სამარზპანომ. ამ სამხედრო ერთეულში შემავალი „რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს“ ტერიტორია ჰერაკლემ, როგორც ჩანს, მის მიერ ქართლის ერისმთავრის ტახტზე დასმულ ადარნასე ფარნავაზიანს დაუბრუნა, რის შემდეგაც პეროჟა-კაფაში (ლალში) მჯდომი ახლადმონათლული „მეწეკვენელთა მთავარი“, როგორც ჩანს, ადარნასეს დაექვემდებარა, ვინ უნდა ყოფილიყო ის?

რაც შეეხება ალბანური გარდმანის იმ ნაწილს, სადაც ჰერაკლემ „ბერდუჯს... გულსა სოფლისასა, აღმართა ჯუარი ქვისა“ და ეკლესიის მშენებლობა დაიწყო, ეს ადგილი გარდმანის უკიდურესი დასავლეთი ნაწილი იყო, და ქვემო ქართლში შედიოდა². ახალი გამოკვლევებით, „რანის და მოვაკანის საპიტიახშოს“ ცენტრი პეროჟა-კაფა (გვიანდელი გაგი, აღჯაყალა) ვარსქენის რეზიდენცია ცურტავიდან დაახლოებით 4,5 კილომეტრით იყო დაშორებული³. აღნიშნულით იყო განპირობებული ჰერაკლეს მიერ განხორციელებული ქრისტიანული ღონისძიებები ვარსქენის სამფლობელოს იმ ნაწილსაც რომ შეეხო, რომელიც ალბანური გარდმანის ოლქს ესაზღვრებოდა. თქმულის დასტურია, ძველ ცურტავად მიჩნეულ ახლანდელ სოფელ ყაჩაღანის მახლობლად VII საუკუნის I ნახევრით დათარიღებული, მაღალი მხატვრული ღირსებით შესრულებული ქვაჯვარის აღმოჩენა⁴. ეს

¹ ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 136.

² მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, I, გვ. 157.

³ ბერძენიშვილი დ., ცურტავის ლოკალიზაციისათვის. სმსის, VIII, თბ., 2005, გვ. 251; მისივე, ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 2014, გვ. 373.

⁴ ბერძენიშვილი დ., ცურტავის ლოკალიზაციისათვის, გვ. 257.

ჯვარი დიდი ალბათობით სწორედ ის ჯვარია, რომელიც სუმბატის ცნობით, პერაკლემ „ბერდუჯს – გულსა სოფლისასა აღმართა“¹. მოვსესის მონათხრობი ირანიდან 30 ათას ლტოლვილთან ერთად ვარაზ-გრიგოლის წინაპრის – მიჰრანის მოსვლისა და დამკვიდრების შესახებ, როგორც ითქვა, „მეფეთა ცხოვრების“ იმ ცნობის ასახვა უნდა იყოს, რომლის თანახმად, მირიან მეფის მიერ „რანისა და მოვაკანის“ გამგებლად დადგენილმა ფეროზ მიჰრანმა ირანიდან „დიდი სპა“ მოიყვანა (ამას უნდა მოწმობდეს მოვსესის მიერ ვარაზ-გრიგოლის წინაპართა ის რიგი, რომლის მიხედვით, ვარაზ-გრიგოლი მიჰრანიდან მე-5 თაობის წარმომადგენელი იყო²). ამიტომ მიჰრანის ირანიდან გამოსვლის 591 წლის აჯანყებასთან დაკავშირების მოვსესეული ცნობა საეჭვოა. გარდმანის დასავლეთ ნაწილში – პეროჟა-კაფა-გაგის, ხუზა-შენ-ბერდუჯის რაიონში ცეცხლთაყვანისმცემელი მოსახლეობა 591 წლისათვის უკვე დიდი ხნის დამკვიდრებული იყო. 628 წელს ამიტომ შეძლო იმპერატორმა პერაკლემ მათი მონათვლა. სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული მითითებით, პეროჟა-კაფა (გაგი/აღჯაყალა) და ცურტავი (ახლანდელი ყაჩადანი) ერთ სივრცეში მდებარეობდნენ³ (გავიხსენოთ ცურტავიდან პეროჟა-კაფამდე 4,5 კმ-ია). როგორც ახლა გაირკვა, 468 წელს ირანის შაჰისაგან ვარქენისათვის ნაბოძები „რანის ერისთაობა“, რადგან „რანისა და მოვაკანის პიტიახშის“ სახელოს მიღებას ნიშნავდა, ვარსქენი პეროჟა-კაფას ციხის მფლობელიც გახდა. აღნიშნულით უნდა აიხსნას, როგორც პროფ. დ. ბერძენიშვილი წერს, ვარსქენისაგან ნაწამებმა შუშანიკ დედოფალმა 6 წელი პეროჟა-კაფას

¹ სუმბატ დავითის ძე, დასახ. თხზ., გვ. 375. XIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსის ვარდანის ცნობით, ხალდეების ქვეყნიდან მოსულმა „ვინმე კაცებმა“ გარდმანის იშხანს გაქრისტიანების საწინააღმდეგოდ მოთხოვეს „ირაკლისაგან მიღებული ჯვრის ნაწილი“, რაც „ადსრულებული იქნა“. მას შემდეგ, რაც მათ ბაღდადის ამირა დაემუქრა, შეშინებულები გაემართნენ კავკასიის მთის ძირას და ქრისტეს შემწეობით დაეპატრონენ იქაურ და მეზობელ მხარეებს და თავიანთ მხარეს უწოდეს წანარქი (პაპუაშვილი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 39-40). ამ ცნობაში რაა ასახული, ძნელი სათქმელია, წანარები უბეველესი დროიდან ბინადრობდნენ დარიალის ხეობის მიდამოებში (იხ. პაპუაშვილი თ., წანარები, ქსე, ტ. 11, თბ., 1987, გვ. 290).

² მოვსეს კალანკატუაცი, დასახ. თხზ., გვ. 88, 166.

³ ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები..., გვ. 372-373.

(გაგი-აღჯაყალის) ციხეში (ცურტავიდან პეროჟა-კაფაში შუშანიკი ვარსქენმა ფეხით მიიყვანა) რომ გაატარა¹ (შუშანიკმა ციხეში ერთი მოგვი ქალი მოაქცია?). აქ თუ იმასაც გავიხსენებთ, ვარსქენი რომ მირიან მეფის ასულის ქმრის – ფეროზ მიჰრანის შთამომავალი იყო, მიჰრანების საგვარეულოდან გამოსული პირები იყვნენ ქართლ-ალბანეთის მარზპანები, ვარსქენს შაჰისაგან მიღებულ სახელობე შეიძლება პრეტენზია ადრევე ჰქონდა. 468 წელს პეროზ შაჰინისგან მიიღო კიდეც – „რანის ერისთაობა“.

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობ, ნათელი გახდა 628 წლისათვის როგორი ვითარება იყო გარდმანის პროვინციის დასავლეთ ნაწილში, მაგრამ ისევ გაურკვეველი რჩება, რას ნიშნავდა „მეწკვენელთა მთავარი“, 628 წელს ვის „სცა ნათელი“ ჰერაკლემ. დაბოლოს, ვინ იყვნენ ის მეწკვენელები, რომლებმაც ხიდარიდან ვარაზ-ბაკურისა და მისი ოჯახის წევრების ნეშტები ზედაზენში გადაასვენეს.

დავიწყოთ შემდეგით: როგორც ითქვა, XI საუკუნეში სუმბატი ვარაზ-გრიგოლს რომ „ვარაზ-გაგელად“ იხსენიებს, იმას არ ნიშნავს, ვარაზ გრიგოლი პეროჟა-კაფას ციხეს ფლობდა. ის ტერიტორია, რომელიც „რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს“ ეკუთვნოდა, როგორც ითქვა, ირანის მარცხის შემდეგ – 628 წელს ჰერაკლესაგან ადარნასემ მიიღო, ხოლო „რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს“ ცენტრი გაგი-პეროჟა-კაფა ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველის საჯდომს წარმოადგენდა. ამიტომ, შემთხვევითი არაა სუმბატის მითითება იმპერატორმა ჰერაკლემ ამჯერად უკვე გარდმანიდან რომ „ლალს მიცვალა“ და იქ „უწოდა“ ე.ი. მიიწვია (იხმო) „მეწკვენელთა მთავარი“ და „ნათელ-სცა“. ეს მთავარი რადგან ვარაზ-გრიგოლის საგვარეულოს წარმომადგენელი არ უნდა ყოფილიყო, ის ქართული

¹ იქვე, გვ. 372.

² იქვე, გვ. 374. ძველი მაზდიანური მოსახლეობიდან ზოგი შუშანიკის თანადროულად რომ გაქრისტიანებული იყო, ამის დასტურია შუშანიკის „წამებაში“ დასახელებული „კაცი ერთი სპარსი“, რომელიც შუშანიკს ციხეში ამხნევებდა. იხ. იაკობ ცურტაველი, დასახ. თხზ., გვ. 18.

სამყაროდან გამოსულ მოღვაწეთა, კერძოდ, ვარსკენის ნათესავთა შორის უნდა ვეძიოთ?

ამ შემთხვევაში უნდა გავიხსენოთ შემდეგი: მას შემდეგ, რაც ვარსკენმა 468 წელს ირანის შაჰისაგან „რანის ერისთაობა“ – ე.ი. „რანისა და მოვაკანის საპიტიახმოს“ სახელო მიიღო, ცურტავში დაბრუნებულმა მეუღლესა და შვილებს (მას სამი ძე და ერთი ასული ჰყავდა) ქრისტიანობის უარყოფა და ცეცხლთაყვანისმცემლობის მიღება მოსთხოვა. ასეთი მოთხოვნა დედოფალმა შუშანიკმა უარყო და შეეწირა კიდეც, შვილებმა კი მამის მოთხოვნას წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს. დიდი ალბათობით, ირანის შაჰისაგან ნაბოძებ „რანის ერისთავის“ სახელოს ვარსკენის შემდეგ მისი ერთ-ერთ მემკვიდრე უნდა დაპატრონებოდა (607-608 წლების ამბების აღწერისას „ეპისტოლეთა წიგნში“ მოხსენიებული აშუშანი ვარსკენის შთამომავლადაა მიჩნეული). ასე რომ, ვარსკენის გამაზდიანებული შთამომავალი უნდა ყოფილიყო 628 წლისათვის მოსანათლი „მეწეკვენელთა მთავარი“. ის, როგორც ჩანს, ჰერაკლემ ლაღს ცურტავიდან მიიწვია. რაც შეეხება იმ მეწეკვენელებს, რომლებმაც ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში ვარაზ-ბაკურ ჯიდარელისა და მისი ოჯახის წევრთა ნეშტები გადაასვენეს, ამის შესახებ შემდეგი უნდა ითქვას: მას შემდეგ, რაც 682/86 წლებში სტეფანოზ II ფარნავაზიანმა ერისმთავრის ტახტი დათმო და ოჯახთან ერთად ქართლი დატოვა (დასავლეთ საქართველოში გაიხიზნა), ცხადია, ფარნავაზიანთა სახლის მონათესავე ვარსკენის შთამომავლის საგამგეო, როგორც ჩანს, ტახტზე ასული ბაგრატიონთა სახლის წევრმა მიიღო – იმ დროიდან ეს პირი იწოდა „მეწეკვენელთა მთავრად“, და ის როგორც ქართლის ერისმთავრის ვარაზ-ბაკურის ახლობელი, მის და მისი ოჯახის წევრების ნეშტებს უპატრონებდა. აქვე თუ იმ ფაქტსაც გავიხსენებთ, „ვარაზ-ბაკურ აჰაჲ პატრიკიოსმა“ რომ „გარდაბანელნი“ მოაქცივნა“, ზემოთქმული მეტ დამაჯერებლობას შეიძენს.

ახლა ვნახოთ ვარაზ-გრიგოლის სამფლობელო ტერიტორიის შესახებ რა მასალაა სამეცნიერო ლიტერატურაში. აკად. დ. მუსხელიშვილის გამოკვლევით, „გაგის სანაპირო პროვინცია, გადაჭიმული იყო

„ქურდვაჰრითა განამდის“, ე.ი. დღევანდელი მდ. დებედიდან, ვიდრე ქალაქ განჯამდე, კერძოდ კი შამქორის ხეობამდე, რომელიც განჯის დასავლეთით ჩამოდის” და ეს იმას მოწმობს, „მდ. ძეგამი მართლაც გაგის ბოლოს, ანუ ამ პროვინციის აღმოსავლეთ საზღვართან მიეძინება“¹. ბ. დ. მუსხელიშვილის გამოკვლევით, უფრო დაკონკრეტდა ვარაზ-გრიგოლის სამფლობელოს საზღვრები. მას შემდეგ, რაც 630 წელს ვარაზ-გრიგოლი მთელი ალბანეთის პირველი მთავარი გახდა², „გაგის სანაპირო პროვინციის“ ერთი ნაწილის ხელისუფლად მიჰრანიდთა სახლის წევრები ინიშნებოდნენ (ამ მხრივ საინტერესოა ჯუანშერის გამგრძელებლის ცნობა, იხ. ქვემოთ). არაბთა მფლობელობის ხანაშიც „გაგის სანაპირო პროვინციის“ (ეს იყო ძველი „რანისა და მოვაკანის“ საპიტიახშოს – სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელიც დაახლოებით 400 წელს შექმნილ „ქართლ-ალბანეთის“ სამარზპანოში შედიოდა) მმართველები იგივე ფუნქციებს ასრულებდნენ, როგორც სასანიანთა მფლობელობისას ფეროზი, ქრამ ხუარბოროზარდი, ვარსკენ პიტიახში (გავიხსენოთ მისი ჩორს-დარუბანდს ხშირი სიარული) და სხვანი.

რაც შეეხება ქართლის საერისმთავროსადმი დაქვემდებარებულ გაგის ციხეს, ის ერთ-ერთი დამცავი კარი იყო არაბების დროსაც – ამჯერად იქ მჯდომ მოხელეს ჩრდილოეთიდან ხაზართა შემოსვლების შეკავება ევალებოდა. ვფიქრობ, ამ ფუნქციის გამოა ასახული ციხის (კარის) როლი VII საუკუნეში შედგენილ „სომხურ გეოგრაფიაში“.

გეოგრაფიის ახალ ხელნაწერში N 28-ის ქვეშ ნათქვამია. „ცანარკა, რომლის მიწაზე მდებარეობს ალანთა კარი, ასევე კიდევ მეორე კარი კვეკენი. ასე იწოდებიან ხალხის სახელის გამო“-ო³. „სომხური გეო-

¹ მუსხელიშვილი დ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

² მოვსესის ცნობით, ძალაუფლების ხელში ჩაგდების მიზნით ერთ-ერთმა მიჰრანიდმა სადილად მიწვეულებიდან სამოც კაცს თავი მოჰკვეთა, მათგან მხოლოდ თავისი სიძე - არმიჰრნ ერანშაჰიკი დატოვა ცოცხალი. იხ. მისი დასახ. თხზ., გვ. 88.

³ Патканов К., Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. ЖМНП., 1881, гв. 30. გეოგრაფიის ძველ ხელნაწერშია (N 26) – „ცკკან“-ი (გვ. 28).

გრაფიიდან" ზემომოტანილ ცნობაში საყურადღებოა მითითება „და-რიალმა“ და „კეკენმა“ სახელები რომ იქ მოსახლე ხალხისაგან მიიღეს. აქ თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, არაბობის ხანიდან მოკიდებული გეოგრაფიული სახელი „წანარეთი“ „მთლიანად კახეთსაც ეწოდებო-და“, „გეოგრაფიის“ ახალი ხელნაწერის შემდგენელს შეეძლო ქართ-ლის საერისმთავროს – ამ შემთხვევაში კახეთის აღმოსავლეთ ნაპირას მდებარე „ლალას“ ციხე წანარეთში შეეტანა. ციხის მიმდებარე ტერი-ტორიაზე განსხვავებული წარმომავლობის მოსახლეობის შესახებ მიეთითებინა – ამ კარს იქ მოსახლე „ცეკანების“//„კეკენების“ გამო ჰქვია ასეთი სახელიო. ლალას ციხის ამ ახალ სახელს თუ სადაურობის მაწარმოებელ თავსართს – „მე“-ს დავურთავთ, მივიღებთ მე-ცეკა-ნელებს („მეკეკენელებს“) – „მეწეკენელებს“². ციხემ ასეთი სახელი, როგორც ჩანს, არაბთა ბატონობის დროს მიიღო. სწორედ არაბთა ბატონობის ხანაში ჩანან „მეწეკენელები“ (სუმბატანაა „მეწეკენე-ლები) ისტორიის ასპარეზზე (მხედველობაში მაქვს Sin-50-ის მინაწერი).

როგორც ზემოთ ითქვა, ვარაზ-გრიგოლის შემდეგ „გაგის პრო-ვინციის“ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ისევ მიჰრანიდთა სახლის წარმომადგენელი იჯდა. ჯუანშერის გამგრძელებლის თანახმად, ქართლის ერისმთავრის მირის მეხუთე სიძედ დასახელებული

¹ პაპუაშვილი თ., წანარეთი, ქსე, ტ. 11, თბ., 1987, გვ. 290. წანარებზე ვრცლად იხ. პაპუაშვილი თ., რანთა და კახთა სამეფო, გვ. 40-54.

² „სომხური გეოგრაფიის“ ეს ცნობა მხედველობიდან არ გამორჩენია ბ-ნ დავით მუსხელიშვილს. მისი განმარტებით „წექანის კარს“ ჩვეულებრივ „წილკანთან“ აიგივებენ (მდ. ნარეკვავზე ძველი საეპისკოპოსო ცენტრი). ეს ტოპონიმი „მოქცევაი ქართლისაჲს“ მატეანეში დასახელებულ წილკნელებთან უნდა იყოს კავშირში. სოფელი წილკანი შეიძლება ამ ტომის ოდინდელი ბინადრობის მაჩვენებელი იყოს. მემატეანეს ცნობიდან გამომდინარე, წილკნელები იმ დროს სადღაც არაგვის სათავეში ბინადრობდნენ. ამის შემდეგ დ.მუსხელიშვილი იქვე დასძენს: „წექანი“ უნდა იყოს ვახუშტისეული „ციკარა“, ანუ დღევანდელი სოფელი „წკერე“, მთიუ-ლეთში, ხადას ხეობაში, საიდანაც გადადის უმოკლესი გზა მთიულეთიდან ხევში (სოფ. კობში). იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190. „წექანის“ („კეკენის“). ასეთი განმარტებისას ბ-ნმა დავითმა არ გაითვალისწინა სუმბატ დავითის - მისი ის ცნობა, რომელშიც „მეწეკენელოთა“ მთავრის, ასევე ვარაზ-გრიგოლისა და მისი ხალხის მონათვლაზეა საუბარი.

ვარაზმანი იყო „ნათესავი სპარსთა ერისთავისა ბარდაველისა, რომელი იყო დედის მამა ვახტანგ მეფისა“¹. ვარაზმანი ამ წყაროში ე.წ. „არჩილის რეფორმებთან“ დაკავშირებით იხსენიება. ასეთი რეფორმების გატარება მე, მართალია, ისტორიულ რეალობად არ მიმაჩნია, მაგრამ ვარაზმანი ისტორიული პიროვნებაა. წყაროს ცნობით, ამ პიროვნებამ არჩილ ერისმთავრისაგან მიიღო ტერიტორია „კოტმანითგან ქურდის კევამდე“².

ვარაზმანი – ვარაზ-გრიგოლის ძე იყო (ალბანეთის ცნობილი მთავრის ჯუანშირის უმცროსი ძმა). რაც შეეხება მისთვის ბოძებულ ტერიტორიას, აკად. დ. მუსხელიშვილის თანახმად, „ქურდის კევი“, იგივე „ქურდვაჭარი, ქურდვაჭრის ხევია“ და შუა საუკუნეების საქართველოში მდ. დებედის ხეობის უძველესი სახელწოდება იყო – ცენტრით გაგის ციხეში“. გაგის სანაპირო პროვინცია გადაჭიმული იყო „ქურდვაჭრითა განმამდის“, ე.ი. მდ. დებედიდან შამქორის ხეობამდე“³. მისივე სიტყვით „ქურდვაჭარზე გადიოდა მნიშვნელოვანი გზა, რომელიც საქართველოს სომხეთთან და მახლობელი აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებთან აკავშირებდა“⁴. ასეთი განმარტება, მართალია, ერთიანი საქართველოს ძლიერების ხანას ეხება⁵, როცა ძველი ალბანეთის დასავლეთი პროვინციები საქართველოში შედიოდა, მაგრამ მაინც გამოიკვეთა მიჰრანთა თავდაპირველი სამფლობელოს საზღვრები. წყაროში ვარაზმანი იმ ტერიტორიის ნაწილის მფლობელადაა დასახელებული, რომელიც სასანიანთა ხანაში „რანისა და

¹ ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 242.

² მირის სიძეებად დასახელებული პირებიდან ზოგი V საუკუნეში მოღვაწე იყო. იხ. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, გვ. 47-54.

³ ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 242.

⁴ მუსხელიშვილი დ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 155.

⁵ მუსხელიშვილი დ., ქურდვაჭარი. ქსე, ტ. 10, თბ., 1986, გვ. 574. ეს იყო ვახტანგ გორგასლის დროინდელი „გზა რანისა“. იხ. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, გვ. 111 და შემდეგი.

⁶ მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის..., I, გვ. 155 და შემდეგი.

მოვაკანის" საპიტიახშოს ნაწილს წარმოადგენდა. „რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს“ ტერიტორიის ორად გაყოფა 628 წელს მოხდა.

ასე რომ, ჩვენთვის საინტერესო – 731 წლისათვის, როცა „მეწკევე-ნელებმა“ ხიდარიდან „ვარაზ-ბაკურ კიდარელისა“ და მისი ოჯახის წევრების ნემთები ზედაზნის მონასტერში გადაასვენეს – ლალში ბაგრატიონთა ერთი შტოს წარმომადგენელი (ახლო ნათესავი) იჯდა: მას რა ნათესაური კავშირი ჰქონდა ვარაზ-ბაკურ ბაგრატიონის ოჯახთან, ამის შესახებ წყაროებში უშუალო მითითება არაა, მაგრამ, როგორც აღვნიშნე, ვიცით, იმპერატორ იუსტინიანე II-ის დიდმოხელემ, „ქართლის ერისმთავარმა ვარაზ-ბაკურ „აპამ პატრიკიოზმა“ რომ გარდაბანელნი („მოქცევამ ქართლისაჲს“ ქრონიკაშია „გარბანელნი“) „მოაქცივნა და ქრისტიანობამ ასწავლა უნებლიაჲთ“². ამ ცნობაში, ალბათ ისევ გარდმანის იმ მოსახლეობის მონათვლაზეა საუბარი, რომელთა მოსაქცევად 628 წელს იმპერატორმა ჰერაკლემ იღვაწა. აქვე უნდა ვთქვა: ქართლის ერისმთავარი ვარაზ-ბაკური გარდმანის მოსახლეობის მოქცევით იმიტომ ხომ არ იყო დაინტერესებული, რომ მისი მეუღლე – „სიმენავრი გუსპურაგნელი მთავართა შვილი“ იყო. Sin-50-ის მინაწერში, გუარამ კუროპალატის, გურგენ ერისთავისა და დებორა „სამშვილდელ დედოფლის გვერდით, რადგან „მეწკევენელთა სახლის“ წევრებიც იხსენიებიან, ისინი (ბაგრატიონები და მეწკევენელები) ქართული სამეფო დინასტიის წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ.

¹ მოქცევამ ქართლისაჲ, შატბერდის კრებული, გვ. 327.

² ახალი კოლექცია სინა-50, მოქცევამ ქართლისაჲ. ახლადამოჭენილი სინური რედაქციები, გვ. 20.

ნაწილი III

პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებასთან“ დაკავშირებული პრობლემები

§ 1. პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ წარმომავლობის საკითხი

სანამ „ვარაზ-ბაკურ ჯიდარელზე“ დავიწყებდი საუბარს, ზემოთ რამდენიმე კითხვა დავსვი. მათ კვლევას პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ქართულად მთარგმნელის – მაკარი ხუცესის ანდერძის წარმოდგენით დავიწყებ. მაკარი გვაუწყებს: „ესე ცხოვრებამ წმიდისა და ნეტარისა მამისა, ჩუენისა პეტრე ქართველისაჲმას კურთხეულსა და სანატრელსა ზაქარიას, მოწაფესა მის წმიდისა პეტრესსა, ასურებრითა ენითა აღეწერა, ვინამთგან ფრიად მეცნიერ ყოფილა მათსა ენასა და კულად რამეთუ პალესტინეს ასურნი მრავალ არიან და დიდად და უფრომსად ქალაქსა მიუმისასა, სადა – იგი წმიდამ პეტრე მღდელთმოდღურობდა. ხოლო მე, გლაზაკმან მაკარი ხუცესმან მესხმან გარდამოვთარგმნე ქართულად ასურთა ენისაგან, რამეთუ მეცა მეცნიერ ვიყავ მათსა ენასა თქუენითა მადლითა. და ლოცვა ყავთ ჩემ ცოდვილისათვს, წმიდანო ღრმრთისანო, რომელთაცა აღმოიკითხოთ და ისმინოთ, ამინ“.¹

პავლე დეკანოზმა როცა პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართულ თარგმანს მიაკვლია, და, როგორც თვით გვამცნობს, ტექსტი თუ მართლაც, თავ-ბოლო ნაკლული იყო, თანაც მაკარი ხუცესის ანდერძი ჩვეულებისამებრ თარგმანის ბოლოში იყო დართული, მაშინ, ანდერძის მაკარი ხუცესისაგან მომდინარეობა საეჭვო ხდება. მაგრამ, რადგან ანდერძი არსებობს და მის სიყალბეზე არავის არ მიუთითებია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ ანდერძის მაკარისეული ტექსტია შემონახული. ამ ანდერძის თხრობა

¹ ცხოვრებამ და მოქალაქობამ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა პეტრე ქართველისაჲმას ..., არეოპაგიტული კრებული. გამოსაცემად მოამზადა ი. ლოლაშვილმა. თბ., 1983, გვ. 146.

და სტილი აშკარად განსხვავდება იქვე არსებული პავლე დეკანოზის ანდერძის სტილისაგან.

ისე, როგორც პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართულ ენაზე მთარგმნელის – მაკარი ხუცესის ანდერძი, ამ „ცხოვრების“ სირიულ ენაზე შემდგენლად მიჩნეული ზაქარია ქართველის ანდერძიც გამართული ქართულითაა შემონახული, მაგრამ პეტრე იბერის „ცხოვრება“, რადგან პავლე დეკანოზის ხელშია გამოვლილი, ზაქარიას ანდერძი მის „შემოქმედებად“ მიაჩნიათ. ამ თვალსაზრისის მომხრეთა მტკიცებით, მაკარი ხუცესის მიერ პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ავტორად და მის მოწაფედ დასახელებული „კურთხეული და სანატრელი ზაქარია“, რომელმაც „ასურებრითა ენითა აღწერა პეტრეს „ცხოვრება“ VI საუკუნეში მცხოვრები ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე და ისტორიკოსი ზაქარია რიტორია¹. შესაბამისად, ზაქარიას ანდერძი მისი ანდერძის ქართულ თარგმანს წარმოადგენს. ასეთ აზრს არ ეთანხმება ი. ლოლაშვილი. ზაქარია ქართველს ის პეტრე იბერის უმცროს თანამედროვე ისტორიულ პირად თვლის².

პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ ერთ-ერთ ძირითად წყაროდ თვლიან იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრებას“. რ. რააზეს მიერ ამ თხზულების გერმანული თარგმანის გამოქვეყნების შემდეგ გამოიცა „ცხოვრების“ რუსული და ქართული თარგმანები, რის შემდეგაც პეტრე იბერის შესახებ ბევრი რამ ახალი შევიტყვეთ. იოანე რუფუსი, პეტრე იბერის უმცროსი თანამედროვე იყო, და მის მიერ შედგენილ პეტრე იბერის „ცხოვრებას“, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აკად. ივ. ჯავახიშვილი მაღალი ღირსების თხზულებად თვლიდა. იოანე, როგორც ფიქრობენ, თვით პეტრე იბერის მონათხრობზე

¹ პროფ. ა. გაწერელიას სიტყვით, ზაქარია ქართველის გაჩენა პავლეს ნახელავია. ნ. მარი პირველი მეცნიერია, რომელმაც უნდობლობა გამოუცხადა პავლეს მიერ ჩატარებულ მანიპულაციებს მაკარის ტექსტზე და თვით „ზაქარია ქართველის“ რეალობას (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 141-142). აკად. კ. კეკელიძის თანახმად კი, „ზაქარია რიტორი მაკარის ზაქარია ქართველად უქცევია“. იხ. მისი, მაკარი მღვდელი. ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 334, შენ. 4.

² ლოლაშვილი, ცხოვრება პეტრე იბერისა, გვ. 71; ნემსაძე გ., პეტრე იბერი, ქსე, ტ. 8, თბ., 1984, გვ. 45.

დაყრდნობით დეტალურად მოგვითხრობს პეტრე იბერის ახლობლებისა და თანამედროვეთა შესახებ, მაგრამ ზაქარია ქართველზე, კონსტანტინოპოლსა და პალესტინაში ყრმოზიდანვე, როგორც პეტრეს თანამგზავრზე, არაფერს წერს. მხოლოდ პეტრე იბერის მოღვაწეობის ბოლო წლების აღწერისას, პეტრეს მოწაფეთა შორის, ახსენებს ვინმე ზაქარიას. პროფ. ივ. ლოლაშვილის მტკიცებით, სწორედ ეს ზაქარიაა, ზაქარია ქართველი (იხ. ქვემოთ).

იოანე რუფუსის თხზულებაში არსებული ეს ცნობა გარკვეულწილად მხარს უჭერს ზაქარია ქართველის ანდერძის ცნობას, მაგრამ პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ავტორად ზაქარია ქართველის მიჩნევას მაინც ბევრი წინააღმდეგობა ახლავს, რაზეც ქვემოთ მექნება საუბარი. მათგან მთავარი წინააღმდეგობა ისაა, რომ მკვლევართა ნაწილს ზაქარია ქართველის არსებობა VI საუკუნის პალესტინაში საეჭვოდ მიაჩნია, მაგრამ არსებობს მისი სახელით მოღწეული ანდერძი. ქვემოთ მოვიყვან ამ ანდერძის ერთ ნაწილს. „ხოლო მე, გლახაკი ზაქარია, მოწაფე მისი, ქართლითგანვე უკუანა შეუდეგ წმიდასა მას, ვიდრე მიცულეზამდე მისა. ამისთვსცა აღვწერე ცხორებაჲ მისი და სასწაულნი, თუალითა ჩემითა ხილულნი და ყურითა სმენილნი, რამეთუ თვთ იგი ნეტარი და წმიდაჲ არს და გუფარვიდა ჩვენ, ვითარცა მამაჲ სახიერი შვილთა თვს[თა] სარგებელისათვს ჩუენისა, არამედ გუაუწყებდის ჩუენებათა და გამოცხადებათა ღმრთისა მიერ. ხოლო სასწაულთათვს თვთ თუალნი ჩემნი იყვნეს მოწამე უტყუველ და უწყის ქრისტემან, რომელ მრავლისგან მცირედნი აღმიწერიან და ვითარცა ზღვსაგან ვრცელისა და დიდად განჴენილისა, ნაწუეთნი კნინ-ოდენნი გამომიხუჲმან...

არამედ ჩუენ, ძმანო ვჰბაძევდეთ ცხორებასა წმიდათა მამათა ჩუენთასა და მეოხ ვჰყოფდეთ მათ წინაშე სამებისა წმიდისა და უფრომსად ნეტარსა ამას და წმიდასა მღდელთ-მომღუარსა პეტრეს, სამკაულსა და სიქადულსა ქართველთასა და მეოხსა ყოველისა

სოფლისასა... აწ და მარადის და საუკუნეთა მათ დაუსრულებელთა უკუნითი უკუნისამდე, ამინ”.¹

აი, ასეთ მასალაზე დაყრდნობით, მკვლევართა ნაწილი ზაქარია ქართველს პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ავტორად მიიჩნევს. ასე მაგალითად, ქსე-ში მოთავსებულ წერილში – პეტრე იბერი, გ. ნემსაძე პეტრეს ბიოგრაფიის გადმოცემისას ზაქარია ქართველს არაერთხელ ახსენებს და აცხადებს: პეტრე რამდენიმე ქართველთან ერთად გაიპარა [კონსტანტინოპოლის] სასახლიდან და პალესტინაში გადასახლდა. პეტრეს თანმზლებთა შორის „მითრიდატე ლაზისა და ზაქარია ქართველის ყოფნა წყაროებით დასტურდება”. ამ წერილში იოანე რუფუსი და ზაქარია რიტორიც არიან ნახსენებნი, მაგრამ არა როგორც პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ავტორები. დასახელებულ პიროვნებათა თხზულებები არც წერილისადმი დართულ ლიტერატურაშია მითითებული, უფრო მეტიც, იოანე რუფუსზე ქსე-ში ცალკე წერილი არაა შეტანილი. ასევე ცალკე წერილი არაა ზაქარია ქართველზე – იგი, როგორც ვნახეთ, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ იმ ასურული ტექსტის ავტორადაა მიჩნეული, რომელიც მაკარი ხუცესმა ქართულად თარგმნა.

1984 წელს ქსე-ს მერვე ტომში პეტრე იბერის შესახებ გ. ნემსაძის ზემოდასახელებული წერილის გამოქვეყნების შემდეგ, 1988 წელს პროფ. ივ. ლოლაშვილმა გამოსცა იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართული თარგმანი კომენტარებითა და გამოკვლევით, სადაც აკად. კ. კეკელიძისა და პროფ. ა. გაწერელიას „განაცხადზე – „ზაქარია რიტორი პავლე დეკანოზმა აქცია ზაქარია ქართველადო“, შემდეგი (ამ საკითხზე იხ. ქვემოთაც), აღნიშნა: „არსებობს მოსაზრება, რომ ზაქარია ქართველი ფიქტიური პირია, აღრეულია იგი ზაქარია რიტორში, რომელსაც თითქოს შეუთხზავს პეტრეს ცხოვრების ვრცელი საკითხავი, ან, უბრალოდ, პირველი ზაქარია მეორე ზაქარიას თხზულების მიმთვისებელია, ხოლო ის ანდერძი, რომელიც ქართულ

¹ ცხოვრება და მოქალაქობა... პეტრე ქართველისა, გვ. 145-146.

² ნემსაძე გ., პეტრე იბერი, ქსე, ტ. 8, გვ. 45.

რედაქციას ერთვის, ფალსიფიკაციაა და შეთხზულია პავლე დეკანოზის მიერ საკმაოდ მოგვიანებით. მე ამგვარი სკეპსისი – დამენს ივ. ლოლაშვილი, – 1972 წელს კატეგორიულად უარყავ და მას ვერც ახლა გავიზიარებ¹. ივ. ლოლაშვილის მტკიცებით, „ზაქარია რიტორი არ იყო პეტრეს მოწაფე, არც მაიუმის მონასტრის ბერი, არც პეტრესთან ისე დაახლოებული კაცი, რომ მას სცოდნოდა ამ ქართველი მოღვაწის რთული პიროვნება და მისი ცხოვრების დეტალები. ამიტომაც ძლიერ საეჭვოა, მას შეეთხზა ისეთი „ცხოვრება“, რომელიც საფუძვლად დაედებოდა „პეტრეს ცხოვრების“ ქართულ რედაქციას. როგორც ჩვენს მეცნიერებაში კარგადაა ცნობილი, ეს რედაქცია გადმოკეთებულია არა ზაქარია რიტორისეული არარსებული „პეტრეს ცხოვრებიდან“, არამედ იმ ასურული ტექსტიდან, რომლის ავტორადაც, ტრადიციული მოსაზრებით, მიჩნეულია ანონიმი, მაგრამ არა რ. რააბესეული ტექსტიდან, არამედ იმ არქეტიპიდან, რომელსაც ჰქონია ცნობა ავტორის ვინაობის შესახებ“... პეტრეს „ცხოვრების“ „ქართველ გადმომკეთებელს (მაკარი მღვდელს) „ხელთ სჭერია „პეტრეს ცხოვრების“ ის ასურული ტექსტი, რომელსაც ზაქარია ქართველის ანდერძი ჰქონია დართული, ხოლო პავლე დეკანოზს, ქართული რედაქციის რესტავრატორს, უნდა ვუმაღლოდეთ, რომ მან თავის ანდერძთან ერთად თხზულების ქართულ თარგმანში დატოვა ზაქარია ქართველისა და მაკარის ანდერძებიც, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ „პეტრეს ცხოვრების“ ასურული რედაქციის ავტორის ვინაობის განსასაზღვრავად“².

როგორც ვნახეთ, მხოლოდ ჩემ მიერ ზემოდასახელებულ ორ ფაქტზეა დაფუძნებული ივ. ლოლაშვილის კატეგორიული მტკიცება – პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ავტორი რომ ზაქარია ქართველია? ისევ გადავხედოთ ამ ცნობებს.

¹ ცხოვრება პეტრე იბერისა, გვ. 62.

² იქვე, გვ. 62-63.

ზემოთ, გ. ნემსაძემ განაცხადა: „პეტრეს თანმხლებთა შორის... ზაქარია ქართველის ყოფნა წყაროებით დასტურდება“-ო. ივ. ლოლაშვილის თანახმად, კი პეტრე იბერის მონასტერში პიროვნება ზაქარიას სახელით 482 წლიდან გამოჩნდა, და სწორედ ისაა პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ავტორი. ივ. ლოლაშვილი წერს: „ირვევა ისიც, რომ ასურული ტექსტის ავტორი და ქართული რედაქციის დედნის ავტორი, რომელიც თავის თავს ზაქარიას უწოდებს და პეტრეს მოწაფედ აცხადებს, ერთი და იგივე პირია. ორივენი პეტრესთან ჩანან იმის შემდეგ, როდესაც პეტრე ცხელ წყლებზე გაემგზავრა. ამის შემდეგ ამბებს ისინი გვიყვებიან პირველი პირით... ასურული რედაქციის ავტორია ის ზაქარია, ეროვნებით ქართველი, რომლის ვინაობა დაუცავს ქართულ თარგმანს“¹.

აღნიშნულის შემდეგ იმ წინააღმდეგობას, რომელიც ზაქარია ქართველის ანდერძის ცნობასა და ზაქარიას შესახებ იოანე რუფუსის თხზულებაში არსებულ მითითებას შორის არის, ივ. ლოლაშვილი ასე ხსნის: „ასურული რედაქციიდან ჩანს, რომ „ანონიმი“ პეტრესთან სამოღვაწეოდ მისულა 482 წლის ახლო ხანაში“, - „რაკი „ანონიმი“ და ზაქარია ერთი და იგივე პირია, მაშინ, ცხადია, ზაქარია ქართველი 482 წლიდან გამხდარა პეტრეს მოწაფე და თანამოსენაკე. ამიტომაც, ქართულ ტექსტში დაცული ფრაზა „სიყრმიდან შეუდეგ წმიდასა მას, ვითარცა შვილი ერთგული“ - ნიშნავს არა იმას, რომ თხზულების ავტორი ყრმა პეტრეს დაემოწაფა, არამედ იმას, რომ თვით ამ სიტყვების მთქმელი იყო ყრმა, როდესაც ხანდაზმულ პეტრესთან სამოღვაწეოდ მივიდა“².

ზაქარია ქართველის ანდერძის ის ფრაზა, ზაქარია ქართლიდანვე რომ პეტრეს მხლებელი იყო, ძველი შინაარსით რომ გაიგო აკად. ივ. ჯავახიშვილმა (ასევე არაერთმა სხვა მკვლევარმა), ეს ივ. ლოლაშვილის თანახმად, იმან განაპირობა, „ანონიმი“ 482 წლამდე პეტრეს

¹ იქვე, გვ. 64-65.

² იქვე, გვ. 71.

თავგადასავალს გვიყვება მესამე პირით და ალაგ-ალაგ მკითხველს მიმართავს, რომ ესა და ეს ამბავი თვით პეტრემ გვიაშბო“-ო¹.

რამდენად მისაღებია ივ. ლოლაშვილის ნაშრომიდან ზემომოტანილი ვრცელი მსჯელობა და მის მიერ მოტანილი დასაბუთება, იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრებაში“ პეტრეს მოღვაწეობის ბოლო წლების ამბების თხრობისას დასახელებული ზაქარია – ზაქარია ქართველად მივიჩნიოდ?

თუ ასეთ მოსაზრებას გავიზიარებთ, რა ვუყოთ პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ არსებულ მითითებას: „ამის ნეტარისა მამისა ესაიამს ცხოვრება და მოქალაქობა და დიდნი იგი მოღუაწებანი და სასწაულნი აღგვწერიან სხუაგან მადლითა ღმრთისაჲთა“². სამეცნიერო ლიტერატურაში, რადგან სწორედ ზაქარია რიტორია მიჩნეული ისაიასა და სევეროზ ანტიოქულის „ცხოვრების“ ავტორად³, ალბათ საეჭვო არაა, მაკარი მესხის მიერ ქართველად ნათარგმნ ტექსტში ზაქარია რიტორიდან მომდინარე ცნობა რომაა შემონახული. პავლე დეკანოზმა როცა „ზაქარია რიტორი ზაქარია ქართველად აქცია“ (კ. კეკელიძე), ეს ნიუანსი მხედველობიდან გამოორჩა.

ივ. ლოლაშვილი ამ წინააღმდეგობასაც ახსნას უძებნის, მაგრამ სანამ ამ ახსნას წარმოვადგენ, უნდა აღვნიშნო: ზაქარია ქართველის პეტრე იბერის უმცროს თანამედროვე პირად, მის მოწაფედ და ასურული „ცხოვრების“ ავტორად გამოცხადებით, მართალია ვამდიდრებთ ძველ ქართველ მწერალთა პლეადას, მაგრამ პეტრე იბერიით დაინტერესებული უცხოელი მეცნიერებისათვის ეს დებულება რომ მისაღები შეიქმნას, მეტი დასაბუთება სჭირდება, რაც არა გვაქვს. აღნიშნულთან ერთად, რა ვუყოთ იმ ფრაგმენტულ ცნობებს, რაც პეტრე იბერზე ზაქარია რიტორის თხზულებაში გვაქვს და მსოფლიო მეცნიერებაში პეტრე იბერის „ცხოვრების“ შესახებ ავტორობის საბუთად ითვლება?

¹ იქვე, გვ. 72.

² ცხოვრება და მოქალაქობა... პეტრე ქართველისაჲ, გვ. 139.

³ კეკელიძე კ., მაკარი მღვდელი, გვ. 334, შენ. 4.

გაეცნოთ ზაქარია რიტორის ბიოგრაფიასა და მკვლევართა შეხედულებებს მის ნაშრომებზე.

ზაქარია რიტორი არა მარტო საეკლესიო მოღვაწე (ქ. მიტილენის ეპისკოპოსი იყო კუნძულ ლესბოსზე), ცნობილი ისტორიკოსიც იყო. თავისი „საეკლესიო ისტორიისათვის“ იგი ალბათ მრავალრიცხოვან მასალას გაეცნობოდა. დღეისათვის ბიზანტიურ და მსოფლიო ისტორიოგრაფიაში წარმომავლობით ბერძნად და სირიელ ავტორად მიჩნეული ზაქარია, დაახლოებით 482 წელს დაიბადა ქ. მაიუმში – სწორედ ამ ქალაქის ეპისკოპოსი იყო პეტრე იბერი. პეტრეს გარდაცვალებისას (491) ზაქარია მცირეწლოვანი იყო და მას შემდეგ, რაც ქ. ალექსანდრიასა და ბეირუთში განათლება მიიღო, საზოგადო ასპარეზზე გამოვიდა. როგორც სირიელ მოღვაწეთა დიდი ნაწილი, ისიც მონოფიზიტურ მრწამსს აღიარებდა. ზაქარია მონოფიზიტობის ერთ-ერთი ცნობილი წარმომადგენლის – პეტრე იბერის იმდენად დიდი პატივისმცემელი იყო, რომ მას „მსოფლიოში განსაცვიფრებლად სახელგანთქმულ ადამიანს“ უწოდებდა¹. თავის ნაშრომში იგი ცხადია, იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრებასაც“ გამოიყენებდა.

როგორაა წარმოდგენილი ზაქარია რიტორი ქართულ ისტორიოგრაფიაში?

ზაქარია რიტორზე, როგორც VI საუკუნის ცნობილ ბიზანტიელ ისტორიკოსსა და სასულიერო მოღვაწეზე ქსე-ში წერილი არის. მასში ნათქვამია: ზაქარიას „ისტორიამ“ შემოგვინახა უაღრესად საყურადღებო ცნობები მაიუმის ეპისკოპოსის პეტრე იბერის შესახებ“. პეტრე „მას მიაჩნია იმ დროის უდიდეს და უმნიშვნელოვანეს პიროვნებად“-ო?².

ზაქარია რიტორი, მართლაც, ცნობილი ისტორიკოსი იყო, მაგრამ რა ვიციტ მის თხზულებათა შესახებ?

აკად. ვ. კეკელიძის მტკიცებით, ზაქარია რიტორს პეტრე იბერის „ცხოვრება“ ცალკე თხზულებად ჰქონდა დაწერილი. პეტრეზე მას

¹ ზაქარია რიტორი, ისტორია. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. 3, ტფ. 1936.

² ზაქარია რიტორი, ქსე, ტ. 4, თბ., 1979, გვ. 489.

თავის „საეკლესიო ისტორიაშიც“ რომ ჰქონდა საუბარი, ეს ამ თხზულებიდან შემორჩენილი ფრაგმენტებიდან ჩანს. მაგრამ რა მოცულობისა იყო ამ თხზულებაში პეტრე იბერზე თხრობა, ამის დადგენის საშუალება არა გვაქვს. სირიული ლიტერატურის ისტორიის ავტორის – ვ. რაიტის შენიშვნით, ზოგიერთი ცნობა პეტრე იბერთან დაკავშირებით არის (ფსევდო) ზაქარია რიტორის მატრიანეში. ეს ცნობები ნაწილობრივ ემთხვევა რააბეს მიერ გამოცემული „ცხოვრების“ მონაცემებს¹. მისივე თქმით, ზაქარიამ საეკლესიო ისტორია, როგორც ჩანს, დაახლოებით 518 წელს დაასრულა, მაშინ როცა მისი სირიელი მთარგმნელი 569 წლის შემდეგ წერდა. ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი VII საუკუნის დასაწყისზე ადრინდელი არ უნდა იყოს და წარმოადგენს კომპილაციას, რომელშიც გამოყენებულია ზაქარია. ზოგიერთი ცნობით, ზაქარია რიტორის თხზულებიდან ფრაგმენტები შემონახულია უფრო გვიანდელი ავტორების მიხეილ სირიელისა და ბარ-ებრაის ნაშრომებში². ვ. რაიტი იქვე შენიშნავს, რომ არსებობს კ. არენსისა და გ. კრიუგერის მიერ შესრულებული ზაქარია რიტორის თხზულების გერმანული თარგმანი³.

ჩვენთვის ამ თარგმანის სათაურია საინტერესო. ეს ავტორები ზაქარია რიტორის თხზულებას ასე ასათაურებენ: „Die sogenannte kirchengeschichte des Zacharias Rhetor“, ე.ი. „ზაქარია რიტორის ეგრეთ წოდებული საეკლესიო ისტორია“, რაც თავისთავად ვ. რაიტის ზემოთხსენებული აზრის დადასტურებაა და იმას მოწმობს, ზაქარიასადმი მიკუთვნებულ თხზულებაში ზოგი რამ მას არ ეკუთვნის⁴. ზაქარია რიტორის „საეკლესიო ისტორიის“ შესახებ საუბარია ა. ბაუმშტარკის სირიული ლიტერატურის ისტორიაშიც⁵, მაგრამ მასში დამატებითი ცნობები არაა.

¹ Раит В., Краткий очерк истории сирийской литературы. Перевод с английского К.А. Тураевой, под редакцией с дополнениями проф. Коковцева. СПб., 1902, гл. 70.

² იქვე, გვ. 74-75.

³ იქვე.

⁴ Die Sogenannte kirchengeschichte des Zacharias Retor, in deutscher übersetzung herausgegeben von K. Ahrens, G. Krüger, Leipzig, 1899.

⁵ Baumstark A., Geschichte der syrischen literatur, Boon, 1922.

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ ალბათ მკითხველიც დამეთანხმება, მაკარი ხუცესს ზაქარია რიტორის „საეკლესიო ისტორიის“ გარდა სხვა ავტორების თხზულებებიც უნდა გამოეყენებინა, რათა ის თხზულება შეექმნა, რომლის ძირითადი ბირთვი დღეს პავლე დეკანოზის გადაკეთების შემდეგ ჩვენს ხელთაა. ზემოთ ვთქვი, და აქ კიდევ უნდა გავიმეორო: ანდერძში „გლახაკი ზაქარია“ რომ გვარწმუნებს, იგი „ქართლითგანვე... მიცვალებამდე“ რომ პეტრე იბერთან იყო, და მისი „თულთა ხილულნი“ და „ყურიტა სმენილნი“ აღწერა¹, საეკლესიო ზაქარია ქართველის ანდერძს რომ დავუჯეროთ, სიყრმითგან ის პეტრეს თანამედროვეთა შორის უნდა ჩანდეს. არის სხვა წინააღმდეგობაც:— დანამდვილებით არ ვიციტ მაკარი ხუცესის თარგმანის ქართული ტექსტიც მთლიანად რომ ზაქარია რიტორიდან მოდის. მაკარი ხუცესის ნაშრომი რომ ზაქარია რიტორის „პეტრე იბერის ცხოვრებიდან“ ან „საეკლესიო ისტორიიდან“ თუნდაც გადმოკეთებულად ვადიაროთ, მაშინ ზაქარია რიტორის თხზულებასთან მისი შედარების საშუალება უნდა გვქონდეს. ზაქარია რიტორის „პეტრე იბერის ცხოვრების“ შესახებ არაფერი ვიციტ, „საეკლესიო ისტორიიდან“ კი მხოლოდ ფრაგმენტები გვაქვს შემონახული. ასეთი ვითარების მიუხედავად, საკითხი ზაქარია რიტორის სასარგებლოდ წყდება.

როგორც ითქვა, თითქმის სრულადაა შემონახული იოანე რუფუსის მიერ ბერძნულ ენაზე დაწერილი პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ასურული თარგმანი.

ახლა ამ მხრივ გადავხედოთ იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრებისა“ და მაკარი მესხის მიერ ასურულიდან ნათარგმნი პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ ცნობებს.

1. ის ფაქტი — პეტრე იბერის ერისკაცობის სახელად იოანე რუფუსთან რომ „ნაბარნუგი“, ხოლო მაკარის თარგმანში „მურვანოსია“ მითითებული²; 2. მათში პეტრე იბერის გარდაცვალების თარიღებიც

¹ ცხოვრებაი და მოქალაქობაი... პეტრე ქართველისაჲ, გვ. 118, 145.

² იქვე, გვ. 119, 120.

განსხვავებულია¹; 3. რაც მთავარია, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართული ტექსტი განსხვავდება პეტრე იბერის „ცხოვრების“ იოანე რუფუსისეული ტექსტიდან, მაკარი ხუცესის მიერ შესრულებული თარგმანის იოანე რუფუსის თხზულებიდან უშუალოდ მომომადი-ნარეობასაც საეკლესიო ხდის.

აღნიშნულის შემდეგ, ვფიქრობ, გადასახედია პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ წარმომავლობის შესახებ ქართულ მეცნიერებაში არსებული მოსაზრებები: აკად. კ. კეკელიძის თანახმად, ზაქარია რიტორს „ცნობილი „საეკლესიო ისტორიის“ ავტორს დაუწერია ბერძნულად პეტრე მაიუმელის ცხოვრება. ეს ბერძნული „ცხოვრება“ არ შემონახულა, დარჩენილა მხოლოდ ფრაგმენტები ასურული თარგმანისა, იმ თარგმანისა, რომელიც საფუძვლად უდევს ქართულ ვერსიას“, შემდეგში - „ზაქარია რიტორი მაკარის ზაქარია ქართველად უქცევია“².

აკად. კ. კეკელიძე პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებას“ თუ ზაქარია რიტორის მიერ დაწერილი „პეტრე მაიუმელის ცხოვრების“ ფრაგმენტებიდან მომავლად მიიჩნევდა, პროფ. ა. გაწერელიამ ერთმანეთს შეადარა იოანე რუფუსისა და მაკარი მესხის თარგმნილი ტექსტები და აღნიშნა: „მაკარის უმთავრესად უსარგებლია „პეტრეს ცხოვრების“ იმ სირიული თარგმანით, რომელიც რ. რააბემ გამოსცა. მაკარის შრომა შემდეგ თავისებურად გადააკეთა პავლემ, რომელმაც ზაქარია რიტორი - „ზაქარია ქართველად“ აქცია“³.

მიუხედავად იმისა, რომ მაკარი მესხის მიერ ზაქარია რიტორის ასურული თხზულებიდან გადმოკეთებულ პეტრე იბერის „ცხოვრებას“ და იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრებას“ შორის ბევრი

¹ იქვე, გვ. 145.

² კ. კეკელიძე, მაკარი მღვდელი. გვ. 334, შენ. 4.

³ გაწერელია ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 168. ა. გაწერელია ასეთ აზრს არაერთხელ იმეორებს: მაგ., „პავლეს მანიპულაციები „ცხოვრების“ ტექსტზე (შეიძლება „პატრიოტული“ მოსაზრებით გამოწვეული) - ყალბისმქნელობაში გადადის“ (იქვე, გვ. 165); „ზაქარიას გაქართველება პავლეს სასაქმია“ (იქვე, გვ. 167); „ზაქარია ქართველი“ - პავლე ხუცესის მიერ შექმნილი პირია“ (იქვე, გვ. 168); „ზაქარია ქართველი“ - პავლე ხუცესის ფანტაზიის ნაყოფია“ (იქვე, გვ. 169).

საერთოა, რის გამოც პროფ. ა. გაწერელიამ იოანე რუფუსის თხზულება მაკარი მესხის ძირითად წყაროდ მიიჩნია. დანამდვილებით არ შეგვიძლია ვთქვათ, მაკარი მესხის უმთავრესი წყარო რომ იოანე რუფუსის თხზულება იყო.

1. როგორც ა. გაწერელია წერს, მაკარი მესხმა პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრება“ თუ უმთავრესად იოანე რუფუსის თხზულების სირიული ტექსტიდან თარგმნა (თუნდაც გადმოაკეთა), მაშინ რა ვუყოთ ამ თარგმანზე დართულ ანდერძს, რომელშიც მაკარი მესხი თავისი თარგმანის წყაროდ ზაქარიას (ამჯერად უნდა ვიგულისხმოთ ზაქარია რიტორი) თხზულებას ასახელებს. რატომ არ უნდა დავეუკუროთ მას?

2. მაკარი მესხმა პეტრე იბერის „ცხოვრების“ შედგენისას თუ იოანე რუფუსის თხზულებით ისარგებლა, აუხსნელი რჩება პეტრე იბერის ბიოგრაფიის გადმოცემისას რატომ შეიკავა თავი პეტრე იბერის იმ ახლობელთა დასახელებისაგან, რომელთა შესახებ იოანე რუფუსი ასე დაწვრილებით მოგვითხრობს.

3. აღნიშნულთან ერთად, მაკარი ხუცესმა პეტრე იბერის ერისკაცობის სახელად იოანე რუფუსისეული „ნაბარნუგის“ ნაცვლად რომ „მურვანოსი“ (ისიც საინტერესოა რა წყაროზე დაყრდნობით იქნა შეტანილი ეს სახელი „ცხოვრებაში“) და პეტრეს გარდაცვალების განსხვავებული თარიღი მიუთითა, იმაზე ხომ არ მიგვანიშნებს, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ შედგენისას მაკარი მესხმა ზაქარია რიტორის თხზულება გამოიყენა და იოანე რუფუსის ცნობები ზაქარიას თხზულების მეშვეობით მოხვდა პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“?

ის განსხვავებები, რაც იოანე რუფუსის თხზულებასა და პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაშია“, როგორც ჩანს, იმანაც განაპირობა, მაკარი მესხი თარგმნისას „შემატება-კლების“ პრინციპით რომ ხელმძღვანელობდა. მისი „თხრობა ზოგან რომ გაერცობილია დედნისაგან განსხვავებული პასაჟებით, ზოგანაც შემოკლებულია“, ე.ი. „ტექსტის თავისუფალი თარგმანია“, ივ. ლოლაშვილის თანახმად, „ამისი გან-

მსაზღვრელია მაკარის რელიგიურ-აღმსაარებლობითი თვალსაზრისი¹. ამ საკითხზე სრულიად მისაღები მეჩვენება აკად. ნ. მარის დასკვნა: „ასურულ-ქართული ტექსტების სხვაობამ, – წერს ივ. ლოლაშვილი, – ნ. მარს ათქმევინა: „რასაკვირველია, ანონიმის ასურული ტექსტი² არ შეიძლება იყოს ქართული თარგმანის დედანი, მაგრამ ეს, ცხადია, არ გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ მათ შორის არ იყოს ბევრი საერთო“. ამის გამო ნ. მარმა მსგავსების აღნიშვნა ზედმეტად ჩათვალა და ყურადღება გაამახვილა სხვაობაზე. ერთი შეხედვით, დასძენს ი. ლოლაშვილი, ეს თითქმის სწორი გზაა ორ ტექსტის ურთიერთმიმართების ასახსნელად, მაგრამ ამგვარი გზა უარსაყოფია, რადგანაც აქ ნ. მარის მიერ მხედველობიდან გამორჩეულია ის, რომ მთარგმნელი იძლევა დედნის არა სიტყვა-სიტყვით თარგმანს, არამედ მის გადამუშავებულ რედაქციას, სადაც ბევრი სხვაობა შეიმჩნევა“.³

აკად. ნ. მარის დასკვნა მე მისაღებად მიმაჩნია. როგორც ზემოთ ვივარაუდე, იოანე რუფუსის თხზულება არ უნდა იყოს ქართული თარგმანის დედანი, მაგრამ ამ ორ „ცხოვრებას“ შორის რომ ბევრი საერთოა, ესეც ცხადია. სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებულ მითითებას თუ გავითვალისწინებთ, ზემოთქმული ადვილად ასახსნელია.

როგორც ითქვა, პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ შედგენისას მაკარი მესხმა სპეციალურად მიმართა „კლება-მატების“ მეთოდს. ასე მაგალითად, ტექსტში ქალკედონის მეოთხე, საეკლესიო კრების შესახებ პასაჟის ჩართვით (რომელშიც „ყველაფერი არეულია“. ა. გაწერელია) მაკარის უნდოდა პეტრე ქართული მართლმადიდებლური

¹ ლოლაშვილი ი., „პეტრე იბერის ცხოვრების“ ტექსტის საკითხები. წიგნში - ცხოვრება პეტრე იბერისა, გვ. 65.

² როგორც 1895 წელს რ. რააბეს მიერ პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ტექსტის გამოცემისას, ისე 1896 წელს ამ ტექსტზე ნ. მარის მუშაობისას, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ავტორად ჯერ კიდევ არ იყო მიჩნეული იოანე რუფუსი. „ცხოვრების“ ავტორი რომ იოანე რუფუსი იყო, ეს 1912 წელს ედ. შვარტცმა დაადგინა. იხ. გაწერელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143, შენ. I, გვ. 155.

³ ლოლაშვილი ი., დასახ. ნაშრომი, გვ. 73. იმოწმებს ნ. მარის, Жизнь Петра Иверя, გვ. XXIII.

ეკლესიისათვის მისაღებ პირად წარმოეჩინა. მონოფიზიტური სულის-კეთებით განწყობილი პეტრეს ასურული „ცხოვრებიდან“ ქართულად გადმოაქვს ის, რაც მისი დროის ეკლესიისათვის მისაღები იყო. მართალია, – დასძენს ი. ლოლაშვილი – ქართულმა „ცხოვრებამ“ ჩვენამდე მოაღწია პავლე დეკანოზის მიერ რესტავრირებული ტექსტით, რის გამოც სადავო ხდება, რა ეკუთვნის მთარგმნელს და რა რესტავრატორს, მაგრამ უნდა ვერწმუნოთ პავლე დეკანოზის სიტყვას, თბუ-ლებას მან რომ „წარუძღვარა შესავალი“ და „ბოლოვ კეთილად შეავსო“. „ასურულ-ქართული რედაქციების ყველა ძირითადი სხვაობა, რაც შეიმჩნევა პეტრეს შობიდან მის გარდაცვალებამდე მონაკვეთში, მთარგმნელის ნახელავია“¹.

ამრიგად, ის „არეულობები“, რომლებიც პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაშია“, პროფ. ა. გაწერელიამ თუ „მაკარი-პავლეს“ ჩანასწორებად ჩათვალა (იხ. ქვემოთ), პროფ. ი. ლოლაშვილმა „ცხოვრების“ შესავლისა და ბოლოს გარდა, ყველა უზუსტობა მაკარის შემოქმედებად ჩათვალა და მან ეს თითქოს იმიტომ გააკეთა, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართული ტექსტი მისი თანადროული საზოგადოებისათვის მისაღები გაეხადა. მაგრამ მისი სურვილი არ აღსრულდა. მისი ხელიდან გამოსული პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართული ტექსტით საუკუნეების განმავლობაში არავინ არ დაინტერესდა. პავლე დეკანოზამდე ფურცლებამილიმა და თავ-ბოლო ნაკლულმა მიაღწია.

აი რას წერს პავლე დეკანოზი ანდერძში:

„წმიდანო ღმრთისანო და მამანო ღმერთო-შემოსილნო! თუმცა არა ღირსვარ, გარნა ქრისტეს მცნება და ლოცვა ჰყავთ ჩემთვისცა პავლე ხუცისა და დეკანოზისა. დაღაცათუ წერა არ ვიცოდი, არამედ გულს-მოდგინება ფრიადი მაქუნდა. ღმრთისა სახელითა ვიტყვ და მანვე მხოლომან ღმერთმან უწყის, თუ რაჲ ჰირი მინახავს ამის წმიდისა და ოქროვანისა და მნათობისა ჩუენისა ცხორებისა წერასა, და ნუ შემიწუხდებით: გა-ცა-მივრცელებია შესავალითაცა და სასწაულთა მიწყებითა, და ბოლოსა კეთილად დასრულებითა. რამეთუ მე ფრიად

¹ იქვე, გვ. 75.

უგუნურ ვარ და ვიყავ, მაგრამ რომელის დედისაგან ვწერდი, არ ვიც თუ რამ, ვიღავის დაეწერა აშლით და წინა-უკმო, და არცა შესავალი რამ იყო და არცა დასასრული. წიგნი საეკლესიოდ საკითხავი არა აშლილი კამს და წინა-უკმო. ყოველსავე ზედა შემინედვით ღმრთისათვის და ლოცვასა წმიდასა თქუენსა მომიკსენეთ და ვინ პირველ წარიკითოს გულისკმის-ყოფით ცხოვრება წმიდისა პეტრესი და ესეცა მან ცნას რომელ არა ფრიად უგნურებით ვიტყვ. უფალმან ღმერთმან მეოხე-ბითა ყოვლად წმიდისა დედოფლისა ღმრთისმშობლისაჲთა და წმიდისა ნეტარისა პეტრემისთა შეგვწყალებნ. ამინ”¹.

ზემომოტანილი ანდერძის გაცნობის შემდეგ მკითხველი დაინტერესდება რა მეცნიერული ღირებულებისაა პავლე დეკანოზის მიერ შევსებულ-გავრცობილი პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრება“?

1896 წელს აკად. ნ. მარმა პეტრე იბერის ქართული ცხოვრება” როცა რ. რააბეს თარგმანთან მიმართებაში შეისწავლა, აღნიშნა: „პეტრე იბერის „ცხოვრების” შემოკლებული რედაქცია, რომელიც ვრცელისაგან მომდინარეობს, როგორც ხელნაწერი არავითარ ინტერესს არ წარმოადგენს. რაც შეეხება ვრცელ რედაქციას, იგი სრულია, მაგრამ სამწუხაროდ გადამუშავებულია პროტოიერის (протоиерея) პავლეს მიერ”².

მაკარი ხუცესის მიერ ასურულიდან თარგმნილი და პავლე დეკანოზის მიერ შევსებულ-გავრცობილი პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების” მეცნიერული ღირებულება თუ დაბალია, ამას ვერ ვიტყვი იოანე რუფუსის მიერ დაწერილ პეტრეს „ცხოვრებაზე“. აკად. ივ. ჯავახიშვილის შეფასებით, „საერთოდ შეიძლება ითქვას, პეტრე ქართველის ცხოვრება, სასწაულთმოქმედების შესახებ ცნობათა გარეშე, თავისი შინაარსიანობითა და ღირსებით V საუკუნისავე ქართველი ჰაგიოგრაფიის იაკობ ხუცესის ნაწარმოებს არ ჩამოუვარ-

¹ ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა... პეტრე ქართველისაჲ, გვ. 147.

² Жизнь Петра Иверя. Царевича - подвижника и епископа Майумского V века. Грузинский подлинник издал, перевел и предисловием снабдил Н.Марр. ППС., Том XVI, вып. второй, СПб, 1896, гв. XV.

დება. ხოლო, რადგან იქ თავში აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურული და „სარწმუნოებრივი სურათთა გადამლილი ასი წლის განმავლობაში, ამიტომ ამ ასურულად დაცული ძეგლის შინაარსს იაკობ ხუცესის ნაწარმოებზე თუ მეტი არა, ნაკლები მნიშვნელობა არა აქვს“¹.

ასურულიდან ქართულად თარგმნილი პეტრე იბერის „ცხოვრების“ მეცნიერული ღირებულება, მართალია დაბალია, მაგრამ თვით ზაქარია რიტორის მიერ დაწერილი პეტრე იბერის „ცხოვრების ტექსტიდან“, რადგან მხოლოდ „უმნიშვნელო ფრაგმენტია“ შემორჩენილი, მაკარი მესხის მიერ შესრულებული ქართული თარგმანის სახით ჩვენ ხელთაა ზაქარია რიტორის თხზულების საკმაოდ ვრცელი რედაქცია², რაც მნიშვნელოვანია თვით ზაქარია რიტორის შემოქმედების სრულად წარმოსაჩენად. როგორც ცნობილია, მონოფიზიტური მრწამსის გამო, V საუკუნის პალესტინაში მოღვაწე გამოჩენილ ქართველზე – პეტრე იბერზე ძველ ქართულ წყაროებში ცნობები არაა³. ამიტომ მაკარი მესხის მიერ შესრულებული ქართული თარგმანი მნიშვნელოვანი მოვლენა უნდა ყოფილიყო მისი თანადროული და შემდგომი დროის ქართული საზოგადოებისათვის. მაგრამ, როგორც ჩანს, ისევ პეტრე იბერის რწმენის გამო მაკარი მესხის თარგმანი არ გავრცელდა. ერთადერთი ეგზემპლარის ფურცლებამდელი და თავ-ბოლო ნაკლული, პავლე დეკანოზის მიერ შევსებულ-გავრცობილი პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ტექსტი, როცა ვახტანგ VI-მ მიაკვლია, მან და მისმა თანადროულმა „სწავლულმა კაცებმა“, როგორც ვნახეთ, ამ „ცხოვრებაში“ არსებული ცნობა ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამამვილობის შესახებ ისეთ სიახლედ მიიჩნიეს, რომ ვახტანგ VI-მ „ცხოვრების“

¹ ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, თბზ., ტ. I, გვ. 259.

² ცხოვრება და მოქალაქობა ... პეტრე ქართველისა, გვ. 117-147.

³ მხედველობაში მაქვს ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა.

სვინაქსარული რედაქცია დაამზადებინა და „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში შეიტანა¹.

XVIII საუკუნის დამდეგს ვახტანგ VI-მ (ასევე შემდეგი თაობის ქართველმა მოღვაწეებმა) „ცხოვრების“ ცნობა პეტრე იბერზე რომ ისტორიულ რეალობად მიიჩნია, ეს გასაგებია – იმხანად ქართული მეცნიერული ისტორიოგრაფია მხოლოდ ფეხს იდგამდა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც 1936 წელს აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრების“ შემოკლებული, ხოლო 1988 წელს პროფ. ივ. ლოლაშვილმა რუფუსის თხზულების სრული თარგმანი გამოაქვეყნა² და ვიცით პეტრეს მშობლებისა და ახლო ნათესავების სახელები³, აკად. კ. კეკელიძემ კი პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ პავლე დეკანოზის ჩანასწორებთა, მ.შ. ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობის შესახებ არსებული მითითების მცდარობაზე ჯერ კიდევ 1929 წელს მიუთითა⁴, მაინც თავგამოდებული მტკიცება ვარაზ-ბაკური რომ პეტრე იბერის მამა იყო, უცნაურად მეჩვენება.

ცნობილმა სირიელმა ისტორიკოსმა ზაქარია რიტორმა თავის დროზე, როგორც ჩანს, მონოფიზიტთა შორის დიდად პატივცემული პიროვნების – პეტრე იბერის შესახებ სათანადო თხზულება შექმნა. ცხადია, ძირითადად, გარკვეულწილად მისი ადექვატური იქნებოდა ამ თხზულების მაკარი მესხისეული თარგმანიც. ამიტომ არასწორად მიმაჩნია მაკარი მესხის თარგმანისადმი პროფ. ა. გაწერელიას მიდგომა. მისი თქმით, „პავლეს, თავისებური რეკონსტრუქცია მოუბდენია ტექსტისა“, რის გამოც ქართული თარგმანის ტექსტს

¹ ღნიშნულის შესახებ ვახტანგ VI წერს: „წმიდაო პეტრე, მეოხ ეყავნ წინაშე ღ'თისა ბატონიშვილს ვახტანგს მეუღლით, ძით და ასულითურთ, რომელმან მოპოვნებულ ყო ცხოვრება ესე შენი და მცირედი აღაწერინა წიგნსა ამას შინა, არამედ სრულიად არა აღიწერებოდა სიდიდითა“. ყაუხჩიშვილი ს., ქართლის ცხოვრების შესწავლის ისტორია. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 030.

² ცხოვრება პეტრე იბერისა. ასურული რედაქცია გერმანულიდან თარგმნა, გამოკვლევა, კომენტარები და განმარტებითი საძიებელი დაურთო ი. ლოლაშვილმა, თბ., 1988.

³ იქვე, გვ. 80-87.

⁴ კეკელიძე კ., მაკარი მღვდელი, გვ. 334, შენ. 3.

პირვანდელი სახე დაკარგული აქვს. აღნიშნულის შემდეგ მან უკეთესად ჩათვალა „ცხოვრებაში“ არსებული მცდარი ჩასწორებები „მაკარი-პავლეს“ ავტორობით განეხილა¹. ასეთი მიდგომით მაკარი მესხი პავლე დეკანოზის ჩასწორებების თანაავტორი გამოდის, რაც მართებული არაა. თუ ვიცით მაკარი მესხისეულ ქართულ თარგმანში რა ჩასწორებები შეიტანა პავლე დეკანოზმა, მაშინ პეტრე იბერიის „ცხოვრების“ ქართულ თარგმანს, რომელიც არსებითად ზაქარია რიტორის ჩვენამდე მოუღწეველი თხზულებიდან მომდინარეობს², მეტი პატივისცემით უნდა მოვეპყრათ, მეტი უნდა ვიცოდეთ ზაქარია რიტორისა და მაკარი მესხის შესახებ.

ქ. მიტილენის ეპისკოპოსი ზაქარია რიტორი რომ ცნობილი სასულიერო მოღვაწე და მნიშვნელოვანი ნაშრომების ავტორია, ეს საყოველთაოდაა აღიარებული. მასზე ზემოთ მქონდა საუბარი, ამიტომ აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებ და მაკარი მესხის ვინაობაზე ჩემ ვარაუდს გაგაცნობთ.

§ 2. ვინ უნდა იყოს მაკარი მესხი?

აკად. ნ. მარიდან მომდინარე ტრადიციით, მაკარი მესხი XIII საუკუნის დასასრულისა და XIV საუკუნის დამდეგის მოღვაწედაა მიჩნეული³. ეს ის დროა, როცა „ქართლის ცხოვრების“ კრებული უკვე არსებობდა და მაკარის (ასევე შემდეგ პავლე დეკანოზს) შეეძლო ამ კრებულში შესული „მეფეთა ცხოვრებიდან“ ვარაზ-ბაკურის შესახებ შეეტყო, მაგრამ „მეფეთა ცხოვრებაში“ იმდენად სრულყოფილადაა წარმოდგენილი ვარაზ-ბაკურის ოჯახური ამბები, რომ ძნელი წარმოსადგენია მაკარის ვარაზ-ბაკურისათვის მურვანოსის სახით კიდევ ერთი ძე მიეკუთვნებინა. თუმცა, გავიხსენოთ, სწორედ „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტი ჰქონდა ხელთ ვახტანგ VI-ს, როცა მასში შესწორება

¹ გაწერლია ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 147, 158-163.

² აკად. კ. კეკელიძის დაკვირვებით, მაკარის შრომა არ არის გადმოკეთება-თარგმანი იმ ასურული „ცხოვრებისა“, რომელიც გამოსცა R. Raabe-მ, იბ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 335.

³ Жизнь Петра Иверя, гв. XX-XXI.

შეიტანა. ასე, რომ გამორიცხული არაა მურვანოსისა და ვარაზ-ბაკურის მამაშვილობის შესახებ ცნობა პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ თვით მაკარი ხუცესიდან მომდინარეობდეს. ვნახოთ როგორაა წარმოდგენილი მაკარი მესხი ჩვენ მეცნიერებაში.

მაკარი მესხის ვინაობისა და მოღვაწეობის დროის საკითხს, როგორც ითქვა, პირველად აკად. ნ. მარი შეეხო და იგი XIII-XIV სს. მოღვაწედ მიიჩნია. ასეთი დათარიღება გაიზიარა როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, ისე შემდგომი თაობის არაერთმა მკვლევარმა¹. ჩვენ გამოჩენილ მეცნიერთაგან მაკარის პიროვნებით ყველაზე მეტად აკად. კ. კეკელიძე დაინტერესდა და „ქართული ლიტერატურის ისტორიაში“ (ტ. 1) მას ცალკე პარაგრაფი მიუძღვნა. ბ. კორნელი მაკარი ხუცესს „ვილაც მღვდელს“ უწოდებს და თავისავე დასმულ კითხვას „როდის თარგმნა მაკარი მღვდელმა პეტრეს ასურული ცხოვრება ქართულად?“, ასე უპასუხა: „ცხოვრებაში მოხსენებულია „ნიკიტა საღმრთო ფილოსოფოსი“ (გარდ. 890 წ.); თხზულება „მიმოსვლანი და ქადაგებანი“ ანდრია მოციქულისანი, რომელიც ქართულად X საუკუნის გასულს ითარგმნა ექვთიმე ათონელის მიერ; აქვე გვხვდება ცნობა ნინოს ქადაგების შესახებ, რომელიც IX-X სს. იკიდებს ფეხს ჩვენში; მას შემდეგო, ნათქვამია აქ, „არა მიდრეკილ არს ქუეყანა იგი ქართლისა წმიდისა და მართლისა სარწმუნოებისაგან და არცა მივდრეკთ უკუნისამდე მადლითვე წმინდისა სამებისა“². ეს ადგილი, - დასძენს ბ. კორნელი, - გვაგონებს რუის-ურბნისის კრების (1103 წ.) ძეგლის წერის სიტყვებს. „ამ ადგილების მიხედვით, რომელთაც... ზაქარიას ვერ მივაკუთვნებთ, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ცხოვრება იმდენად ნათარგმნი არაა ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, რამდენადაც გადამოკეთებულია ის რუის-ურბნისის კრების შემდეგ“. ენის მიხედვით ნ. მარი მას XIII-XIV სს. აკუთვნებდა, თუმცა სიტყვა,

¹ ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, თხზ., ტ. 1, გვ. 256; კეკელიძე კ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 335.

² კეკელიძე კ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 335.

რომელიც მას... მოჰყავს თავისი მოსაზრების დასამტკიცებლად, გაცილებით ადრე გვხვდება სხვადასხვა ძეგლებში¹.

ამ მასალის მოტანის შემდეგ ბ. კორნელი მაკარი ხუცესის მოღვაწეობის დროზე წერს: „ცხოვრება“ ქართულად „გადმოკეთებული უნდა იყოს მეცამეტე საუკუნეში, როდესაც მამლიუკთა შევიწროების გამო პალესტინელ ქართველებში ერთგვარი მოძრაობა დაწყებულია. მათ ამ დროს ჯვარის მონასტერსაც კი ართმევდნენ და, თავის უფლებების დასამტკიცებლად იერუსალიმისა და საზოგადოდ პალესტინის სიწმიდეებზე, მათ, სხვათა შორის, ეს ცხოვრებაც გადმოუკეთებიათ“.²

იმის დასამტკიცებლად, რომ მაკარი მესხი XIII საუკუნის მოღვაწე იყო, აკად. კ. კეკელიძის მიერ მოხმობილი მასალა, რაც მთავარია, ის ფაქტი მაკარი ხუცესი თავს რომ მესხს უწოდებს,³ ვფიქრობ, გარკვეულ საფუძველს იძლევა, პეტრე იბერის ასურული ცხოვრების ქართულად მთარგმნელად XI საუკუნის დამდეგს ხახულის ლავრაში მოღვაწე მაკარი მივიჩნიოთ. 1019 წელს 10 წლის გიორგი (შემდეგში გიორგი მთაწმიდელი) მამამ იაკობმა და ბიძებმა: საბამ და გიორგიმ როცა ხახულის მონასტერში მიიყვანეს, „მიჰუარეს მამასა მაკარის, რომელი იგი მას ჟამსა ღირსებისათვის მისისა წინამძღუარი იყო დიდისა მის ლავრისაჲ“⁴.

სწორედ ამ ლავრაში დიდად პოპულარული იყო ძველ ქართველთა საამაყო ფრაზა - ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ჩვენი ქვეყანა „არა მიდრეკილ არს წმიდისა სარწმუნოებისაგან და არცა მივედრეკოთ უკუნისამდე“-ო. ამ მხრივ უნდა აღვნიშნო: სანამ 1104 წელს რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების „ძეგლის წერაში“ ეს სიტყვები დაფიქსირდებოდა, გამოჩენილმა საეკლესიო მოღვაწემ გიორგი მთაწმიდელმა 1057 წელს ანტიოქიის პატრიარქთან თეოდოსი III-სთან საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხზე კამათისას

¹ იქვე.

² იქვე, გვ. 336.

³ ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ... პეტრე ქართველისაჲ, გვ. 146.

⁴ ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისაჲ, ჩვენი საუნჯე, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 348.

წარმოთქვა.¹ ასეთი ცოდნა მას ხახულის ლავრაში უნდა შეეთვისებინა. ეს სიტყვები, ცხადია, ეცოდინებოდა ხახულის ლავრის წინამძღვარს მაკარისაც, რომელიც იმ დროისათვის დიდად განათლებული და ქვეყნის წინაშე დამსახურებული პიროვნება რომ არ ყოფილიყო, რა თქმა უნდა, ხახულის ლავრის მძობა მას მონასტრის წინამძღვრად არ აირჩევდა. გამორიცხული არაა წინამძღვრად არჩევამდე მაკარის საზღვარგარეთ პალესტინის რომელიმე ქრისტიანულ ცენტრში ემოღვაწა, ასურული ენაც შეესწავლა და პეტრე იბერის „ცხოვრებაც“ იქ ეთარგმნა ქართულად.² მაგრამ საიდან უნდა შეეტყო მას IV საუკუნეში მოღვაწე ქართლის მეფის ვარაზ-ბაკურის შესახებ, რათა მისი სახელი პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ ასურულ ტექსტში არსებული ბოზმარის მაგიერ ჩაენაცვლებინა? ცხადია, „ქართლის ცხოვრებიდან“ ან „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკიდან.

XI საუკუნის დამდეგისათვის „ქართლის ცხოვრების“ კრებული ჯერ კიდევ არ იყო შედგენილი, ჩვენ არც ის ვიცით, ამ კრებულის შედგენამდე მონასტრებში, მათ შორის, ხახულის ლავრაში, თუ არსებობდა „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტი ან სხვაგან არსებული თუ ხელმისაწვდომი იყო ხახულის ლავრაში მოღვაწე მაკარისათვის, რათა მას ვარაზ-ბაკურზე ცნობა ჰქონოდა – უფრო მართებული ხომ არ იქნება ვივარაუდოთ, მაკარიმ თარგმანში ვარაზ-ბაკური „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაზე დაყრდნობით ჩაასწორა. ამ თხზულებაში ვარაზ-ბაკურის მეფედ „დადგომაზე“ მითითების შემდეგ, რადგან არც მის წარმომავლობაზე და არც ოჯახზე არაფერია ნათქვამი, მაკარის

¹ იქვე, გვ. 375. გოილაძე ვ., ქართული ეკლესიის სათავეებთან, თბ., 1991, გვ. 156-160.

² ალბათ შემთხვევითი არ უნდა იყოს ისიც, სინას მთაზე დაცულ XI-XII სს. მიკუთვნებულ ოთხკუთხა ხატზე სხვა წმინდანებთან ერთად წმ. პეტრე იბერიც რომაე გამოსახული (იხ. წმიდა პეტრე იბერი, ანა აბულაძის გამოცემა, გვ. 16, 22). ანა აბულაძის თანახმად, პეტრე იბერის ხსენების დღეზეა მითითება გიორგი მთაწმიდელის მიერ შედგენილ „დიდი სვინაქსარის“ ერთ-ერთი ნუსხის აშიაზე (იქვე, გვ. 22). ყოველივე ეს იმაზე მიგვითითებს, პეტრე იბერს მონოფიზიტური მრწამსისადმი პატივისცემა საზღვარგარეთის ქართულ კულტურულ ცენტრებში XI საუკუნიდან რომ აპატიეს.

თავისუფლად შეეძლო პეტრეს მამის სახელად ასურულ „ცხოვრებაში“ დაფიქსირებული და ქართული სამყაროსათვის უცნობი „ბოზმარიოსი“ ვარაზ-ბაკურიტ შეეცვალა. ასეთი ვარაუდის სასარგებლოდ ისიც უნდა მიუთითებდეს – პეტრეს ქართულ „ცხოვრებაში“ რომ „ვარაზ-ბაკური“ გვაქვს და არა „ვარაზ-ბაქარი“, როგორც ეს „მეფეთა ცხოვრებაშია“ (ასეთი აზრი, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, პროფ. ა. ბოგვერამეს ადრევე ჰქონდა გამოთქმული).

ასეთი მსჯელობის შემდეგ პასუხი უნდა გაეცეს კითხვას – ხახულის ლავრაში ან უცხოეთში მოღვაწე პირს თუ შეეძლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკით ესარგებლა?

ვფიქრობ, ის დიდი სამუშაოები, რომელიც X საუკუნის 30-იანი წლებიდან „მატბერდის კრებულის“ (როგორც ცნობილია, მასშია გაერთიანებული „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“) შესაქმნელად ხახულის ლავრის მახლობლად, შატბერდის მონასტერში მიმდინარეობდა, და ის ფაქტი, რომ არსებობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ სინური რედაქციები (Sin-48 და Sin-50),¹ ამ თხზულების ტექსტის ფართო გავრცელებაზე მიუთითებს. ცხადია, იგი ადვილი ხელმისაწვდომი იქნებოდა როგორც მაკარი ხუცესის, ისე სხვა პირთათვისაც, რომლებიც – პალესტინაში, სინას მთაზე ან მესხეთში მოღვაწეობდნენ. როგორც ცნობილია, ხახულის ლავრაში მყოფი ილარიონ თუალელი იქ ქ. ანტიოქიის მახლობლად მდებარე თუალის მონასტრიდან ჩავიდა, და „ვითარცა მთიები ბრწყინვიდა კრებულსა შორის მამათასა“². იქნებ ხახულის ლავრის სახელგანთქმული წინამძღვარი მაკარიც ადრე საზღვარგარეთ მოღვაწეობდა და იგი ის მაკარია, რომელიც X საუკუნის დასასრულისათვის სინას მთაზე იხსენიება. მოუსმინოთ აკად. კ. კეკელიძეს. მისი თქმით, „სინასა და პალესტინის, საბას ლავრის ქართველ მოღვაწეთა შორის ხშირი და მტკიცე მისვლა-მოსვლა და ურთიერთობა წარმოებდა. სინას მთაზე პალესტინიდან გადადიოდნენ ქართველი მოღვაწენი... პალესტინაში ამზადებდნენ სინას მთისათვის სხვადასხვა

¹ ალექსიძე ზ., მოქცევაჲ ქართლისაჲს. ახლად აღმოჩენილი..., გვ. 7.

² კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 214-215.

საჭირო ხელნაწერებსა და წიგნებს. X საუკუნის მოღვაწეთა შორის აქ ცნობილია: იოანე-ზოსიმე (დასახელებულია მრავალი პირი, მათ შორის, მაკარი)¹.

X საუკუნის დასასრულს სინას მთაზე მოღვაწე მაკარი და XI საუკუნის დამდეგს ხახულის ლავრის წინამძღვარი მაკარი რომ იდენტური პირები იყვნენ, რა თქმა უნდა, ეს მხოლოდ ვარაუდია, მაგრამ იქნებ დადასტურდეს. იქნებ პალესტინაში (ან სინას მთაზე) მოღვაწეობისას თარგმნა მაკარი მესხმა ასურულიდან პეტრე იბერის ცხოვრება? როგორც ვნახეთ, პეტრე იბერის აღიარება XI საუკუნიდან საზღვარგარეთ მდებარე ქართულ კულტურულ კერებში დაიწყო (იხ. ზემოთ შენ. 19).

კიდევ რა მავარაუდებინებს თარგმანის ადგილად პალესტინას? უპირველეს ყოვლისა, პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ მის ერისკაცობის სახელად „მურვანოს“-ის დასახელება.

როგორც პეტრე იბერის ასურული „ცხოვრების“ ავტორი იოანე რუფუსი გვარწმუნებს, იერუსალიმში ჩასული ქართველი უფლისწულის ერისკაცობის სახელი ნაბარნუგი იყო და „ჩვენ მოძღვარს ეს სახელი პირველად – ერისკაცობაში იმ ქვეყნის (ე.ი. ქართლის – ვ.გ.) ენაზე ერქვა“, მაგრამ ასეთი სახელი ქართული სამყაროსათვის უცხოა. ამ მხრივ, უფრო სარწმუნოა, პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ ის ცნობა, რომლის თანახმად, პეტრე იბერის ერისკაცობის სახელი მურვანოსი იყო.

ზემოთაც ითქვა და აქ კიდევ უნდა აღვნიშნო: ძველმა ქართულმა საისტორიო წყაროებმა (ასევე ჰაგიოგრაფიულმა ძეგლებმა), რადგან პეტრე იბერის ერისკაცობის სახელად მის ქართულ „ცხოვრებაში“ მითითებული „მურვანოსი“ არ იციან, ძველ ქართულ წყაროებში „მურვანოსი“ არც სამეფო ოჯახის სხვა წევრის სახელადაა დაფიქსირებული, მაშინ პეტრე იბერის „ცხოვრების“ შემდგენელმა (ზაქარია რიტორმა), ან თუნდაც მთარგმნელმა (მაკარი მესხმა) რა წყაროთი ისარგებლა, როცა პეტრე იბერის ერისკაცობის სახელად „მურვანოსი“

¹ იქვე, გვ. 92.

(იგივე მირიანი, ასევე მირიანი ერქვა ვახტანგ გორგასლის თანამედროვე ერთ რევიან უფლისწულს) მიუთითა?

ზაქარია რიტორის თხზულებად მიჩნეული პეტრე იბერის „ცხოვრება“ რომ არსებითად განსხვავდება იოანე რუფუსის თხზულებიდან, როგორც ითქვა, ამას პეტრე იბერის გარდაცვალების დროდ რუფუსისაგან განსხვავებული თარიღის მითითებაც მოწმობს. მათში განსხვავებულია პეტრეს ერისკაცობის სახელებიც და, ჩემი დაკვირვებით, იმის გარკვევაში პეტრეს ერისკაცობის სახელი რომ ზაქარია რიტორიდან მომდინარეობს, პალესტინაში – იერუსალიმის ქართული მონასტრის ის წარწერა უნდა დაგვეხმაროს, რომელიც V საუკუნის I ნახევრით თარიღდება და რომელშიც პეტრე იბერი ერისკაცობის სახელით იხსენიება.

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, ბირ ელ-ყუტის მიდამოებში, ბეთლემის მახლობლად მდებარე, პეტრე იბერის მიერ აგებული მონასტერი, რადგან VII საუკუნის I ნახევრის ბოლოს მუსლიმთა შემოსევისას განადგურდა და საუკუნეების განმავლობაში მიწაში დარჩა¹ (მონასტერში არსებული წარწერების შესახებ სამეცნიერო საზოგადოებამ 1952 წელს შეიტყო), ცხადია, წარწერის შინაარსს XI საუკუნეში მოღვაწე მაკარი მესხი ვერ შეიტყობდა, რჩება ერთი გამოსავალი პეტრეს ერისკაცობის სახელი „მურვანოსი“ ზაქარია რიტორიდან მომდინარედ მივიჩნიოთ.

წარწერაში ნახსენები „მარ[უა]ნ“, ცხადია, წარწერის დამკვეთი, იმხანად ჯერ კიდევ საერო პირი „მურვანოსია“, „ბურზ[ა]ნ“ – პეტრეს მამა „ბოზმარი“, ხოლო „ბაკური“ პალესტინაში მოღვაწე „ბაკური იბერიელი“². დასახელებული პირები ფარნვაზიანთა სახლის რევიანთა

¹ ნუცუბიძე შ., კრიტიკული ნარკვევები, თბ., 1966, გვ. 97; ჩაჩანიძე ვ., პეტრე იბერი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, თბ., 1974, გვ. 32.

² წერეთელი გ., უბეღელსი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960; პალესტინის ქართული წარწერები, ქსე, ტ. 7, თ., 1984, გვ. 651-652.

შტოს წარმომადგენლები იყვნენ¹ და ჩვენთვის ძირითადად იოანე რუფუსისა და ზაქარია რიტორის თხზულებიდან არიან ცნობილნი.

იერუსალიმის ქართველთა მონასტერი VI საუკუნის 30-იანი წლებისათვის უკვე დაზიანებული (ალბათ მიწისძვრისაგან) ყოფილა და ის იმპერატორმა იუსტინიანე I-მა აღადგინა. აღდგენითი სამუშაოები 551 წლის წინა ხანაში – ამა ანტონის მამასახლისობისას მიმდინარეობდა, და წარწერისადმი დამატებულ სამ პწკარშია მითითებული ამა ანტონის ღვაწლის შესახებ. ასე რომ, მაიუმის ეპისკოპოსი პეტრე ერისკაცობაში რომ „მარ[უა]ნ“-ად (ბერძნ. მურვანოს → მირიანი) იწოდებოდა, ქართულის არმცოდნე ზაქარიას იმხანად მონასტრის წინამძღვრის – 532-552 წლებს შორის ამოკვეთილ წარწერაში ნახსენები ანტონ ქართველისაგან შეიძლება შეეტყო, მაგრამ, როგორც ედ. შვარტცი ამტკიცებს, პეტრე იბერიის „ცხოვრება“ მან თუ 518 წელს შექმნა², მაშინ ეს ცნობა მას უშუალოდ თავისი მასწავლებლისაგან – პეტრესაგან უნდა მიეღო.

მონასტრის აღმდგენი და წინამძღვარი ანტონი აბაჲ შემდეგ კარგა ხანს ანტიოქიის მახლობლად საკვირველ მთაზე სვიმეონ მესვეტესთან იმყოფებოდა, 561 წელს სირიის ქალაქ სელევკიის ეპისკოპოსად აირჩიეს. გამორიცხული არაა, მას პირადი ნაცნობობა ჰქონოდა ზაქარია რიტორთან, სანამ ეს უკანასკნელი ქ. მიტილენის ეპისკოპოსად დაინიშნებოდა.

§ 3. მაკარი მესხის თარგმანი როგორ მოხვდა ვახტანგ VI-ის ხელში?

მაკარი მესხისა და მაკარი ხახულელის იგივეობის შესახებ ჩემ მიერ ზემომოტანილ მასალას თუ ისტორიულ რეალობად მივიჩნევთ, მაშინ ისმის კითხვა – მაკარი მესხის (ხახულელის) მიერ X საუკუნის

¹ გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის, გვ. 104-120.

² გაწერელია ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 155. ანტონ ქართველზე ვრცლად იხილეთ - ვ. გოილაძე, ანტონ ქართველი და სვიმეონ მესვეტე. კრებულში - ვ. გოილაძე, ახალი გამოკვლევები, თბ., 2018, გვ. 5-38.

დამღევს, ან XI საუკუნის დამდეგს შესრულებული პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართული თარგმანი როგორ მოხვდა ჯერ პავლე დეკანოზის, შემდეგ კი ვახტანგ VI-ის ხელში?

ერთი ცხადია, პავლე დეკანოზს მაკარი მესხის მიერ ასურულიდან ნათარგმნი პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ტექსტისათვის იმ მონასტერში უნდა მიეკვლია, სადაც თვითონ მოღვაწეობდა, შემდეგ კი ვახტანგ VI უფლისწულობისას სწავლა-განათლებას ეუფლებოდა. ჩემი ვარაუდით, ასეთი ადგილი მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძარი უნდა ყოფილიყო. ის გარემოება ჯერ კიდევ XV საუკუნეში (ნ. მარი პავლე დეკანოზს ამ საუკუნის მოღვაწედ მიიჩნევდა) პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრება“ რომ ფურცლებამოშლილი და თავ-ბოლო ნაკლული იყო, იმას მოწმობს სვეტიცხოვლის ტაძრის წიგნთსაცავში მისი მოხვედრის შემდეგ ხელნაწერი ტექსტის გადაწერა-განახლება არ მომხდარა, რაც პეტრე იბერის პიროვნებისადმი საქართველოს ეკლესიის მესვეურთა დამოკიდებულებით იყო განპირობებული. ზემოთ შევნიშნე (იხ. შენ. 19) და აქაც ვიმეორებ, უცხოეთში მდებარე ქართულ სავანეებში მოღვაწე ქართველებმა პეტრე იბერის მრწამსი ორთოდოქსი ქრისტიანობიდან თუ დიდ გადაცდომად არ მიიჩნიეს, საქართველოს ეკლესიამ მას მონოფიზიტობა ასე იოლად არ აპატია. რისი დასტურია ანტონ I-ის (გარდ. 1788) „წყობილისიტყვაობაში“ პეტრე იბერისა და მაკარი ხახულელის (მესხის) მოუხსენებლობა (შეიძლება ისიც ვივარაუდოთ, რომ ანტონ I-ს პეტრე იბერზე ცნობები არ ჰქონდა?).

ასე რომ, XI საუკუნის დამდეგიდან პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრებით“ არავინ დაინტერესებულა და XV საუკუნეში (?) პავლე დეკანოზმა, როგორც ჩანს, სწორედ ის ტექსტი მიაკვლია, რომელიც თვით მაკარი მესხის ხელიდან იყო გამოსული. მან ეს ტექსტი გადაწერა და შეავსო. რა ჩაასწორა მაკარი მესხის ნათარგმნ ტექსტში პავლე დეკანოზმა, ეს აკად. ნ. მარმა და პროფ. ა. გაწერელიამ იკვლიეს¹, და ამ მხრივ აქ მსჯელობას არ გავაგრძელებ. ზემოთ აღვნიშნე და აქაც

¹ Март Н., Житие Петра Иверя; გაწერელია ა., დასახ. ნაშრომი.

ვიტყვი, დღეს ჩვენ ხელთ არსებული პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ ტექსტის ბოლოში დართული მთარგმნელის „ანდერძი“¹ თუ მაკარი მესხისაა (ანდერძ-მინაწერებს როგორც ნათარგმნ, ისე ორიგინალურ თხზულებებს ჩვეულებისამებრ ტექსტის დასასრულს ურთავდნენ), მაშინ მაკარი მესხის ხელიდან გამოსულ და პავლე დეკანოზის მიერ მიკვლეულ პეტრეს „ცხოვრებას“ დასასრული კი არ უნდა კლებოდა, წინა-უკმო“ „აშლილი“ – ე.ი. ფურცლები არეული უნდა ყოფილიყო.

ამ ვარაუდის უარყოფის შემთხვევაში ანდერძ-მინაწერები პავლე დეკანოზის შემოქმედება გამოვა.

ახლა რაც შეეხება კითხვას – როგორ მოხვდა ხახულის მონასტრიდან მაკარი მესხის ნათარგმნი ტექსტი მცხეთის სვეტიცხოვლის ბიბლიოთეკაში?

შეიძლება გვევარაუდა, რომ მაკარის თარგმანი, ისე როგორც ხახულის ღვთისმშობლის ხატის კარედი ტაო-კლარჯეთში თურქული მმართველობის დამყარების შემდეგ გამოარიდეს იქაურობას, მაგრამ ისტორიულ რეალობასთან უფრო ახლოს მდგომად მიმაჩნია, მაკარი მესხის (ხახულელის) ნათარგმნი პეტრე იბერის „ცხოვრება“ მის სიცოცხლეშივე მოხვედრილიყო სვეტიცხოვლის წიგნთსაცავში. ვახტანგ VI კი თავისი მოღვაწეობით მცხეთასთან (აქედან გამომდინარე, სვეტიცხოველთან) რომ იყო დაკავშირებული, ეს მისი ეპიტაფიიდან ჩანს:

„მე უმცირესმან მმათაგან, ვახტანგმან სახელდებულად,

ვქმენ ოთხ წელ მცხეთა, ურბნისი სადგურ-კამარა გებულად,

ტფილისს სიონი ხელახლა შევძერძე ქანდაკებულად,

¹ ცხოვრებამ და მოქალაქობამ ... პეტრე ქართველისაჲ, გვ. 145-146. ს. ენუქაშვილს პავლე დეკანოზი XVII საუკუნის I ნახევრის მოღვაწედ მიაჩნია. მისი თქმით, პავლე დეკანოზმა მაკარი მესხის თხზულებას, როცა ახალი რედაქცია გაუკეთა, „უმნიშვნელო ცვლილებები შეიტანა“. იხ. პეტრე იბერიელი (ფსევდო დიონისე არეოპაგელი). შრომები, ეფრემ მცირის თარგმანი გამოსცა, გამოცკლევა და ლექსიკონი დაურთო სამსონ ენუქაშვილმა. თბ., 1961, გვ. -195. მაკარი მესხი კი XIII საუკუნის მიღწევად მიაჩნია (იქვე).

და ჩემთვისცა სახლი სარკისა, შიგ ლხინი მოწონებულად”¹.

გვიან შუა საუკუნეებში სვეტიცხოვლის ტაძრის წიგნთსაცავი რომ ერთ-ერთი უმდიდრესი იყო საქართველოში², ეს მოსალოდნელი იყო, XI საუკუნის დამდეგს კი, როგორც ეს მელქისედეკ კათალიკოსის მიერ 1020 წელს შედგენილ „მცხეთის საბუთიდან“ („დაწერილი“) ჩანს, ტაძრის ბიბლიოთეკაში სულ რამდენიმე ხელნაწერი წიგნი ყოფილა და მელქისედეკი ზრუნავდა როგორც ტაძრის აღდგენა-გამშენიერებაზე, ისე მისი წიგნადი ფონდის შევსებაზე. მელქისედეკი „დაწერილში“ გვაუწყებს: მისმა დედის ძმამ ანტონიმ რომ უბოძა, „ანდრია სალოსი[ს] ცხორებაჲ წიგნი“. მაგრამ არ გვამცნობს ვინ „იყო მისი დედის ძმა ანტონი და რომელ მონასტერში მოღვაწეობდა”³.

ამ საკითხთან დაკავშირებით მასალები მე 2011 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში – „ათასწლოვანი სვეტიცხოველი“ გავანალიზე და იმ დასკვნამდე მივედი მელქისედეკ კათალიკოსის ბიძა ხახულის ლავრაში მოღვაწე ანტონი მნათი უნდა ყოფილიყო.

საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის საჭეთმკურობლის ტახტზე მელქისედეკის ასვლა საქართველოს გამაერთიანებელ მეფეს ბაგრატ III-ს უკავშირდება. როგორც ცნობილია, 980 წელს ბაგრატ III სრულწლოვანი (18 წელი შეუსრულდა) გახდა, ქართლში გადმოვიდა და ქვეყნის მართვა-გამგეობას შეუდგა, რათა ქვეყნის სამღვდელოებაზეც კონტროლი დაემყარებინა 980 წლის შემდგომ ახლო ხანაში. მან საკათალიკოსო ტახტზე თავისი ახლობელი მელქისედეკი დასვა⁴. „დაწერილში“ მელქისედეკი ბაგრატ III-ეს რადგან „გამზრდელს”

¹ ვახტანგ VI, ეპიტაფია, ლექსები და პოემები. აღ. ბარამიძის რედაქციითა და შენიშვნებით. თბ., 1947, გვ. 64. ვახტანგ VI-ემ სად და ვისი ხელმძღვანელობით მიიღო განათლება სამეცნიერო ლიტერატურაში თხრობა ვერ მოვაკვლიე.

² მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები. ტ. I, ნაკვეთი I, თბ., 1962, გვ. 202-203.

³ დაწერილი მელქიზედეკ კათალიკოზისა სვეტიცხოვლისადმი. ქსბ, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და სამიუბლოები დაურთო პროფ. ი. დოლიბემ, თბ., 1970, გვ. 20.

⁴ გოილაძე ვ., ათასწლოვანი სვეტიცხოველი, ნარკვევები, თბ., 2011, გვ. 103, 105.

უწოდებს¹, მისი თავდაპირველი მოღვაწეობის ადგილი ბაგრატ III-ის მამის – გურგენ მეფეთა-მეფის, ან ბაგრატ III-ის მამობილის – დავით III-ის სამეფო კარი, ან ამ სამეფო კარებთან დაკავშირებული მონასტერი უნდა ყოფილიყო. ერთ-ერთი ასეთი იყო დავით III-ის აგებული – ხახულის ლავრა, სადაც მაკარი ხახულელის (მესხის) წინამძღვრობისას ანტონი მნათე(მნათი) მოღვაწეობდა.

როგორც აკად. ვ. ბერიძე წერს, ბაგრატ III-ის მამობილის დავით III კუროპალატის მიერ X საუკუნის მეორე ნახევარში დაარსებული ხახულის მონასტერი ეკონომიკურად დაწინაურებულ მხარეში მდებარეობდა² (შემთხვევითი არაა სწორედ ხახულის ლავრაში რომ შეიქმნა შუა საუკუნეების ქართული ჭედური ხელოვნების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი – ღვთისმშობლის კარედი ხატი). ჩემი ვარაუდით, ის მრავალი ნაბოძები და საეკლესიო ლიტერატურის ნაწილი, რომელსაც მეღქისედეკი „დაწერილში“ ასახელებს, მხოლოდ ხახულის ლავრას შეეძლო გაეღო ბაგრატ III-ის ახლობლის, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მეღქისედეკ პირველისათვის.

1020³ წელს მეღქისედეკ I-ის მიერ შედგენილი „დაწერილი“ ერთგვარი ანგარიშია იმ ღვაწლის შესახებ, რომელიც ახალგაზრდა, ენერგიულმა კათალიკოსმა მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის შემოკმატებში და მისი წიგნადი ფონდის შესავსებად გასწია. „დაწერილში“ მეღქისედეკი სხვადასხვა ნაბოძები ნივთებისა და რელიგიური ხასიათის ხელნაწერი წიგნების სათაურების დასახელებისას, იქვე დასძენს: „და სხუ(ა)დ წიგნები, თავი 8...“ - ე.ი. 8.

ჩემი ვარაუდით, სწორედ ამ 8 ხელნაწერ წიგნს შორის უნდა ყოფილიყო ხახულის ლავრის წინამძღვრის – მაკარი მესხის (მაკარი ხახულელის) მიერ ასურულიდან ნათარგმნი პეტრე იბერის ქართული

¹ დაწერილი მეღქისედეკ კათალიკოზისა, გვ. 23.

² ბერიძე ვ., ხახული, ქსე, ტ. 11, თ., 1987, გვ. 448.

³ მეღქისედეკის „დაწერილი“ 1029-1033 წლებს შორის შედგენილად ითვლება, მაგრამ დედნისეული 1020 წელი 1029 წლით აკად. ნ. ბერძენიშვილმა ჩაასწორა. ამ საკითხზე იხ. გოილაძე ვ., ათასწლოვანი სვეტიცხოველი, გვ. 93-94, 99-111.

⁴ დაწერილი მეღქისედეკ კათალიკოზისა, გვ. 20-21.

„ცხოვრება“. როგორც მელქისედეკი აცხადებს, ამ ნაბოძების შემდეგ სვეტიცხოველის ბიბლიოთეკის წიგნები „ჯუმლად-კე“¹, ე.ი. 25 გამბ-დარა².

ზემოთქმულის შემდეგ ისმის კითხვა – მაკარი მესხის მიერ ასურულიდან ნათარგმნი პეტრე იბერის „ცხოვრება“, პეტრეს მრწამსის გამო საუკუნეების განმავლობაში თუ მიუღებელი იყო ქართული ეკლესიისთვის, მაშინ მაკარი მესხმა რატომ თარგმნა ის, და თარგმანი რატომ მოხდა იმ წიგნებს შორის, რომლებიც ხახულის ლავრიდან სვეტიცხოველს გაეგზავნა?

1020 წელს 8 წიგნის სათაურის მითითებისაგან მელქისედეკმა თავი რომ შეიკავა, ეს ამ წიგნების შინაარსით უნდა აიხსნას, მაგრამ XI საუკუნის დამდეგს განა ხახულის ლავრის ძმობამ არ იცოდა მაკარის თარგმანი რომ მიუღებელი იყო საქართველოს ეკლესიისათვის?

§ 4. ორი ქართული საბუთი აპოკრიფებზე

ხახულის ლავრაში სვეტიცხოველის ტაძრისათვის საბოძებლად როგა ნივთები და წიგნები შეარჩიეს, საქართველოს ეკლესიის მესვეურებს შორის ჯერ კიდევ რომ არ იყო ჩამოყალიბებული საერთო აზრი რა წიგნები იყო მიუღებელი ეკლესიისათვის, ამას ქვემომო-ტანილი საბუთები მოწმობს. პირველი საბუთის სათაურია – [წიგნი, რომელი მოწერა დიდმან ეფთვმე დიდსა ბერსა გიორგის]. წერილში ეფთვმე (იგულისხმება ექვთიმე მთაწმიდელი) კითხულობს: [ღმერთმემოსილო სულიერი მამაო გიორგი]... [გთხოვთ] „მეცა მაუწყო ჯეროვანი პასუხი“ „წიგნნი რომელთა ეკლესიამ არა შეიწყნ-რებს, რომელნი არიან“³-ო.

¹ იქვე, გვ. 21.

² ანტონის ნაბოძები წიგნების წინ მელქისედეკი ასახელებს „საღმრთო წიგნებს“, იქვე, გვ. 20.

³ [წიგნი, რომელი მოწერა დიდმა ეფთვმე დიდსა ბერსა გიორგის] (1005-1019 წწ.). ქსბ, III, გვ. 5. როგორც ბ. კორნელი წერს, ამ საბუთის მ. საბინინისეულ რედაქციაში წერილის ადრესატი არის „ხუცესი ან მღვდელი თეოდორე საბაწმიდელი“. იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 432.

ამ საბუთს გამომცემელი ექვთიმე მთაწმიდელის წინამძღვრობით (1005-1019 წწ.) ათარიღებს, მაგრამ „ეფთჳმე დიდი“, თუ მართლაც, ექვთიმე მთაწმიდელია, „დიდი ბერი გიორგი“ ვინაა არ ვიცით. მასში გიორგი მთაწმიდელს ვერ ვიგულისხმებთ. ექვთიმეს წერილი გიორგისათვის თუნდაც გარდაცვალების წინ რომ გამოეგზავნა, 1019 წლისათვის გიორგი ხახულის ლავრაში ახლადმისული 10 წლის ყმაწვილი იყო. ჩემი დაკვირვებით, ამ საბუთის სათაური არასწორადაა აღდგენილი. XI საუკუნის დამდეგისათვის – ათონის მთის ივერთა მონასტრის წინამძღვარი ექვთიმე მთაწმიდელი საეკლესიო საქმეებში ყველაზე დიდი ავტორიტეტი იყო, და აღნიშნულ საკითხზე, პირიქით, მას მიმართავდნენ კითხვებით.

ზემომოტანილი საბუთის მსგავსი შინაარსისაა „კითხვა-მიგებაჲ, რომელი მოსცა თეოდორე საბაწმინდელსა ექვთიმე მთაწმიდელმან“ (1005-1019 წწ.). მასში ეკლესიისათვის მიუღებელი ლიტერატურის (ე.ი. აპოკრიფების) შესახებ თეოდორე საბაწმიდელს ამჯერად ექვთიმე მთაწმინდელი პასუხობს.

დასახელებული საბუთები დ. ბაქრაძის (გარდ. 1890 წ.) დროიდან მეცნიერთა ინტერესის სფეროშია. ცხადია, ის მხედველობიდან არ გამორჩენია აკად. კ. კეკელიძეს. მისი თქმით, გამოთქმა „დიდი ბერი გიორგი“ უფრო უნდა შეესაბამებოდეს სინამდვილეს, და თუ მხედველობაში მივიღებთ სიტყვებს: „მოეწერა მუნით (ესე იგი ჭყონდიდით) სტეფანე ებისკოპოსსა, ჭყონდიდელსა¹, როგორც თ. ჟორდანიასამართლიანად ფიქრობს, ის უნდა იყოს გიორგი ჭყონდიდელი“². ამ გიორგის ჭყონდიდიდან ათონის მთაზე წერილი მიუწერა ექვთიმესათვის ზოგიერთი საკამათო ლიტერატურის საკითხზე. როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, ეს მომხდარა 1005 წლიდან „შემდგომად

¹ კ. კეკელიძეს სტეფანე ჭყონდიდელი X საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის მოღვაწედ მიაჩნია. იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 179. ეს პიროვნება მხოლოდ „სტეფანე ებისკოპოსად“ ჭყონდიდელის მიუთითებლად იხსენიება პირველ საბუთებშიც. იხ. წიგნი, რომელიც მოწერა, გვ. 5.

² კეკელიძე კ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 432.

მრავალსა ჟამსა", მაშასადამე, XI საუკუნის პირველ მეოთხედში¹, ე.ი. გიორგი ჭყონდიდელის კითხვას ექვთიმე მთაწმიდელი პასუხობს?

ასე რომ, ბ. კორნელის დაკვირვებით, XI საუკუნის დამდეგს, ექვთიმე მთაწმიდელის თანადროული მოღვაწე გიორგი ჭყონდიდელია, მაგრამ ჩვენ XI საუკუნის დამდეგისათვის ასეთი პიროვნება ჭყონდიდის საეპისკოპოსო კათედრის სათავეში არ ვიციტ, ასევე არ ვიციტ „დიდი ბერი გიორგი“ ვინ არის.

პირველ საბუთში შეკითხვა თუ „დიდი ბერი გიორგისადმია“ მიწერილი, მეორე საბუთში თეოდორე საბაწმიდელი ექვთიმე მთაწმიდელს ეკითხება: ევსევი პამფილელის წიგნი, რომელშიც „წვალეზანი მრავალნი ჩაურთვია მასვე და ამისთვის არა შეიწყნარებს ეკლესიამ“-ო. პირველად ეს წიგნი ქართულად ვისმე ეთარგმნა „უწინარეს მრავლისა ჟამისა სიცოცხლესა ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესსა“ და „მოეწერა ქართლით სტეფანე ებისკოპოსსა ჭყონდიდისასა და ეკითხა, ვითარმედ: შესაწყნარებელ არს წიგნი ესე, გინა თუ არაო“².

ზემომოტანილი ცნობის გაანალიზებისას პროფ. ლ. მენაბდემ შენიშნა: „დასახელებულ თეოდორეს ზოგჯერ პალესტინის საბაწმიდის მოღვაწედ მიიჩნევენ, ზოგჯერ კი კახეთის საბას მონასტრის ბინადრად აცხადებენ. გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია. ამასთანავე, დამოწმებული ძეგლის ერთ რედაქციაში ექვთიმეს ადრესატად ჩანს „დიდი ბერი გიორგი“, რომელიც ჭყონდიდელი მოღვაწე უნდა იყოს“ (გვ. 311, შენ. 97).

XI საუკუნის დამდეგში ჭყონდიდის ეპისკოპოსად რადგან გიორგის სახელის პიროვნება არა ჩანს, ძნელია ასეთ დასკვნას დაეთანხმო. ვფიქრობ, წერილის ამ ნაწილის და მთლიანად წერილოს შინაარსი ნათელია: სტეფანე ჭყონდიდელს, რომელიც კ. კეკელიძის თანახმად, იგივე სტეფანე სასანოძისძეა (იხ. აქვე, შენ. 2), შეკითხვა გაუგზავნია თეოდორე საბაწმიდელისათვის როგორ მიდგომოდნენ ჯერ

¹ იქვე.

² იქვე, გვ. 180, 435.

³ კითხვა-მიგება, რომელი მოსცა თეოდორე საბაწმიდელსა ეპისკოპოსს მთაწმიდელმან (1005-1019 წწ.), ქსბ, III, გვ. 12.

კიდევ „ნეტარი მამის იოანეს (ე.ი. იოანე მთაწმიდელის) სიცოცხლეში“ ნათარგმნ ევსევი პამფილელის წიგნს. ამავე შეკითხვით მიმართავს თეოდორე საბაწმიდელი ექვთიმე მთაწმიდელს. თეოდორე საბაწმიდელის შესახებ ჩვენ, მართალია, მეტი არაფერი ვიცით, მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ XI საუკუნის დამდეგისათვის საბაწმიდის ლავრა ძველი დიდებით აღარ სარგებლობდა¹, იქ სამონასტრო ცხოვრება მოშლილი არ იყო – თეოდორე საბაწმიდელი სწორედ ამ მონასტერში მოღვაწე „ქართველი მღვდელი კეთილი“ უნდა ყოფილიყო და არა „კახეთში ანაგასა და კარდანახს შუა“ მდებარე მონასტერში მოღვაწე, როგორც ამას ბ. კორნელი შენიშნავს².

რაც შეეხება „დიდი ბერის გიორგის“ ვინაობას, ამ საბუთის სათაურის არასწორად აღდგენის გამო, დიდი ბერის გიორგის ვინაობა დღემდე გაურკვეველი იყო. ეს გაურკვეველობა აისახა როგორც 1975 წლის ქსე-ს I ტომში გამოქვეყნებულ პროფ. ლ. მენაბდის წერილში – „აპოკრიფები“, ისე 1980 წელს გამოცემულ მის მონოგრაფიაში. ზემო-მოტანილი პირველი საბუთის სათაურში არსებულ ცნობას, თითქოს ექვთიმე მთაწმიდელმა კითხვით მიმართა „დიდ ბერს გიორგის“, ქსე-ში მოთავსებულ წერილში ბ. ლევანიც იმეორებს, მაგრამ ვინ იყო „დიდი ბერი გიორგი“, ამაზე არაფერს წერს³, მონოგრაფიაში როგორც ვნახეთ, ეთანხმება ბ. კორნელის და წერს: „დიდი ბერი გიორგი“, „ჭყონდიდელი მოღვაწე უნდა იყოს“.

თუ საბუთების სათაურებს დაუუჯერებთ, ერთ საბუთში ექვთიმე მთაწმინდელი თვითონ პასუხობს კითხვას, მეორე საბუთში თვით ეკითხება ვინმე „დიდ ბერს გიორგის“, რაც უცნაურად გამოიყურება და გარკვეულ წინააღმდეგობას ქმნის.

ის ფაქტი პირველი საბუთის სათაურის აღდგენა, რომ საეჭვოა (მოღწეულ ფრაგმენტში აღნიშნულია: „... ეფთვმე... დიდსა ბერსა გ-ის ბიუე... ამათ პირთათვს“⁴), თანაც ორივე საბუთი ერთი შინაარსისაა

¹ კეკელიძე კ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 91; მენაბდე ლ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 38-39.

² კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 432, შენიშვნა.

³ მენაბდე ლ., აპოკრიფები, ქსე, ტ. 1, თბ., 1975, გვ. 512.

⁴ წიგნი, რომელი მოწერა დიდმან ეფთვმე, გვ. 5, შენიშვნა.

(მაგალითად, ორივეშია ნახსენები „სტეფანე ებისკოპოსი“), ოდნავ განსხვავებული რედაქციით¹, კითხვაზე პასუხის გამცემი პირი ექვთიმეს გარემოცვაში – ათონის ივერთა მონასტრის მშობას შორის უნდა ვეძიოთ.

XI საუკუნის დამდეგისათვის საზღვარგარეთ მდებარე ქართულ სავანეებში მოღვაწე სასულიერო პირებიდან ექვთიმე მთაწმიდელი რომ ყველაზე დიდი ავტორიტეტი იყო, ამას საბაწმიდიდან მისთვის გაგზავნილი თეოდორეს წერილიც მოწმობს. საქართველოდან და საბაწმიდიდან ექვთიმეს რომ მიმართავენ კითხვით, რომელი წიგნი მიეჩნიათ ეკლესიისათვის მიუღებლად, შემთხვევით არაა. ჯერ კიდევ მისი მამის – იოანეს წინამძღვრობისას, იოანეს ავადმყოფობის გამო, გარდა იმისა, რომ „ყოველი ზრუნვაჲ და საურავი მონასტრისაჲ“ მან იტვირთა², იგი მთელ ათონის მონასტრის მოღვაწეებში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა, ნაყოფიერად ხელმძღვანელობდა თანამშრომელთა მრავალრიცხოვან ჯგუფს³, რომელთა შორის იყო – ექვთიმეს შემდეგ ათონის მთის ივერთა მონასტრის მესამე წინამძღვარი „თვსივე [მათი] კაცი სახელოანი“ გიორგი⁴, რომელიც ათონის მთაზე ჯერ კიდევ იოანეს წინამძღვრობისას ჩავიდა და ექვთიმეს თანადროულად კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას ეწეოდა⁵. ეს გიორგი ათონელთა მიერ დადებულ ადაპებში (N 13, 87), როგორც პროფ. ლ. მენაბდე წერს, „გიორგი დიდად“ იწოდება. მას აუშენებია მთავარი საკრებულო ტაძარი ღვთისმშობლის მიძინებისა⁶.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ პირველი საბუთის ფრაგმენტულად მოღწეულ სათაურში დასახელებული პირები გაირკვა, მისი საერთო შინაარსი უცნობი რჩება. რაც მთავარია, ახლა უეჭველად

¹ პირველ საბუთშია „მოეწერა მუნით, სტეფანე ებისკოპოსსა“ (გვ. 5), მეორე საბუთშია „მოეწერა ქართლით სტეფანე ებისკოპოსსა ყყონდიდისასა“ (გვ. 12).

² მენაბდე ლ., ათონი. წიგნში - ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბ., 1980, გვ. 197.

³ იქვე, გვ. 197, 200.

⁴ იქვე, გვ. 202-205.

⁵ იქვე, გვ. 202-203.

⁶ იქვე, გვ. 206, შდრ., გვ. 390, შენ. 167.

ვიცით, როცა მაკარი მესხმა პეტრე იბერის „ცხოვრება“ ასურულიდან ქართულად თარგმნა, როგორც საზღვარგარეთის ქართულ სავანეების, ისე საქართველოში მდებარე მონასტრების წინამძღვრები ეკლესიისათვის მიუღებელი ლიტერატურის შესახებ კითხვით დიდ ქართველ მოღვაწეს ექვთიმე მთაწმიდელს მიმართავდნენ.

1019 წელს ხახულის ლავრაში მიყვანილი 10 წლის გიორგი ცნობილი ქართველი მოღვაწის ფერის ჯოჯიკის ძის ოჯახში მოხვდა და 1022 წლიდან ფერისის ოჯახთან ერთად გადასახლებაში – კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდა (სადაც ზედმიწევნით შეისწავლა ბერძნული ენა) და მხოლოდ 12 წლის შემდეგ დაბრუნდა ხახულში, სადაც 2 წელი დაჰყო. 1034-1036 წლები მისი მოღვაწეობის ხახულური ხანაა. 1036 წელს ის სირიაში, შავ მთაზე გიორგი შეყენებულს დაემოწაფა. 1039 წელს ათონის მთაზე გაემგზავრა, 1044 წელს ათონის ივერთა მონასტრის წინამძღვრად დაადგინეს¹. გიორგი მთაწმიდელმა თავისი მოღვაწეობით ისეთი ავტორიტეტი მოიპოვა, რომ პირველი საბუთის სათაურის „აღმდგენელმა“, როგორც ჩანს, ექვთიმე მთაწმიდელი მის თანადროულ მოღვაწედ მიიჩნია, და კითხვის დამსმელად თვით ექვთიმე დიდი გამოიყვანა.

§ 5. მაკარი მესხის თანამოღვაწე ანტონი მნათი

ზემოთ დასახელებული ანტონი მნათე ხახულელი სწორედ ის პიროვნება უნდა ყოფილიყო, რომელსაც მელიქსედეკ კათალიკოსი „დაწერილში“ ანტონს უწოდებს და დედის ძმად ასახელებს. ამის შესახებ მეჯერ კიდევ 2011 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში მივუთითე², 2018 წელს კი ჩემს კრებულში მასზე ცალკე გამოკვლევა გამოვაქვეყნე³. 2011 წლიდან უკვე ათ წელზე მეტი სრულდება და, რამდენადაც ვიცი, მათი იგივეობის შესახებ ჩემი მოსაზრება არავის არ უარყვია.

¹ იქვე, გვ. 209.

² გოილაძე ვ., ათასწლოვანე სვეტიცხოველი.

³ იხ. ჩემი, ანტონი მნათე. სვეტიცხოვლის ტაძრის ბიბლიოთეკა. კრებულში გოილაძე ვ., ახალი გამოკვლევები, თბ., 2018, გვ. 80-86.

ახალი დროის ქართველ ლიტერატორთა მიერ ანტონი მნათის პიროვნება თუ სათანადოდ არ იყო დაფასებული (ქსე-ში, ისე როგორც მაკარი მესხზე¹, მასზეც სათანადო წერილი არაა შეტანილი), XVIII და XIX საუკუნეებში მცხოვრები ქართველი მოღვაწეები ანტონი მნათეს ლიტერატორად თვლიდნენ. ასე მაგალითად, ვახუშტი ბატონიშვილი მას, ბერი გრძელის, ბასილი ბაგრატიის ძის², ექვთიმე მთაწმიდელისა და XI საუკუნეში მოღვაწე სხვა პიროვნებათა შორის ასახელებს³. შემდეგში კათალიკოსი ანტონ I თავის „წყობილსიტყვაობაში“ და იოანე ბატონიშვილი „კალმასობაში“ ანტონი მნათეს ლიტერატორად და მთარგმნელად მოიხსენიებენ⁴.

ქართული ლიტერატურის თანამედროვე მკვლევრები ანტონი მნათზე როგორც ლიტერატორზე და მთარგმნელზე, მაინცდამაინც დიდი შეხედულებისა არ იყვნენ, ეს ალბათ იმანაც განაპირობა: აკად. კ.კეკელიძე „ქართული ლიტერატურის ისტორიაში“ (ტ. 1) ანტონი მნათზე „წყობილსიტყვაობაზე“ დაყრდნობით რომ საუბრობს⁵, და ხახულის მონასტრის მნათე ანტონი და ქართლის კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკ I-ის ბიძა ანტონი იდენტური პირები რომ უნდა ყოფილიყვნენ, ჩემამდე არავის უთქვამს.

¹ მაკარი მესხზე პატარა წერილია შეტანილი ლექსიკონ-ცნობარში და იგი XIII საუკუნის მცხოვრებ მღვდლადაა გამოცხადებული. იხ. ქართული მწერლობა, I, თბ., 1984, გვ. 161.

² ეს პიროვნება მეფე ბაგრატ III-ის ძე იყო. იხ. ბასილი ბაგრატიის ძის პიროვნება და წარმომავლობა. გოილაძე ვ., ახალი გამოკვლევები, გვ. 86-103.

³ ვახუშტი ბატონიშვილი, დასახ. თხზ., გვ. 144.

⁴ იოანე ბატონიშვილი წერს: „მამა ანტონი მნათი, ქართველი, ღვთისმეტყველ-ფილოსოფოსი და მთარგმნელი წერილთა. უზნობასა შინა მჭერმეთუქი, და მშვენიერი მზრახველი, და მქადაგებელი, რომელიცა იწოდებოდა დიდ მეცნიერად. ამან კეთილად განვლო ცხოვრება თვისი და მრავალნი ნაყოფნი სწავლისანი გამოიღო და მერე უფლისად მიიცვალა“. იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა. კ. კეკელიძისა და ალ. ბარამიძის რედაქციით, ტ. II, თბ., 1948, გვ. 172.

⁵ კეკელიძე კ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 332, შენ.

ბ. კორნელის ქართული ლიტერატურის ისტორიის (ტ. 1) პირთა საძიებელში ანტონი ჯერ მითითებულია, როგორც „ანტონ ღმერთმემოსილი“ (ხახულის მოღვაწე „გიორგი მთაწმიდელის თანამედროვე“¹), ტექსტში 1019 წელს, რადგან ხახულის ლავრაში ჩაყვანილი 10 წლის გიორგისთან ანტონი მნათის შეხვედრაზეა საუბარი², პირთა საძიებელში – იმავე გვერდზე „ანტონ ღმერთმემოსილი“ „ანტონი მნათად“ არის დასახელებული. ტექსტში კი ბ. კორნელი წერს: ზემოდასახელებულ მწერალთა გარდა მეორე პერიოდიდან ანტონ კათალიკოსი თავის „წყობილსიტყვაობაში“ სხვა მწერლებთან ერთად ანტონი მნათის შესახებაც ყვებაო.

ბ-ნი კორნელი ანტონ ხახულელს ასე ახასიათებს: „ანტონი მნათი პლ. იოსელიანის ცნობით 1085 წელს გარდაცვლილა. ანტონი კათალიკოსის სიტყვით, ყოფილა „წიგნთა თარგმანი, სიბრძნისმოყვარე, ღვთისმეტყველი და რიტორი“. პლ. იოსელიანი გვამცნობს, რომ ანტონს დაუწერია ექვთიმე ათონელის საგალობლები, მაგრამ ასეთ საგალობლებს დღესდღეობით ჩვენ ვერ ვპოულობთ“³.

ანტონი მნათის გარდაცვალების პლ. იოსელიანისეული თარიღი 1085 წელი, მე საეჭვოდ მეჩვენება. ის ფაქტი, 1019 წლისათვის ანტონი მნათი ხახულის მონასტერში მოღვაწე იმ პირთა შორის რომაა დასახელებული, რომელთაც გიორგი წარუდგინეს და „ღმერთმემოსილმა ანტონი მნათმან იხილა რამ, [გიორგი] განიხარა და ყოვლითა კურთხევითა აკურთხა“, იმას მოწმობს, იმდროისათვის იგი მონასტრის მშობას შორის გამორჩეულ, დამსახურებულ პიროვნებად მიაჩნდათ. ასეთი დიდი პატივისცემა მას ლიტერატურული საქმიანობით – უპირველეს ყოვლისა, საეკლესიო წიგნთა თარგმნით უნდა მოეპოვებინა. ანტონი მნათე მთარგმნელადაა დასახელებული კატალოგში, რომელიც XIX საუკუნის ორი ნუსხითაა შემონახული, მაგრამ აკად. ე. მეტრეველის თანახმად, ცნობების ხასიათისა და სიზუსტის გამო

¹ იქვე, გვ. 623.

² იქვე, გვ. 214.

³ იქვე, გვ. 332, შენ. 4-ის გაგრძელება.

კატალოგი ძველი ჩანს¹. 1027-1034 წლებში ხახულის ლავრაში გადაწერილ ხელნაწერის ანდერძში ამ მონასტრის მნათედ ისევ ანტონია დასახელებული („მნათეობასა ღმერთშემოსილისა მამისა ანტონისა“). ანდერძის ავტორი იმაზეც მიუთითებს, ხელნაწერზე მუშაობისას ანტონი მნათე იმ პირთა შორის რომ იყო, რომლებმაც მას „ნუგეში ხეცს“². XI საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგისათვის ლიტერატურული საქმიანობით უკვე საყოველთაოდ ცნობილ ანტონს, საეჭვოა რომ 1085 წლამდე ეცოცხლა.

დროულად გადასაწყვეტი საკითხი

ძვ. წ. III – ახ. წ. IV საუკუნეების საქართველოს ისტორიის გადმოსაცემად რომელია ძირითადი საისტორიო წყარო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა თუ „მეფეთა ცხოვრება“, გადაწყვეტას ელის. საქართველოს ძველი ისტორიის ამსახველი ამ საისტორიო წყაროებიდან „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებს რომ მეტი ნდობით უნდა მოვეკიდოთ, ამის შესახებ მე არაერთ ჩემ გამოკვლევაში მივუთითე. აქ ისევ უნდა აღვნიშნო: 1. „ქრონიკის“ ცნობები ტენდენციურია (რის შესახებ ჯერ კიდევ 1892 წელს თ. ჟორდანია წერდა. მსგავს დასკვნამდე მივიდნენ კ. თუმანოვი და გ. ბოლქვაძე); 2. „ქრონიკაში“ ტენდენციური თხრობის შესანიშნავი მაგალითია მასში მირიან მეფის უმცროსი ძის ბაკურის, მირიანის უფროსი ძის – რევის შვილად გამოცხადება (ამ ჩანასწორებმა არასწორ გზაზე დააყენა IV საუკუნის ქართლის სამეფოს ისტორიის კვლევა და გამოუსწორებელი შეცდომების მიზეზი შეიქმნა).

მას შემდეგ კი, რაც 2021 წელს წლიური ნაშრომის შესრულებისას გაირკვა: 1. მირიან მეფის ანდერძი „ქრონიკაში“ გაყალბებულია; 2. „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებიდან გამოიკვეთა როგორ ჩამოყალიბდა „რანისა და მოვაკანის საპიტიახშო“; 3. რას ნიშნავდა ირანის შაჰის

¹ მეტრეველი ე., ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფიის ისტორიისათვის XI საუკუნეში, პსტსპიშ, ტ. IX, თ., 1952, გვ. 194.

² იქვე, გვ. 195.

პეროზის მიერ ვარსკენისათვის ნაბომები „რანის ერისთაობა“, ჩემთვის ნათელი გახდა, „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებს უფრო მეტი ნდობით უნდა მოვეკიდოთ და გავიხსენოთ „ქრონიკის“ ცნობებისადმი გადაჭარბებულმა ნდობამ განაპირობა: 1. 1946 და 1961, ასევე მომდევნო წლებში გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოებში მთელი 45 წლის მანძილზე ახალი ქართლის სამეფოს შემქმნელ და დიდ რეფორმატორ ფარნავაზ მეფეზე რომ არაფერი იყო თქმული; 2. ამავე სახელმძღვანელოში არსებული თხრობიდან გამომდინარე, ფარნავაზიანი მეფეები რომ აზოს შთამომავლებად იგულისხმებიან; 3. ასევე „ქრონიკაში“ ისტორიის სქემატურმა თხრობამ შექმნა საფუძველი პეტრე იბერის ვარაზ-ბაკურის ძედ მისაჩნევად.

იმ მკვლევრებიდან, რომლებიც „ქრონიკას“ „მეფეთა ცხოვრების“ ძირითად წყაროდ თვლიან, ვინმე ახსნის „ქრონიკაში“ არსებული მირიან მეფის წინაპართა უბრალო ჩამონათვალზე დაყრდნობით XI საუკუნეში მცხოვრებმა ლეონტი მროველმა როგორ შექმნა ის ისტორიული თხრობა, რაც ჩვენ დღეს „მეფეთა ცხოვრებაში“ გვაქვს¹. დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას: „ქრონიკაში“ მირიან მეფის შთამომავალთა შესახებ არსებულ „მშრალ თხრობასთან“ შედარებით, თანადამხედურთა მიერ „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტი „ქრონიკის“ თხრობასთან შედარებით, თითქმის სრულყოფილია.

ყოველივე თქმული, ამ ორი საისტორიო წყაროს შეფასებისას უნდა გავითვალისწინოთ და დასმული საკითხი უახლოეს ხანში გადავწყვიტოთ.

შეხსენება - როგორ მოხდა „მეფეთა ცხოვრების“ როგორც საისტორიო წყაროს გაუფასურება

ზემოთქმულის შემდეგ მინდა მკითხველს მოკლედ ისევ შევახსენო, რამ განაპირობა „მეფეთა ცხოვრების“ როგორც სანდო საისტორიო წყაროს უარყოფა.

¹ მირიან მეფის წინაპართა ისტორია „მირიანის ცხოვრების“ ავტორს მათეს სახარების მიხედვით უბრალო ჩამონათვალით აქვს მოცემული.

ფარნავაზ მეფის დროიდან (ძვ. წ. III ს.) „ჟამითი-ჟამად“ ნაწერი, საქართველოს ძველი ისტორიისათვის უნიკალური წყაროს – „მეფეთა ცხოვრებაზე“ ძველი შეხედულების შეცვლა ქართულ ისტორიოგრაფიაში XIX საუკუნის დამლევიდან დაიწყო. ასეთი ცვლილებისათვის საფუძველი რუსეთის სამეცნიერო წრეებში XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან მზადდებოდა. საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ რუსი სწავლულები, როცა ქართველი ხალხის წარსულით დაინტერესდნენ, „ქართლის ცხოვრებიდან“¹ შეიტყვეს – ქართველები რუსეთის იმპერიაში შემავალ ხალხებს შორის ერთ-ერთი უძველესი ერი იყო. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში გაერთიანებულ მატიანეებში კი ალექსანდრე მაკედონელის ხანიდან გიორგი XIII-მდე საქართველოს ისტორიის უწყვეტი თხრობა იყო 98 მეფით (ო. სენკოვსკი). ახლადშეერთებული ქვეყნის ასეთი წარსული რუსებს არ აწყობდათ. რუსული შოვინისტური ისტორიოგრაფიის ცნობილმა წარმომადგენლებმა „ქართლის ცხოვრება“, რომლითაც საუკუნეების განმავლობაში უმაღლესი წრის ქართველი ახალგაზრდობა თავისი ქვეყნის წარსულს ეუფლებოდა, XVIII საუკუნის დამდეგს ვახტანგ VI-ის მიერ შეთხზულად², „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატიანეები – „მეფეთა ცხოვრება“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრება“ ზღაპრული შინაარსის საისტორიო თხზულებებად გამოაცხადეს (ქეროფე პატკანოვის მტკიცებით, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ნაწილი გაუნათლებელი სომეხი ბერის მიერაა დაწერილი).

პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის დ. ბაქრაძის ცდა ძველი ქართული საისტორიო წყაროების პრესტიჟი დაეცვა, უშედეგოდ დასრულდა. იმ დროს რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში მოსწავლე და ამ სასწავლებელთა კურსდამთავრებული

¹ მარი ბროსემ „ქართლის ცხოვრების“ ფრანგული თარგმანი 7 წიგნად 1849-1859 წლებში გამოაქვეყნა. იოსავა ნ., ხანთაძე შ., ბროსე მარი, ქსე, ტ. 2., 1977, გვ. 536.

² ასეთი მტკიცების საფუძველს მათ ის აძლევდა, მარი ბროსეს „ქართლის ცხოვრების“ ფრანგული თარგმანი, რომ ვახტანგ VI-ის ხელიდან გამოსული სამი ხელნაწერიდან იყო შესრულებული. იხ. Буахидзе Г., Марш Броссе, Тб., 1983, გვ. 265.

ქართველი ახალგაზრდებიდან არაერთისათვის ძველი ქართული საისტორიო წყაროების რუსული შეფასება მისაღები აღმოჩნდა. 1898 წელს, პეტერბურგის უნივერსიტეტის ჯერ კიდევ III კურსის სტუდენტის ივანე ჯავახიშვილის საკურსო ნაშრომი – „ანდრია მოციქულის და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში“ ნ. მარის წარდგინებით ოქროს მედლით დაჯილდოვდა. ახალგაზრდა მკვლევრის მიერ მიღებული დასკვნა ასეთი იყო: „წმიდა ნინოს ცხოვრების ტექსტი არ წარმოადგენდა ნინოს ნაამბობს“, „ანდრია პირველწოდებული არც როდის არ ყოფილა საქართველოში“.

იმის დასამტკიცებლად, რომ საქართველოს ძველი ისტორია ზღაპრული შინაარსის წყაროებზე არ იყო დაფუძნებული, ყაზანის უნივერსიტეტის კურსდამთავრებულმა სერგი გორგაძემ 1905 წელს „მეფეთა ცხოვრებასთან“ შედარებით იმხანად სამეცნიერო ბრუნვაში ახლადშემოსული „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შატბერდული რედაქციის „ქრონიკა“ „ჩვენი ისტორიის უუძველეს პირველწყაროდ“ მიიჩნია.

ამის შემდეგ გავიდა ხანი. 1916 წელს გამოქვეყნებულ, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობისადმი მიძღვნილ ნაშრომში, ივ. ჯავახიშვილმა ჩამოაყალიბა თავისი შეხედულებები, როგორც ძველი ქართული მატიაწეების, ისე წმიდა ნინოს „ცხოვრების“ შესახებ. „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ მინაწერში „მეფეთა ცხოვრების“ „აღმწერად“ (ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ძველად „აღწერა“ შეთხზვას ნიშნავდა და „ძველ დედანში“ ლეონტი მროველი ამ თხზულების ავტორად იყო ცნობილი) დასახელებული ლეონტი მროველი „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორად გამოაცხადა.

მისივე მტკიცებით, ლეონტის „უმთავრესი წყარო“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა იყო, და წყაროები, რომლებიც ლეონტის აქვს მოხმობილი და სარგებლობს „ყოველგვარ ისტორიულ ღირებულებას მოკლებულია“. თვით „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებს ფარნავაზისა და შემდგომი ხანის საქართველოს ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს“. ეს თხზულება „როგორც სანდო მასალა ქართველი ერის უუძველესი ისტორიისათვის... თითქმის სრულებით გამოუდგარია“.

„გამოუდგარად“ გამოცხადდა ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრება“. ზ-ნი ივანეს თქმით, ჯუანშერის მიერ დაწერილი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ისეთი კილოთი არის გამსჭვალული და იმგვარი დაუჯერებელი ცნობებით არის აღსავსე, რომ ზღაპარს უფრო მიაგავს, ვიდრე ნამდვილ ისტორიას“.

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულის პირველი მატრიანეების ღირსების შესახებ 1916 წელს ივ. ჯავახიშვილის მიერ ჩამოყალიბებული შეხედულებები მისაღები აღმოჩნდა როგორც ძველი თაობის (აკად. კ. კეკელიძე, აკად. ს. ჯანაშია, პ. ინგოროყვა და სხვ.), ისე მათი მომდევნო თაობის (პროფ. ნ. ლომოური, ლ. ჯანაშია, ა. ბოგვერამე და სხვ.) მკვლევართათვის. ისინი თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებდნენ ქართული წყაროების მიმართ რუს შოვინისტ ისტორიკოსთა გამონათქვამებს¹, ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ ვინ უფრო დამამცირებელი სიტყვებით მოიხსენიებდა მათ.

საქმე აღნიშნულით არ დასრულებულა. მიუხედავად იმისა, რომ ივ. ჯავახიშვილმა ძველ ქართულ წყაროთა შეფასების საკითხში წინამორბედ მკვლევართა არაერთი დებულება გაიზიარა, პროფ. ს. ჯორბენაძის სიტყვით, ახალგაზრდა მკვლევარი „დაუნდობელი სიცხადით აბათილებდა ქართული ისტორიოგრაფიის ცნობილი ავტორიტეტების შეხედულებებს“, რასაც „შედეგად მოჰყვა... ქართულ ისტორიოგრაფიაზე ადრინდელ შეხედულებათა მსხვრევა“, მაგრამ საქმე მთლად ასე არ იყო. წინამორბედ მკვლევართა მიერ „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატრიანეების შესახებ გამოთქმული ზოგი შეფასება ბ. ივანესათვის, მისაღები აღმოჩნდა. კარგი იქნებოდა მას გაეთვალისწინებინა მათივე სხვა დაკვირვებები:

1. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ტექსტი რომ „გამოკრებულია“, როგორც ეტყობა, სხვა დიდის მატრიანიდან“ (დ. ბაქრაძე, 1889); 2. „მატიანის ავტორს უფრო ვრცელი დედანი ჰქონდა ხელში, მაგრამ განგებ შეამოკლა ისტორიული ცნობები“ (ე. თაყაიშვილი, 1890);

¹ ამ ავტორთა გამონათქვამების შესახებ იხ. გოილაძე ვ., ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თავი I.

3. „ქრონიკა ქართლის მოქცევისა, უნდა იყოს შემოკლებული პირი უბველესი საეკლესიო მატიანისა“ (თ. ჟორდანია, 1892).

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ტექსტი, რომ მართლაც, გამოკრებილია, ეს 1903 წელსვე აღმოჩენილი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ჭელიშურ რედაქციაში არსებული ცნობით დადასტურდა¹. მას შემდეგ, რაც 1939 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში პ. ინგოროყვამ დაასკვნა მატიანის ტექსტი, რომ „ძველი ქართული საისტორიო თხზულებებიდან არის გამოკრებული“, გარკვეული საფუძველი შეიქმნა „მეფეთა ცხოვრების“ ძირითად წყაროდ მიჩნეული „ქრონიკის“ ტექსტი, პირიქით, „მეფეთა ცხოვრების“ და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებიდან“ გამოკრებილად მიგვეჩნია. ძველად „აღწერა“, რადგან გადაწერასაც ნიშნავდა, 1962 წელს ხელახლა დაისვა საკითხი (შ. ბადრიძე), როგორც ამას პროფ. ს. კაკაბაძე მოითხოვდა, ლეონტი მროველი „მეფეთა ცხოვრების“ გადამწერ-რედაქტორად გამოგვეცხადებინა. მაგრამ ამ მხრივ, როგორც ს. კაკაბაძისა და შ. ბადრიძის მოთხოვნა, ისე უფრო გვიან გამოთქმული მოსაზრება (ვ. გოილაძე, 1988) უყურადღებოდ დარჩა. უყურადღებოდ დარჩა აკად. გ. მელიქიშვილის მითითებაც: „მეფეთა ცხოვრება“, თვით „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ერთი მინაწერის თანახმად, რადგან „ჟამითი-ჟამად“ (ე.ი. დროდადრო) იწერებოდა და ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, XI საუკუნეში მოღვაწე ლეონტი მროველი ამ თხზულების (ასევე წმ. ნინოს „ცხოვრებისა“ და „არჩილის წამების“) მხოლოდ რედაქტორ-გადამწერია (თ. ჟორდანია, ს. კაკაბაძე და სხვ.), და დასახელებულ ნაწარმოებთა ენობრივ-სტილისტური და ისტორიული ანალიზის შედეგად ბევრი მკვლევარი, რადგან შეუძლებლად თვლის მათ ავტორად XI საუკუნის მოღვაწის მიჩნევას“ (იბ. ლეონტი მროველი, ქსე, ტ. 6, თბ., 1983, გვ. 194), ლეონტის ავტორობის საკითხი გადაგვეხედა.

აქვე უნდა აღვნიშნო: ქართულმა ისტორიოგრაფიამ დიდხანს ვერ შეინარჩუნა ის მონაპოვარი, რაც 1943/46 წლებში გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოების შემდეგ, 1958

¹ მსგავსი ცნობა Sin-50 ტექსტში. იხ. ალექსიძე ზ., მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ახლად აღმოჩენილი, გვ. 19.

წელს გამოცემულ სახელმძღვანელოში აკად. გ. მელიქიშვილმა ფარნავაზ მეფეზე მოგვითხრო. 1961 წელიდან 1988 წლამდე გამოცემულ „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოებში ფარნავაზ მეფეზე, ისევ არაფერი იყო თქმული, ე.ი. მთელი 45 წლის მანძილზე მოსწავლე-ახალგაზრდობას ფარნავაზ მეფის ღვაწლსა და დამსახურებას ძალაუწებურად ვუძალავდით. ეს ხარვეზი 1988 წელს აკად. მ. ლორთქიფანიძის რედაქტორობით გამოცემულ 8/9 კლასებისათვის განკუთვნილ „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელოში გამოსწორდა, რაც ამ წიგნის რეცენზიაში სპეციალურად აღნიშნა აკად. წევრ-კორესპონდენტმა ე. ხოშტარია-ბროსემ.

„მეფეთა ცხოვრების“ ცნობებისადმი ნდობის აღსადგენად მეტად მნიშვნელოვანი იყო ქართულ ისტორიოგრაფიაში იმის აღიარება, ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი დანერგილი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა, რომ გადამეტებული აღმოჩნდა (აკად. მ. ლორთქიფანიძე, 1977; პროფ. რ. კიკნაძე, 1986) და დასახელებული სტრიქონების წერისას ბ-ნმა რევაზ კიკნაძემ ჰიპერკრიტიკული მიდგომა რომ დაძლეულად გამოაცხადა.

ძველი ქართული წყაროებისადმი მეტი ნდობით მიდგომის შემდეგ, ჩვენი მეცნიერება თითქმის დიმიტრი ბაქრაძის დროინდელ შეხედულებებს დაუბრუნდა. ასეთი „დაბრუნება“ რომ სწორი იყო, ეს ჩემი გამოკვლევებითაც დადასტურდა. ჰიპერკრიტიციზმის უარყოფა, რა თქმა უნდა, ძველი ქართული წყაროების მონაცემებისათვის 100 პროცენტთან ნდობას არ გულისხმობს – კრიტიკული თვალთ ყოველ ცნობას უნდა შევხედოთ.

კვლევის შედეგები

1. მას შემდეგ, რაც მირიან მეფის ძის - ბაკურის (ბაქარის) შვილიშვილი, ვარაზ-ბაკურ ფარნავაზიანი იძულებული გახდა 369 წელს ქართლის სამეფოს ნახევარი თრდატ რევის ძისათვის დაეთმო (საზღვრად მდ. მტკვარი დაიდო), ფარნავაზიანთა სამეფო სახლში ბაქარიანთა და რევიანთა სამეფო შტოები წარმოიქმნა. მდ. მტკვრის

მარჯვენა მხარე ცენტრით არმაზში რომის გავლენაში მოექცა და იქ თრდატ რევის ძე გამეფდა. ფარნავაზიანთა სამეფო სახლის ეს შტო (რევიანები) ქართლის ამ ნაწილს დაახლოებით 439 წლამდე განაგებდნენ. ამ სახლის უფლისწული იყო კონსტანტინოპოლში მძევლად გაგზავნილი მეფე ზოზმარიოსის ძე მურვანოსი (შემდეგში პეტრე იბერად წოდებული).

2. ქართლის სამეფოს ასე გაყოფისას ქართლში ირანის შაჰის წარმომადგენლის ქრამ ხუარბორზარდ პიტიახშის რეზიდენცია თბილისის ციხით, რადგან რომაელთა გავლენაში მოქცეული ქართლის ტერიტორიაზე მდებარეობდა, მან ჯერ კიდევ საზღვრის დადებამდე ვარაზ-ბაკურს მოსთხოვა თბილისის სანაცვლოდ მირიან მეფის მიერ შექმნილი რანისა და მოვაკანის ცალკე საგამგეო ერთეული (პეროჟა-კაფას ციხით) მიეცა, ვარაზ-ბაკური დათანხმდა, რის შემდეგაც ქრამ ხუარბორზადი „წავიდა“ და პეროჟა-კაფას ციხეში დაჯდა. ასე შეიქმნა რანისა და მოვაკანის საპიტიახშო. 369 წლიდან ის უშუალოდ ირანის შაჰს დაექვემდებარა, დაახლოებით 400 წლიდან ახლად ჩამოყალიბებულ ქართლ-ალბანეთის სამარზპანოში შედიოდა. საპიტიახშოს ციხე-პეროჟა-კაფაზე გადიოდა „გზა რანისა“, პიტიახშს კი ალბანეთისა და ქართლის დედაქალაქებისაკენ მიმავალი გზების, რაც მთავარია, ჩრდილო კავკასიიდან დარუბანდის გზით შემოსული მომთაბარეების შეკავება ევალეზოდა.

3. 468 წელს, პეროზ შაჰისაგან ქვემო ქართლის ერისთავმა ვარსკენმა ამ საპიტიახშოს გამგეობა და პიტიახშის წოდება მიიღო - ცურტავთან ერთად პეროჟა-კაფას ციხე (ძველი ხალხალა, შემდეგში ლალის, გაგის, აღჯაყალის სახელით ცნობილი) მისი რეზიდენცია გახდა. პეროჟა-კაფას ციხე ცურტავიდან დაახლოებით 4,5 კმ-თაა დამორებული და მასში გაატარა 6 წელი შუშანიკ დედოფალმა და იქვე გარდაიცვალა. უკვე პიტიახშად წოდებულ ვარსკენს ზემოაღნიშნულ მოვალეობათა გამო ხშირად უხდებოდა დარუბანდის ციხეში სიარული.

4. რანისა და მოვაკანის საპიტიახშო, პეროჟა-კაფას ციხით, ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთით, ხუნანის საერისთავოს მომიჯნავე, ძველი ალბანური პროვინციის უტის დასავლეთი ნაწილის, გარდმანის

ტერიტორიას მოიცავდა (გარდაბნის პროვინცია უშუალოდ ქართლში შედიოდა). ირანის მარცხის (628 წელი) შემდეგ ქართლ-ალბანეთის სამარზპანოც მოიშალა. მასში შემავალი რანისა და მოვაკანის საპიტი-ახშოს ტერიტორია იმპერატორმა ჰერაკლემ მის მიერ ქართლის ერის-მთავრად დადგენილ ადარნასე ფარნავაზიანს გადასცა.

5. რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს ტერიტორიაზე 628 წლის შემოდგომაზე ბიზანტიის იმპერატორის ჰერაკლეს მიერ განხორციელებული ქრისტიანული ღონისძიებები მიზნად ისახავდა მირიან მეფის სიძის – ფეროზ მიჰრანის მიერ ირანიდან მოყვანილი „დიდი სპის“ (ეს ცნობა უნდა იყოს ასახული მოვსეს კალანკატვაცის თხზულებაში) შთამომავალთა მონათვლას. ირანიდან მოყვანილი ცეცხლ-თაყვანისმცემელი სპის განსახლების ტერიტორიაზე, ჰერაკლეს მიერ აგებული ეკლესიები აღარ შემორჩა, ბერდუჯში მის მიერ აღმართული ჯვარი კი ახლანდელ მარნეულის რაიონის სოფ. ყაჩადანის (ძველი ცურტავი) მახლობლად იქნა მიკვლეული.

6. Sin-50-ის მინაწერში მოხსენიებული „ვარაზ-ბაკურ კიდარელი“, როგორც ფიქრობდნენ (ზ. ალექსიძე, მ. ჩხარტიშვილი, გ. ბოლქვაძე), IV საუკუნეში მოღვაწე მეფე ვარაზ-ბაკურ ფარნავაზიანი კი არაა, ძველი ქართული საისტორიო წყაროებიდან და ეპიგრაფიკული მასალებიდან (სამშვილდის სიონისა და აბასთუმნის ჯვრის კვარცხლბეკის წარწერები) კარგად ცნობილი, ქართლის ერისმთავარი, ოფსიკიონის თემის სტრატეგოსი, 711 წლის 11 დეკემბერს კონსტანტინოპოლში იმპერატორ იუსტინიანე II-სთან ერთად სიკვდილით დასჯილი ვარაზ-ბაკური აპაჰ პატრიკიოსისა და მასთან ერთად სიკვდილით დასჯილი მისი ოჯახის წევრების ნეშტები გადაასვენეს მეწეკვენელთა სახლის წევრებმა ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში.

7. Sin-50-ის მინაწერში გადასვენების დროდ მითითებული - „ოდეს სარკინოზობაჲ აღდგებოდა“, როგორც ფიქრობდნენ (ზ. ალექსიძე, მ. ჩხარტიშვილი), საქართველოში მურვან ყრუს ლაშქრობას (853 წ.) კი არ გულისხმობს, არამედ არაბი სარდლის ჯარაჰის მიერ ქართლის ერისმთავართან 645 წელს ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ დადე-

ბული „დაცვის სიგელის“ განახლებას. 731 წლს ქართლის მმართველად ჯარაჰის მეორედ დანიშვნა, ქართლიდან ბაგრატიონთა მიერ განდევნილი სტეფანოზ II ფარნავაზიანის ძის არჩილის ქართლში გადმოსვლასა და დროებით ფარნავაზიანთა ძველ რეზიდენციაში – ხიდარში დაჯდომას დაემთხვა. მას შემდეგ, რაც არჩილმა ქართლის ერისმთავარ სტეფანოზ III ბაგრატიონისაგან დასავლეთ საქართველოში იმპერატორ ლეონ III ისავრიელისგან მიცემული ტერიტორიის („კლისურიდან ვიდრე შორაპნადმდე“) სანაცვლოდ კახეთი მიიღო, როგორც ჩანს, ხიდარიდან „ვარაზ-ბაკურ ჯიდარელის“, მისი ოჯახის წევრებისა და სხვათა ნემტების გადასვენება მოითხოვა.

8. სუმბატ დავითის ძის იმ მონათხრობში, რომელიც 628 წლის შემოდგომაზე იმპერატორ ჰერაკლეს მიერ გატარებულ ქრისტიანულ ღონისძიებებს ეხება, რანისა და მოვაკანის საპიტიახშოს ტერიტორიაზე IV საუკუნეში დასახლებული ირანიდან მოყვანილი ცეცხლ-თაყვანისმცემლების შთამომავალთა მონათვლის პროცესია ასახული. ჰერაკლეს მოქმედების არეალში სამი რაიონი გამოიკვეთა: 1. ხუზაშენი (სადაც „ნათელსცა ვარაზ-გრიგოლსა და ყოველსა ერსა მისსა“ (იმხანად, მდ. შამქორის აღმოსავლეთი შენაკადის მდ. გარდმანის მარცხენა ნაპირზე გარდმანის ციხე ჯერ კიდევ არ იყო აგებული), 2. ბერდუჯი (ეს ტერიტორია გარდმანის უკიდურესი დასავლეთ ნაწილს ესაზღვრებოდა და ცურტავის საერისთავოში შედიოდა), 3. ლალი (იგივე პეროჟა-კაფა), სადაც ჰერაკლე გარდმანიდან გადავიდა, იქ მიიწვია მეწეკვენელთა მთავარი და მონათლა.

9. აღნიშნულიდან გამომდინარე, იმპერატორ ჰერაკლეს მიერ მონათლული მეწეკვენელთა მთავარი, ვარაზ-გრიგოლის სახლის (მიჰრანიდთა) წევრთა შორის არაა საძიებელი. ჩემი ვარაუდით, ის ვარსკენ პიტიახშის მიერ ძალდატანებით გამაზდიანებული მისი სამი ძიდან - ერთ-ერთის შთამომავალი უნდა ყოფილიყო.

მას შემდეგ, რაც 682/6 წელს ქართლის ერისმთავრის ტახტი კვლავ ბაგრატიონთა სახლის წევრმა ნერსე I-მა დაიკავა, რანისა და მოვაკანის ყოფილი საპიტიახშოს გამგებლად, როგორც ჩანს, ბაგრატიონთა სახლის წევრი დაინიშნა. 731 წელს უკვე მეწეკვენელებად წოდებული

ამ სახლის წარმომადგენლებმა გადაასვენეს „ვარაზ-ბაკურ ჳიდა-რელისა“ და მისი ოჯახის წევრთა ნეშტები ხიდარიდან ზედაზნის მონასტერში.

VII საუკუნის „სომხური გეოგრაფიის“ ავტორის ცნობით, დარია-ლისა და ცეკანის (კეკეანის) კარებმა ასეთი სახელები რადგან იქ მცხოვრები ხალხისაგან მიიღეს, „ცეკანის“ ხალხში დიდი ალბათობით „დიდი სპის“ შთამომავლები უნდა იგულისხმებოდნენ. „ცეკანს“ თუ ქართულ წინსართს – „მე“-ს დავუმატებთ, მივიღებთ „მეცეკანელებს“ – იგივე მეწეკანელებს.

10. მართალი იყვნენ ის მკვლევრები (ნ. მარი, კ. კეკელიძე, ა. გაწერელია), რომლებიც პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებას“ „გადმო-კეთებულად“ თვლიან. მისი ტექსტი რომ ძირითადად VI საუკუნის სირიელი ისტორიკოსის ზაქარია რიტორის თხზულებიდან მომდინა-რეობს, ამას უნდა მოწმობდეს, ცხოვრების ქართულ თარგმანში შემონახული ცნობა „ნეტარისა მამისა ესაიამსა ცხორებაჲ [რომ]... აღგწერიან“-ო. ესაიამს „ცხოვრების“ ავტორად კი ზაქარია რიტორი ითვლება (კ. კეკელიძე).

11. პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ქართულად გადმომკეთებელი მაკარი მესხი, როგორც აქამდე ფიქრობდნენ (ნ. მარი, კ. კეკელიძე, ა. გაწერელია და სხვანი) XIII-XIV საუკუნეების მოღვაწე კი არა, XI საუკუნის დამდეგს ხახულის ლავრის წინამძღვარი მაკარი მესხი უნდა იყოს. პეტრე იბერის ასურულ „ცხოვრებასა“ და ქართულ „ცხოვრებაში“ პეტრე იბერის ერისკაცობის სახელები და გარდაცვალების თარიღები რომ განსხვავებულია, იმას მოწმობს ზაქარია რიტორი პეტრე იბერის „ცხოვრების“ შედგენისას სხვა წყაროებითაც სარგებლობდა. პეტრეს ერისკაცობის სახლად იოანე რუფუსისეული „ნაბარნუგის“ ნაცვლად ზაქარია რიტორს „მურვანოსი“ აქვს მითითებული. თავის მხრივ, სახელი მურვანოსი რადგან ძველმა ქართულმა წყაროებმა არ იციან, ამ სახელის მითითებისას მან, როგორც ჩანს, იერუსალიმში პეტრეს მიერ აგებულ მონასტერში არსებული იმ წარწერით ისარგებლა, რომელშიც პეტრე „მარუან“-ად იხენიება. ქართლის არმცოდნე ზაქარია რიტო-რისათვის ეს ცნობა, იმხანად ჯერის მონასტერში მოღვაწე ანტონ

ქართველს უნდა მიეწოდებინა. მონასტერი, სადაც აღნიშნული წარწერაა, რადგან VII საუკუნეში მუსლიმთა ლაშქრობებისას დაინერგა, 1952 წლამდე, ამ წარწერის შესახებ არავინ არ იცოდა, XI საუკუნეში მოღვაწე მაკარ მესხს ამ სახლის შესახებ ცნობა არ ექნებოდა, სახელი „მურვანოსი“ VI საუკუნეში ზაქარია რიტორის მიერ შედგენილი პეტრე იბერის „ცხოვრებიდან“ უნდა მომდინარეობდეს.

12. იოანე რუფუსის ზოგი ცნობა პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“ ზაქარია რიტორის თხზულებიდან უნდა მოხვედრილიყო, თუმცა იოანე რუფუსის პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ასურული ტექსტი „არ შეიძლება იყოს ქართული თარგმანის დედანი, მაგრამ, ცხადია, ეს არ გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, მათ შორის იყოს ბევრი საერთო“ (ნ. მარი).

13. მაკარი მესხის მცდელობამ პეტრე იბერის ქართულად გამოკეთებული „ცხოვრების“ ტექსტში ქალკედონის მეოთხე მსოფლიო საეკლესიო კრების პასაჟის ჩართვით, პეტრე იბერის „ცხოვრება“ და თვით პეტრეს პიროვნება საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიის მესვეურთათვის მისაღები გაეხადა, არ გაამართლა. მაკარ მესხის შედგენილი, შემდეგ კი მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის ბიბლიოთეკაში მოხვედრილი პეტრე იბერის „ცხოვრებით“, საქართველოში პეტრე იბერის მიმართ არსებული უარყოფითი განწყობის გამო საუკუნეების განმავლობაში არავინ არ დაინტერესებულა. ეს თხზულება, როგორც ჩანს, აპოკრიფულ ნაწარმოებად იყო მიჩნეული. პავლე დეკანოზმა (XV ს.) ის „წინა-უკმო“ „ამლილი“ მიაკვლია, რომელსაც მისი სიტყვით, არცა „შესავალი... და არცა დასასრული“ არ ჰქონდა.

14. პეტრე იბერის ქართულად გადმოკეთებული „ცხოვრების“ მეცნიერული ღირებულება მართალია დაბალია (ივ. ჯავახიშვილი), მაგრამ თვით ზაქარია რიტორის მიერ დაწერილ პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ტექსტიდან (ან მისი „საეკლესიო ისტორიაში“ პეტრეს შესახებ არსებული თხრობიდან), რადგან ფრაგმენტებია მოღწეული (ს. ყაუხჩიშვილი), მაკარი მესხის მიერ შესრულებული ქართული თარგმანის სახით, სავარაუდოდ, ჩვენს ხელთაა ზაქარია რიტორის

თხზულების საკმაოდ ვრცელი რედაქცია, რაც მნიშვნელოვანია თვით ზაქარია რიტორის შემოქმედების სრულად წარმოსაჩენად.

15. „მეფეთა ცხოვრებაში“ ვარაზ-ბაკურის ოჯახური მდგომარეობის შესახებ თითქმის სრულყოფილი ცნობებია, მაგრამ თვით ვარაზ-ბაკურის პიროვნება მასში ქართული ეკლესიისათვის არც თუ ისე მისაღებ პიროვნებადაა წარმოდგენილი (ა. ბოგვერამე), ამიტომ, პეტრე იბერის „ცხოვრებაზე“ მუშაობისას მაკარი მესხს პეტრე იბერისა და ვარაზ-ბაკურის მამა-შვილობის შესახებ მითითებისას „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა უნდა გამოეყენებინა. მაკარი მესხის მიერ მიიღიან მეფიდან მეოთხე მეფედ ათვლილ ვარაზ-ბაკურზე „ქრონიკაში“ არსებული ძალიან მოკლე თხრობა ამის საშუალებას იძლეოდა. ხახულის ლავრაში მოღვაწე მაკარ მესხისათვის, როგორც ჩანს, „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტი მიუწვდომელი იყო. სამაგიეროდ, სწორედ იმხანად ხახულის მახლობლად შატბერდის მონასტერში „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და თვით „ქრონიკის“ ტექსტზე დიდი მუშაობა დასრულებული იყო. რის გამოც, „ქრონიკის“ ტექსტს მაკარი ადვილად გაეცნობოდა. მაკარი მესხს ხელთ რომ „ქრონიკა“ ჰქოდა, ამის მტკიცების საფუძველს იძლევა, პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებაში“, როგორც ეს „ქრონიკაშია“ ვარაზ-ბაკურია მითითებული, და არა ვარაზ-ბაქარი, როგორც „მეფეთა ცხოვრებაში“ ვარაზ-ბაკური იხსენიება.

16. „ქრონიკაში“ ვარაზ-ბაკურის მეფედ „დადგომაზე“ მითითების შემდეგ, რადგან არც მის წარმომავლობაზე და არც ოჯახურ მდგომარეობაზე არაფერია ნათქვამი, მაკარი მესხს თავისუფლად შეეძლო პეტრე იბერის მამის სახელად იოანე რუფუსთან დაფიქსირებული და ქართული საისტორიო წყაროებისათვის უცნობი „ბოზმარი“, ვარაზ-ბაკურით შეეცვალა, ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამა-შვილობის შესახებ მითითებინა. ჯერ კიდევ ვახტანგ VI-ის მიერ ისტორიულ ფაქტად მიჩნეული მაკარის ჩანასწორები ჩვენ დროში არაერთმა გამოჩენილმა მკვლევარმა (აკად. შ. ხიდაშელი, პროფ. რ. ბარამიძე, პროფ. მ. ჩხარტიშვილი და სხვ.) ისტორიულ რეალობად მიიჩნია და დღემდე ხალისდება, მისი რეალობის დამტკიცების მცდელობასთან გვაქვს საქმე (პროფ. მ. ჩხარტიშვილი).

შემოკლებები:

- გორის სახ. უნ-ტის ჰმფი შრომები - გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ჰუმანიტარული ფაკულტეტის ინსტიტუტის შრომები
- თსუსიიშ-თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის
ინსტიტუტის შრომები
- იეიშ - ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები
- იიშ - ისტორიის ინსტიტუტის შრომები
- იჯთსუშ - ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
შრომები
- პსთსპიშ - პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური
ინსტიტუტის შრომები
- სინ I - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I
- სინ II - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II
- სის - საქართველოს ისტორიის საკითხები
- სმა მაცნე - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის სერია
- სმასმე მოამბე - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ
მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე
- სმაჯსიიშ-საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის
სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები
- სფხის-საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები
- სშსის-საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები
- ქსე - ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია
- ქსძ-ქართული სამართლის ძეგლები
- ძქალძ-ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები
- ქწ-ქართული წყაროთმცოდნეობა
- БДЧ-Библиотека для чтения
- ВВ-Византийский Временник
- ВДИ-Вестник древней истории
- ЗВОРАО-Записки восточного отделения Русского археологического общества
- МПИА-Материалы по истории Азербайджана
- ППС-Православный Палестинский сборник
- ЖМНП-Журнал министерства народного просвещения
- СМОМПК-Сборник материалов для описания местности и племен кавказа
- ХЧ-Христианское чтение

შესავალი	3
----------------	---

ნაწილი I

§1. რამ განაპირობა ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომისადმი ნიადაგის მომზადება	20
§2. ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომის დანერგვა.....	24
§3. ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობის დასაწყისი ..	26
§4. ძველი ქართული საისტორიო წყაროებისადმი ჰიპერკრიტიკული მიდგომა გადაჭარბებული აღმოჩნდა	31
§ 5. 1946 და 1958 წლებში გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოების პროფ. ზ. რატიანისეული შეფასება ...	41
§ 6. ი. სტალინი და 1946 წელს გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ სასკოლო სახელმძღვანელო	44
§7. საქართველოს ისტორიის ახალი სახელმძღვანელოს შექმნა.....	49
§8. საქართველოს უძველესი ისტორიის პრობლემები. აზოს პიროვნება და არიან-ქართლი	54
§9. რატომ არ იყო ფარნავაზ მეფეზე თხრობა „საქართველოს ისტორიის“ 1946 და 1961 წლებში გამოცემულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში	59
§ 10 P.S. ისევ არიან-ქართლზე	65

ნაწილი II

ვარაზ-ბაკურისა და პეტრე იბერის მამაშვილობის პრობლემა ქართულ ისტორიოგრაფიაში	71
§1. საისტორიო წყაროები ვარაზ-ბაკურის შესახებ.....	71
§2. ლეონტი მროველი მირიან მეფის წარმომავლობის შესახებ, მისი ახლებური ინტერპრეტაცია.....	76
§3. პოლიტიკური ვითარება IV ს-ის 30-60-იანი წლების ქართლის სამეფოში	82

§4. ვარაზ-ბაკურის ოჯახი ახალ გამოკვლევებში	85
§5. ვახტანგ VI და „ქართლის ცხოვრება“	89
§6. პეტრე იბერი და ვარაზ ბაკურის ოჯახი. III-V სს. ქართლის მეფეთა სქემები უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში.....	95
§7. ვინ უნდა იყოს Sin-50-ის მინაწერში მოხსენიებული „ვარაზ-ბაკურ ხიდარელი“?	103
§ 8. სად მდებარეობდა ხიდარი? ხიდარის ხეობა.....	118
§ 9. ვინ იყვნენ მეწეკევენელები? ვარაუდი „მეწეკევენელთა მთავრის“ წარმომავლობის შესახებ	131

ნაწილი III

პეტრე იბერის ქართულ „ცხოვრებასთან“ დაკავშირებული პრობლემები	150
§1. პეტრე იბერის ქართული „ცხოვრების“ წარმომავლობის საკითხი	150
§2. ვინ უნდა იყოს მაკარი მესხი?	167
§3 . მაკარი მესხის თარგმანი როგორ მოხვდა ვახტანგ VI-ის ხელში?	174
§4. ორი ქართული საბუთი აპოკრიფებზე.....	179
§5. მაკარი მესხის თანამოდვაწე ანტონი მნათი	184
დროულად გადასაწყვეტი საკითხი.....	187
შეხსენება – როგორ მოხდა „მეფეთა ცხოვრების“ როგორც საისტორიო წყაროს გაუფასურება	188
კვლევის შედეგები	193
შემოკლებები	200

